

Verschillen door corona

EXTRA DIK NUMMER MET
20 BIJDRAGEN VAN 53 AUTEURS
EN HET NIEUWJAARSARTIKEL

Van de voorzitter

De Algemene Ledenvergadering heeft begin december het erelidmaatschap verleend aan Job Swank. Job was de afgelopen tien jaar penningmeester en secretaris van de KVS. In die periode heeft hij een belangrijke bijdrage geleverd aan de modernisering van de KVS tot een bloeiende economenvereniging. Job heeft tevens een grote rol gespeeld bij de overstap van *ESB* naar de FD Mediagroep en bij de intensievere samenwerking tussen *ESB* en de KVS – een samenwerking die beide partijen in belangrijke mate versterkt heeft. Job was in alle jaren een zeer betrokken en gedreven bestuurslid, en heeft als penningmeester garant gestaan voor een gezonde financiële basis. Vanwege ziekte heeft hij zijn bestuurslidmaatschap helaas moeten beëindigen. Wij zijn hem zeer dankbaar voor zijn enorme bijdrage aan de KVS en aan de economie-beoefening in Nederland in het algemeen, en wensen hem veel sterkte in deze moeilijke tijden.

Het was plezierig om velen van u te zien bij de online KVS-evenementen in de afgelopen maanden. Begin november was er een KVS Economencafé over *modern monetary theory* (MMT), waarin Christiaan van der Kwaak, Huub Meijers en onze nieuwe penningmeester-secretaris Olaf Sleijpen hun inzichten deelden en bediscussieerden met bijna zeventig aanwezigen. Midden november volgde er een bruisende Nederlandse Economenweek, waarin vijf dagen lang tal van experts aan het woord kwamen over een groot aantal thema's. Op vrijdag werd de week afgesloten met de Tinbergenlezing, dit keer door Sendhil Mullainathan, die sprak over de manier waarop *machine learning* kan bijdragen aan de economische wetenschap en aan het economisch beleid. In december werden de Preadviezen gepresenteerd. Onder redactie van Marco Haan en Maarten Pieter Schinkel is er een prachtige bundel samengesteld over mededingingsbeleid. De Preadviezen werden op 17 december aangeboden aan staatssecretaris Mona Keijzer en ACM-bestuursvoorzitter Martijn Snoep, waarna er een dag volgde vol presentaties en discussies. Al deze presentaties zijn terug te kijken op ons YouTube-kanaal, te bereiken via onze website kvsweb.nl. Daar vindt u ook opnames van de Tinbergenlezing en het Economencafé over MMT.

Ook de komende maanden staat er weer een serie KVS-activiteiten op het programma. Begin februari is er een KVS Economencafé over '*Women in economics*'. Drie jaar geleden publiceerde *ESB* al een dossier over de sterke ondervertegenwoordiging van vrouwen. Hoeveel vooruitgang is er sindsdien geboekt? En wat kunnen we leren van ervaringen in het buitenland? Tijdens het online Economencafé op vrijdag 5 februari van 16.00–17.30 uur spreken we daarover met Guido Friebel en Sarah Smith. Janneke Plantenga zal een reactie geven. KVS-leden kunnen zich inschrijven voor deelname door een e-mail te sturen naar office.kvs@dnb.nl.

Een maand later, op 5 maart, vindt de volgende editie plaats van de *National Economics Olympiad* (NEO), georganiseerd in samenwerking met de Rotterdamse studievereniging AEclipse. Teams van economiestudenten uit het hele land zullen strijden om de eer en een geldprijs, door het analyseren van uitdagende economische vraagstukken. Bachelor- en masterstudenten kunnen zich tot 1 maart inschrijven via: www.nationaleconomicsolympiad.org.

Het online-evenement op 5 maart wordt afgesloten met een keynotelezing door Rick van der Ploeg over *Green recovery after the pandemic*. De lezing begint om 16.00 uur en wordt gevolgd door discussie en de NEO-prijzuitreiking. Alle KVS-leden zijn van harte welkom; u kunt zich inschrijven door een e-mail te sturen naar: office.kvs@dnb.nl.

We kijken ernaar uit u te zien bij een van deze evenementen!

Prof. dr. Robert Dur
Voorzitter KVS

Inhoud

Actueel	2
Uitgelicht	4
Nieuwjaarsartikel: Vaart maken richting een duurzaam verdienvermogen	
LIDEWIJDE ONGERING	6

Verschillen door corona

Inleiding: Verdienvermogen te grabbel	10
JASPER LUKKEZEN	

Tijdens lockdown maakten werkenden minder uren en kregen ze minder gedaan	11
SAMARE HULS, AYESHA SAJJAD, TIM KANTERS, LEONA HAKKAART-VAN ROIJEN, WERNER BROUWER EN JOB VAN EXEL	

Verzwarende lockdown raakt kwetsbare werkenden hard	14
JEROEN BASTIAANSEN, ANET WETERINGS, JESSE GROENEWEGEN EN SJOERD HARDEMAN	

Aantal flexibele contracten daalt hard sinds corona, maar de vaste stijgen	16
PATRICIA HONCOOP EN SARIKE VERBIEST	

Schoolsluiting schaadt economie op termijn fors	18
SYLVIA TEUNISSEN, TOEP VAN DIJK EN RENS NISSEN	

Schoolprestaties Limburgse basisschoolleerlingen door eerste lockdown flink geraakt	20
OLGA MESHCHERIAKOVA, LEX BORGHANS, RAOUL HAENBEUKERS EN TRUDIE SCHILS	

Ongelijk gebruik van onlineleermiddelen tijdens de lockdown	24
ROGER SMEETS, BAS TER WEEL EN JELLE ZWETSLOOT	

Column: Coronacrisis, vergrootglas van bestaande verschillen	27
SENNA MAATOUG	

Coronasteun belandt bij beter gerunde bedrijven	28
JESSE GROENEWEGEN, SJOERD HARDEMAN EN ERIK STAM	

Dure huizen maar geen zeepbel in Amsterdam	32
MATTHIJS KOREVAAR, MARC FRANCKE EN PIET EICHHOLTZ	

Huizenprijzen blijven stijgen ondanks coronacrisis	35
BART WILBRINK EN FLORIAN KEULERS	

Particuliere verhuur vormt problematische oplossing voor structureel probleem	36
FRANS SCHILDER, CHRISTIAN LENNARTZ, MARIEKE VAN DER STAAK EN JOHAN CONIJN	

De strip Van Zanten is tien jaar oud

ZIE PAGINA 64 VOOR DE LAATSTE STRIP

Steun aan de luchtvaart is gebaseerd op oude inzichten	39
WALTER MANSHANDEN EN LEO BUS	

Zelfregulering geschikt voor fintechs die midden- en kleinbedrijf financieren	42
FRED HUIBERS EN FRANK JAN DE GRAAF	

Om lokaal eigenaarschap van wind- en zonneparken af te dwingen is wet nodig	44
KLAAS KWAKKEL, EDWIN DE JONG EN LINZE SCHAAP	

Minimumloners werken vaak in winstgevende bedrijfstak	47
ALEXANDER BEUNDER	

Nederland verloor tijdens de vorige crisis koppositie inkomensmobiliteit	48
ANNE GIELEN EN HANS VAN KIPPERSLUIS	

Passief beleggen vergroot volatiliteit op financiële markten	51
LAURA ARTS, DIRK BROEDERS EN HERWIN LOMAN	

Belegger accepteert meer risico en lager rendement voor duurzame belegging	54
GUY PUYLEART EN WILTE ZIJLSTRA	

Klein aantal professionals presteert uitzonderlijk en krijgt veel media-aandacht	56
JOB TASCHÉ EN WILLEM VERBEKE	

Een beter Pensioenakkoord met risicodeling via premies	58
ARNOUD BOOT, COEN TEULINGS EN PAUL DE BEER	

Statistiek	62
-------------------	----

Actueel

Januari

- 21 **Erasmus Alumni Lecture** – *Rotterdam grows: equal opportunities for our youngest.* O.a. Frederike Sinnema (Gemeente Rotterdam)
- Pakhuis de Zwijger** – *Tijdelijk te huur.* O.a. Michelle Salomons (Investico)
- Tilburg University** – *Families in business.* O.a. Kristel Groenenboom (Container Service Groenenboom)
- 22 **Universiteit Leiden** – *Diversity, equity and inclusion in the sciences and beyond.* O.a. Kerstin Perez (MIT)
- 25 **CBS** – *Week van de Globalisering: caught in the middle?* O.a. Marion Jansen (OESO)
- Pakhuis de Zwijger** – *Ruimte voor energie.* O.a. Edward Stigter (GroenLinks)
- 26 **CBS** – *Week van de Globalisering: Brexit in perspectief.* O.a. Jochem Wiers (Ministerie van Buitenlandse Zaken)
- 27 **Pakhuis de Zwijger** – *De waarde van welzijn.* O.a. Najah Aouaki (Aouaki Concepts)
- 28 **CBS** – *Week van de Globalisering: hoe gaan bedrijven om met groeiend protectionisme?* O.a. Bart Jan Koopman (evofenedex)
- Universiteit Leiden** – *Digital education seminar.*

TIJDELIJK TE HUUR

Naar verwachting zou de coronacrisis de stijgende huizenprijzen doen stagneren. Toch registreert het Hypotheek Data Netwerk (HDN) in 2020 het hoogste aantal hypotheekaanvragen ooit en stijgen de prijzen door. Starters zijn hierdoor langer afhankelijk van huurwoningen en meer mensen kiezen ervoor om nooit de stap naar een koopwoning te maken. Maar volgens onderzoek van Investico en Vers Beton staat de huurmarkt er niet goed voor. De huurprijzen stijgen hard en huurders hebben steeds vaker een tijdelijk contract met veel onzekerheid. In deze lezing worden de huidige problemen in de huurmarkt uiteengezet, waarna mogelijke oplossingen worden besproken.

Februari

- 2 **Tilburg University** – *Webinar veranderende families en de implicaties voor familiebedrijven.* O.a. Astrid Kramer (Tilburg Institute for Family Business)
- 3 **Studium Generale** – *Is open science the solution for the replicability crisis and problems of research integrity?* Lex Bouter (VU)
- 4 **IRIS Webinar** – *Smart city business modelling.* O.a. Mark Sanders (UU)
- 9 **Studium Generale** – *The economics of sustainable development.* Mark Sanders (UU)
- 16 **Studium Generale** – *How we got addicted to cars.* Julia Steinberger (Université de Lausanne)
- 17 **Studium Generale** – *Over systeemverandering en duurzaamheidstransitie.* Joost Vervoort (UU)

OPEN SCIENCE VERBETERT DE WETENSCHAP

Een onderzoek waarin de nulhypothese niet wordt verworpen is vaak moeilijker te publiceren. Maar met een kleine aanpassing van je dataset wordt het resultaat misschien wel significant – een verleiding die voor sommigen moeilijk te weerstaan is. Verhalen van deze vorm van *p-hacking* of soms heftigere manipulaties van onderzoek zijn niet zo zeldzaam als we graag zouden zien. Lex Bouter, hoogleraar Methodologie en integriteit, bespreekt in deze lezing mogelijke oplossingen en verbeteringen die onderzoekers, tijdschriften en universiteiten kunnen toepassen om dit probleem aan te pakken. Het openstellen van de dataset die in een onderzoek werd gebruikt, is hierbij een belangrijk facet.

Promotiebespreking: Dorine Verheij

Credit rating agency liability in Europe. Rating the combination of EU and national law in rights of redress.

Universiteit Leiden

28 januari

Sinds de financiële crisis worden kredietbeoordelaars strenger gereguleerd om de beleggers en de Europese financiële markten te beschermen. Dat gebeurt via een Europese Verordening ("de Verordening") met een interessant novum.

Artikel 35bis van de Verordening geeft uitgevende instellingen en beleggers het recht op schadevergoeding jegens kredietbeoordelaars als deze opzettelijk of door grove nalatigheid de Verordening hebben overtreden en daardoor de hoogte van een kredietbeoordeling is beïnvloed.

Het maatschappelijk belang van een adequaat verhaalsrecht is groot. Ratings hebben grote invloed op de kapitaalmarkten, en dus is de bescherming van uitgevende instellingen – waarvan de kapitaalkosten door ratings kunnen worden beïnvloed – en beleggers, die in de praktijk vaak op ratings vertrouwen voor hun investeringsbeslissingen, van groot belang. Een adequaat verhaalsrecht kan daarnaast bijdragen aan de naleving en handhaving van de Verordening, en hierdoor de kwaliteit van de ratings verbeteren.

Nieuw aan de Europese Verordening is dat deze aansprakelijkheidsgrondslag niet nationaal, maar Europees is, terwijl de interpretatie van de voorwaarden van deze grondslag wordt overgelaten aan de niet-geharmoniseerde systemen van het nationale privaatrecht.

Is dit wel een goede manier om de aansprakelijkheid van kredietbeoordelaars te reguleren? Leiden bijvoorbeeld verschillen

tussen de lidstaten in de toepassing van artikel 35bis en onzekerheden in de relatie tussen Europees en nationaal recht wel tot een adequaat verhaalsrecht voor uitgevende instellingen en beleggers?

Dat onderzoek ik in mijn proefschrift over de aansprakelijkheid van kredietbeoordelaars naar Europees recht, en de geschiktheid van het regime van artikel 35bis als basis voor het Europees aansprakelijkheidsrecht.

Ik concludeer dat artikel 35bis geen gebalanceerd en voorspelbaar verhaalsrecht biedt. Zo geeft de structuur van dit artikel te weinig sturing aan de lidstaten, kunnen lidstaten de toegevoegde waarde van het artikel marginaliseren door de bepaling restrictief te interpreteren, en bestaat er onzekerheid over de manier waarop het toepasselijke nationaal recht moet worden bepaald. De bescherming van uitgevende instellingen en van beleggers en de rechtszekerheid kunnen alleen worden verbeterd als de invloed van het nationale recht wordt beperkt door verdergaande harmonisatie vanuit Europa.

Promoties

Rijksuniversiteit Groningen

Dylan Jong – *The economic impact of local government.* 28 januari

Tilburg University

Joeri Wissink – *Strength-is-weakness revisited: on whether, why, and when having many resources leads to exclusion from coalitions.* 5 februari

Stephanie Koornneef – *It's about time: essays on temporal anchoring devices.* 12 februari

Natalya Spuling – *Cross-border insolvencies in Southeast Asia: regional insolvency framework for Asean.* 22 januari

Universiteit Leiden

Bramesada Prasastyoga – *Consequences of reward-oriented motivation and security-oriented motivation on business growth motivation among small-business owners.* 18 februari

Benoemingen

Marcel Canoy is per 1 december benoemd tot hoogleeraar Gezondheidseconomie Dementiezorg aan de Vrije Universiteit Amsterdam

Jan van de Streek is per 1 januari benoemd tot hoogleeraar Belastingrecht aan de Universiteit van Leiden

Openbaar spreken

Spreekangst is reëel en remt carrières. Dat maken Buser en Yuan aannemelijk aan de hand van een enquête en twee experimenten. Studenten met spreekangst blijken in de experimenten bereid om verdiensten tot veertig euro te laten schieten, om maar niet te hoeven spreken voor een kleine groep. Uit de enquête blijkt vervolgens dat deze studenten vaker carrièrepaden kiezen waarbij spreken in het openbaar een kleine rol speelt.

Buser, T. en H. Yuan (2020) *Public speaking aversion*. Tinbergen Institute Discussion Paper, TI 2020-074/I.

Ouderschapsverlof

Jonge moeders die ouderschapsverlof tot twaalf maanden kunnen nemen en gegarandeerd zijn van kinderopvang, hebben vaker passend werk. Tot deze conclusie komen Van Vugt et al. na het bestuderen van Europese enquêtedata. Bij verlof korter dan drie maanden neemt de kans toe dat de moeder ontslag neemt om voor haar kind te zorgen. Daarentegen leidt een verlof van langer dan een jaar tot te veel afstand tot de arbeidsmarkt, waardoor het risico op werkloosheid groeit. Verder geeft gegarandeerde kinderopvang jonge moeders de mogelijkheid om meer uren aan werk of een opleiding te besteden. De prijs van kinderopvang heeft geen significant effect.

Vugt, L. van, R. Nieuwenhuis en M. Levels (2020) *Escaping the motherhood trap: parental leave and childcare help young mothers to avoid NEET risks*. ROA Research Memorandum, 2020/11.

Veilige files

Meer verkeer op de weg kan de verkeersveiligheid vergroten. Tot deze opmerkelijke conclusie komen Tang en Van Ommeren op basis van een analyse van verkeersdata in Londen. Een stijging van het aantal weggebruikers leidt tot een disproportioneel kleine stijging van ongelukken en zelfs een afname van het aantal ernstige ongelukken. Mogelijke verklaringen zijn dat een toename van weggebruikers tot meer congestie, lagere snelheden en dus minder ongelukken leidt en dat bestuurders op drukke wegen beter opletten. Een file-heffing met als doel de verkeersdrukke te verminderen, zou dus onbedoeld de maatschappelijke kosten kunnen verhogen wanneer de afgenomen drukke leidt tot meer ongelukken.

Tang, C.K. en J. van Ommeren (2020) *Accident externality of driving: evidence from the London congestion charge*. Tinbergen Institute Discussion Paper, 20-080/VIII.

Discontovoet

De discontovoet is een belangrijke variabele in kosten-batenanalyses. Met behulp daarvan kan berekend worden wat de verwachte toekomstige opbrengst van een project waard is op het moment dat het project van start gaat. Hoe lager de discontovoet, hoe meer waarde die projecten hebben. Voor de Werkgroep Discontovoet van het Centraal Planbureau hebben Hoogendoorn en Romijn de hoogte van discontovoet voor de Nederlandse economie bepaald. Voor bezittingen van huishoudens komt de voet uit op 2,5 procent, vergeleken met 3,05 procent in 2015.

Hoogendoorn, S. en G. Romijn (2020) *Discontovoet voor de Nederlandse economie*. CPB Notitie, november.

Thuisonderwijs

Veel kinderen kregen tijdens de coronacrisis thuisonderwijs. Fuchs-Schündeln et al. onderzoeken op basis van een levensloopmodel de ontwikkeling en benutting van menselijk kapitaal en vinden dat het thuisonderwijs tot een 0,65 procent lagere welvaart over het hele leven voor deze generatie zal leiden. De welvaartsverliezen zijn groter voor kinderen uit achterstandsgezinnen. De auteurs houden in het

Arbeidsmarktmacht werkgevers

Bij slechts zeventien procent van de Duitse fabrieken speelt marktmacht geen wezenlijke rol bij de totstandkoming van de lonen. Zowel aan de vraagkant als aan de aanbodkant van arbeid is er significant veel marktmacht en daardoor liggen de lonen zelden op het niveau van productiviteit. Dit tonen Dobbelaere et al. aan met behulp van paneldata. Bij bedrijven waar de lonen

s kost welvaart

model rekening met de extra aandacht die ouders aan hun kinderen gaven tijdens de lockdown. Ook houden ze rekening met de kennisaccumulatie over de jaren, wat laat zien dat de gevolgen van de lockdown groter zijn voor jongere kinderen.

Fuchs-Schündeln, N., D. Krueger, A. Ludwig en I. Popova (2020) *The long-term distributional and welfare effects of Covid-19 school closures*. Centre for Economic Policy Research Discussion Paper, DP15227.

boven de productiviteit liggen, is vaak de prijs van het product hoger dan de marginale kosten. Dit toont aan dat werkgevers de kosten van de hogere lonen deels op de consument verhalen.

Dobbelaere, S., B. Hirsch, S. Mueller en G. Neuschaeffer (2020) *Organised labour, labour market imperfections, and employer wage premia*. Tinbergen Institute Discussion Paper, 2020-081/V.

Oud neemt minder risico

Oudere pensioenfondsbeheerders kiezen voor een beleggingsstrategie met minder risico. Tot deze conclusie komen Bauer et al. na het bestuderen van rapporteringsdata van pensioenfondsen aan De Nederlandsche Bank. Oudere fondsbeheerders laten mogelijk onbewust meespelen dat voor hen zelf een veiligere strategie voordeliger is. Het effect is sterker voor fondsen waarbij de beheerder zelf ook afhankelijk is van het fonds. Om te voorkomen dat individuele kenmerken van fondsbeheerders, zoals leeftijd, de strategie beïnvloeden, is het belangrijk dat het team divers is. Op die manier wijkt de strategie van het fonds minder af van wat optimaal is voor de participanten.

Bauer, R., R. Bogman, M. Bonetti en D. Broeders (2020) *The impact of trustees' age and representation on strategic asset allocations*. DNB Working Paper, 698.

Belastingverlaging

In de strijd tegen de economische gevolgen van de coronacrisis had Duitsland de btw van 1 juli 2020 tot 1 januari 2021 verlaagd. De tijdelijke belastingverlaging zou moeten zorgen voor lagere prijzen en dus voor een toename in de consumptie. Het zou echter ook kunnen dat de lagere btw niet doorgevoerd wordt in de prijzen, zodat de winkeliers meer winst maken. Fuest et al. concluderen op basis van data over de supermarktprijzen dat de belastingverlaging de consument ten goede kwam. Het is echter onzeker wat er met de prijzen begin 2021 zal gaan gebeuren.

Fuest, C., F. Neumeier en D. Stöhlker (2020) *The pass-through of temporary VAT rate cuts: evidence from German retail prices*. ifo Working Paper, 341.

Opgeven van vrijheden

Zonder burgerlijke vrijheden is democratie onmogelijk. Een enquête van Alsan et al. onder een half miljoen inwoners van vijftien democratieën toont echter brede steun voor het inleveren van vrijheden om de coronacrisis te bestrijden. Tachtig procent van de inwoners is bereid om vrijheden in te leveren voor de volksgezondheid. Dat percentage is hoger onder inwoners die vatbaarder zijn voor de gezondheidsrisico's van corona.

Alsan, M., L. Braghieri, S. Eichmeyer et al. (2020) *Civil liberties in times of crisis*. NBER Working Paper, 27972.

Risico op inflatie

Oplopende overheidstekorten leiden tot hoge inflatie wanneer de centrale bank zijn onafhankelijkheid verliest. Deze les trekken Bordo en Levy uit historische scenario's van hoge inflatie. Vooral in tijden van oorlog werden centrale banken politiek onder druk gezet om inflatiedoelen los te laten en het expansiebeleid van overheden te steunen. Mede door de hoge inflatie konden overheden hun schulden betalen. In de huidige situatie lopen overheidstekorten op tot niveaus die met een oorlogssituatie kunnen worden vergeleken. Om hoge inflatie te voorkomen, is het daarom belangrijk om de onafhankelijkheid van de centrale banken te waarborgen en inflatieverwachtingen te blijven bewaken.

Bordo, M.D. en M.D. Levy (2020) *Do enlarged fiscal deficits cause inflation: the historical record*. NBER Working Paper, 28195.

Vaart maken richting een duurzaam verdienvermogen

Verduurzaming van de economie is noodzakelijk voor een succesvolle aanpak van de klimaattransitie, en om het toekomstig verdienvermogen van Nederland te versterken. Hoe kunnen we deze opgave ter hand nemen?

IN HET KORT

- Met overheidsinvesteringen kunnen korte- en langetermijndoelen met elkaar worden verbonden.
- Voor groei en verduurzaming moet de overheid het stikstofprobleem aanpakken en een (door)leercultuur stimuleren.
- Financier de aanpak van de klimaattransitie meer uit algemene middelen.

LIDEWIJDE ONGERING

Secretaris-generaal van het Ministerie van Economische Zaken & Klimaat

De wereld kampt momenteel met een aantal crises op mondiaal niveau. De twee meest urgente zijn de huidige COVID-19-crisis en de dreigende klimaatcrisis. De COVID-19-crisis heeft de wereldeconomie op ongekende wijze ontwricht. Door de contactbeperkende maatregelen zijn talloze sectoren compleet stilgelegd. Mondiale productieketens kwamen onder druk te staan, en economische onzekerheid en angst voor besmetting hebben geleid tot grote binnen- en buitenlandse vraaguitval. Onze samenleving worstelt nog steeds met het virus en de gevolgen die de pandemie heeft voor gezondheid en economie. Nu er een vaccin beschikbaar is, neemt de hoop op verlichting van de gezondheidscrisis toe. Ook voor de economie komt er geleidelijk weer zicht op herstel. Voor de overheid en het bedrijfsleven ligt hier een kans. Door nú te investeren in een groen herstel kunnen korte- en langetermijndoelen met elkaar worden verbonden, en kan de dreigende klimaatcrisis worden aangepakt.

Enorme verduurzamingsopgave

Ondanks de tijdelijk gedaalde CO₂-uitstoot gedurende de COVID-19-crisis koerst de wereld – als aanvullende acties zouden uitblijven – nog altijd af op een opwarming van de aarde van ruim drie graden in deze eeuw (UNEP, 2020). Deze opwarming brengt aanzienlijke klimaatrisico's met zich mee, die aan zowel de samenleving als de economie grote schade kunnen toebrengen. Het is voor het in stand houden van ons toekomstig verdienvermogen dus noodzakelijk om in te grijpen.

Echt resultaat kan alleen geboekt worden met een totale omslag van de huidige wijze van energieopwekking en -ver-

bruik, en vereist ook een andere benadering van productie, consumptie en landgebruik. Alleen overschakelen op meer hernieuwbare energiebronnen is niet voldoende om de klimaatdoelen te halen. Zeker zo belangrijk is het dat burgers en bedrijven een omslag maken naar een energie-efficiëntere en CO₂-neutrale economie en maatschappij. Dat vraagt om inzet van burgers, bedrijven en de overheid.

De aanpak van de klimaatopgave is van groot belang om het Nederlandse verdienvermogen toekomstbestendig te maken. Bedrijven zullen de stap naar duurzaamheid moeten zetten, om zo op de (middel)lange termijn bestaansrecht te behouden. Een groeiend aantal bedrijven herkent de noodzaak tot verduurzaming. Zo heeft Philips reeds in 2016 de koers verlegd en is daarop in 2020 richting een volledig CO₂-neutrale bedrijfsvoering gegaan. Ook werken diverse Nederlandse industriebedrijven met hun toeleveranciers, afnemers en het midden- en kleinbedrijf gezamenlijk aan de benodigde oplossingen om – op basis van de afspraken in het Klimaatakkoord – klimaatneutraliteit te kunnen bereiken. De benodigde omslag bij bedrijven staat in veel sectoren echter nog in de kinderschoenen.

Ook in de financiële sector moeten er nog stappen worden gezet. Financiële instellingen kunnen via hun investeringsbeleid en verstrekte bedrijfsleningen bijdragen aan de aanpak van de klimaattransitie. Maar veel financiële instellingen zijn hier nog niet actief mee bezig. Volgens de Europese Centrale Bank (ECB) moeten Europese banken zich sterker inspannen om hun blootstelling aan de klimaat- en milieurisico's in kaart te brengen, en deze informatie te delen. Nationale centrale banken zoals De Nederlandsche Bank (DNB) sturen hier ook op aan. Vooralsnog maakt DNB hoofdzakelijk gebruik van zijn stimulerende rol door de bewustwording van klimaatrisico's te vergroten, en de financiële instellingen te vragen om in hun portfolio's deze risico's te onderzoeken.

Dat de beurswaarde van de fossiele sector al ruim vijf jaar achterblijft bij de algemene aandelenkoers is ook veelzeggend (MSCI, 2020). Bovendien presteren niet-fossiele energiebedrijven de afgelopen jaren qua beurswaarde structureel beter dan de grote fossiele energiebedrijven (figuur 1). Zo is het bedrijf Nextera, dat wind- en zonneparken ontwikkelt, met een beurswaarde van zo'n 147 miljard dollar inmiddels zelfs bedrijven als Shell, BP en Total gepasseerd.

Dit illustreert dat de trend naar een duurzamere economie inmiddels is ingezet. Tegelijkertijd blijft er nog enorm veel werk te doen. Bedrijven en financiële instellingen voelen die urgentie, maar vele ervan staan nog slechts aan de start.

Rol overheid

De overheid zal waar nodig de economie moeten bijsturen om de klimaatverandering tijdig aan te pakken. De Nederlandse economie en het huidige verdienvermogen draaien ten dele op de CO₂-intensieve industrie en landbouw. Zonder verduurzaming is het risico groot dat de toekomstige groei van deze sectoren zal stilvallen. Het is aan de overheid om nu het perspectief van een schone en CO₂-neutrale economie te schetsen en dit met burgers en bedrijven tot uitvoering te brengen.

Meer sturing betekent niet dat de overheid op de stoel van de ondernemer gaat zitten. De overheid fungeert als marktmeester, en zorgt voor duidelijke, actuele spelregels en prijsprikkels die tot doel hebben om de maatschappelijke belangen te borgen. Dit biedt ondernemers ruimte om op een eerlijke wijze met elkaar te concurreren, en zorgt ervoor dat consumenten voldoende bescherming genieten. Soms zal deze rol van marktmeester tevens gepaard gaan met normering en regelgeving, om de markt een duwtje in de juiste richting te geven (denk aan het verbieden van de klassieke gloeilamp).

En uiteraard moet de overheid ook zelf haar steentje bijdragen, bijvoorbeeld door investeringen in lijn te brengen met zowel de langetermijndoelen wat betreft de klimaattransitie als met andere maatschappelijke belangen.

Innovatieve bedrijven en burgerinitiatieven kunnen op de door de overheid bepaalde richting inspelen. Zo kan de overheid functioneren als een katalysator voor innovatie, zonder dat ze zelf alles ter hand hoeft te nemen (Mazzucato en Dibb, 2020). Maar net zo belangrijk is de rol van de overheid als partner in de samenleving, als verbinder tussen maatschappelijke partijen die gezamenlijk tot een beweging komen (Hajer, 2011; Van der Steen et al., 2014).

Beprijzing

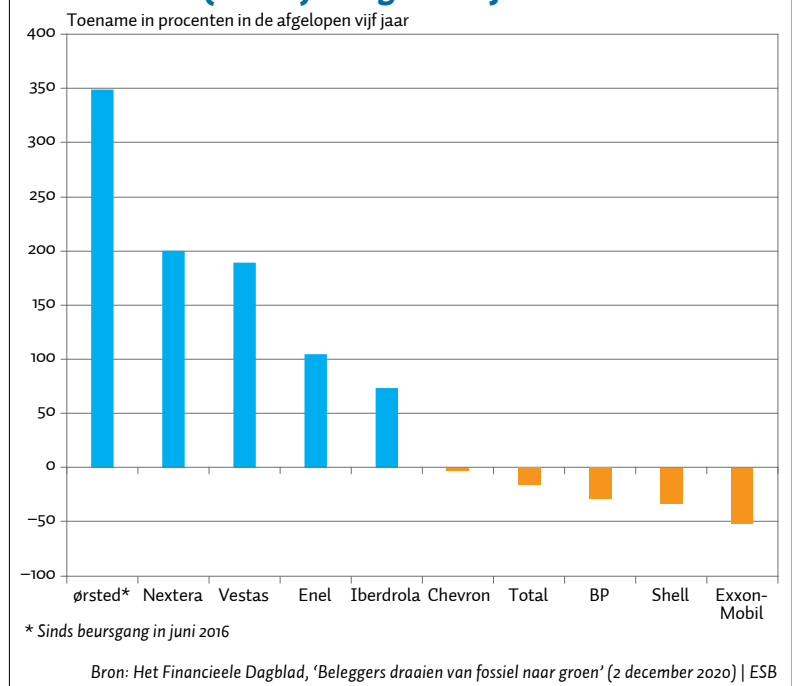
Traditioneel ligt bij klimaatbeleid de nadruk op prijsmaatregelen zoals subsidies en heffingen, aangevuld met wet- en regelgeving. Dit is vanuit economisch perspectief de meest voor de hand liggende oplossing. Prijsmaatregelen bevorderen dat negatieve en positieve externe effecten in de prijs tot uiting komen, en kunnen zo het gedrag van burgers en bedrijven beïnvloeden.

Bestaande subsidies en heffingen zijn echter nog onvoldoende afgestemd op het klimaatbeleid en de schade aan milieu en natuur wegen nu nog onvoldoende mee in de prijzen van goederen en diensten. Schattingen voor Nederland laten zien dat de directe monetair milieuschade, als gevolg van de schadelijke uitstoot van stoffen, zo'n 4,5 procent van het bruto binnenlands product bedraagt (Drissen en Vollebergh, 2018). Het is essentieel om deze milieukosten op een juiste manier te beprijsen.

Bij voorkeur worden er afspraken gemaakt over de beprijzing op Europees niveau, zodat een gelijk speelveld voor alle EU-landen blijft gelden. Er zijn afspraken nodig over aanpassing van de huidige Europese richtlijn Energiebelastingen, om zo de bestaande belastingvrijstellingen voor fossiele bronnen af te bouwen. Dit is van belang om de prikkels voor het gebruik van CO₂-neutrale alternatieven de goede kant op te sturen. Het Europese handelssysteem voor CO₂-emissierechten (ETS) creëert voor de grote

Koersontwikkeling van fossiele (oranje) en niet-fossiele (blauw) energiebedrijven

FIGUUR 1

industrieën al economische druk om emissies te reduceren. De CO₂-uitstoot is hierbij leidend. Idealiter zou de reikwijdte van het ETS moeten worden vergroot naar sectoren waar nog geen CO₂-beprijzing plaatsvindt en het aantal beschikbare emissierechten sneller worden afgebouwd.

Een dusdanig ambitieus Europees klimaatbeleid betekent wel dat dit aan de buitengrens moet worden gecorrigeerd, omdat Europese bedrijven anders niet meer kunnen concurreren met bedrijven buiten Europa, waar er een minder stringent klimaatbeleid wordt gevoerd. Een Europese CO₂-importheffing, zoals de Europese Commissie voorstelt in de Green Deal, is noodzakelijk om verdere stappen te kunnen blijven zetten.

Gelijktijdig kan er, om waar nodig nieuwe technieken te stimuleren, subsidiëring plaatsvinden voor de meer duurzame alternatieven die de aantrekkelijkheid van deze alternatieven zullen vergroten zolang de beprijzing onvoldoende is.

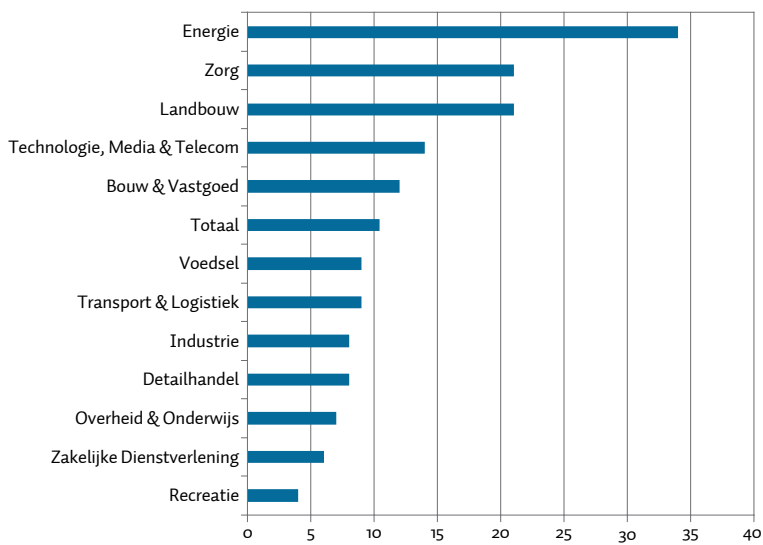
Ook op nationaal niveau kan de overheid voor betere beprijzing zorgen, bijvoorbeeld voor sectoren die buiten de ETS vallen, of door ook maatregelen te treffen voor consumenten. Denk bijvoorbeeld aan rekeningrijden, waarmee milieukosten kunnen worden beprijsd, om consumenten bewust te maken van de milieukosten van autogebruik. Hiermee kan er tegelijkertijd worden gestuurd op mobiliteitspreiding, zodat het ook een bijdrage levert aan het terugdringen van files als mensen straks weer vaker op kantoor gaan werken.

Overheidsinvesteringen

In dit nieuwe jaar wordt het tijd om de focus van het crisisbeleid voor de korte termijn sterker te verleggen naar het economische stimuleringsbeleid, met een duidelijke blik op de toekomst. Hierbij kan de overheid helpen om

Percentage onvervulbare vacatures per sector

FIGUUR 2

Bron: ABN Amro arbeidsmarktupdate, 23 juni 2020 | ESB

zowel het herstel te bevorderen als om richting te geven aan langeretermijndoelstellingen voor verduurzaming, naast ook andere maatschappelijke doelstellingen.

Door met extra publieke investeringen duidelijk te kiezen voor verduurzaming van de economie, ontstaat er voor private investeerders en institutionele beleggers meer comfort om ook extra op verduurzaming in te zetten. Extra investeringen in het economisch herstel renderen ook beter als deze ook in lijn zijn met de maatschappelijke uitdagingen waarvoor de economie en maatschappij zich op de lange termijn gesteld zien. Per thema zijn de uitdagingen voor investeringen anders.

Goede infrastructuur, zowel fysiek als qua kennis, is van oudsher een basis voor economische groei (OESO, 2006). Investeringen in een schone en klimaatadaptieve infrastructuur zijn ook nodig om de klimaattransitie tijdig het hoofd te kunnen bieden (IMF, 2020). Investeringen in hernieuwbare energie en de bijbehorende infrastructuur, energiebesparing in de gebouwde omgeving en ook klimaatadaptatie lenen zich bovendien goed voor een economisch-herstelbeleid, omdat ze vaak een hoge multiplier hebben (Hepburn et al., 2020, Global Commission on Adaptation, 2019).

De overheid kan via noodzakelijke investeringen in de (energie-)infrastructuur (zoals bij CO₂-afvang en -opslag en de warmterotonde) bijdragen aan innovatie, verduurzaming van de economie, en aan een toekomstbestendig verdienvermogen. Daarnaast kunnen extra subsidies gebruikt worden om onrendabele toppen af te dekken, waardoor private partijen en investeerders met hun verduurzamingsinvesteringen sneller verder kunnen.

Daarnaast kunnen investeringen in de gebouwde omgeving benut worden om de CO₂-uitstoot op de korte en lange termijn te verlagen en zo de blootstelling aan klimaatrisico's te verminderen. Op korte termijn is extra investeren in bouw en renovatie een optie om de economie te stimuleren en gelijktijdig publieke doelen, zoals verduurzaming en woningbouw, te bevorderen. Zo biedt bijvoor-

beeld de toenemende leegstand van winkels in binnensteden kansen om deze bestaande bouw te transformeren tot woningen – zeker als deze locaties goed ontsloten zijn door openbaar vervoer (PBL, 2020). Isolatie van bestaande (oude) gebouwen kan de CO₂-uitstoot fors terugdringen en bespaart op de kosten van energieverbruik. Tegelijkertijd gaat ook het wooncomfort vaak omhoog.

Renovatie- en isolatieprojecten kunnen ook worden benut voor klimaatadaptatie, zodat straten en gebouwen meer hitte- en waterbestendig worden. Aandacht voor klimaatadaptatie voorkomt dat extra investeringen in de gebouwde omgeving nu zullen leiden tot hogere aanpassingskosten later. Daarnaast bieden de kennis en ervaring opgedaan door de bouw- en ontwerpsectoren in klimaatadaptatie ook exportkansen.

De bouw is bovendien een traditioneel conjunctuurgevoelige en arbeidsintensieve sector. Extra investeringen hebben hierdoor ook gunstige werkgelegenheidseffecten. De fouten die gemaakt zijn tijdens de vorige crisis, waarbij bouw personeel massaal uitstroomde en niet meer in de sector terugkeerde, kunnen zo vermeden worden (Camps, 2019).

Om de genoemde investeringen mogelijk te maken, is er op korte termijn een oplossing voor de stikstofcrisis nodig. Deze crisis vormt een directe belemmering voor investeringen in woningbouw, infrastructuur en de energietransitie op vele plekken. Ook voor de landbouwsector is een structurele stikstofoplossing hard nodig. Om te voorkomen dat de landbouwsector alsmat met veranderend beleid wordt geconfronteerd, moet er een samenhangende strategie komen die zich richt op de verduurzaming en het behoud van de (internationale) concurrentiekracht van deze sector. De bestaande innovatiekracht in de kennisclusters rond agritech bij de universiteiten van Wageningen, Delft en Eindhoven kan worden benut om de stikstofuitstoot te beperken. Tegelijkertijd blijven moeilijke keuzes, zoals inkrimping van de veestapel, onafwendbaar.

Doorleercultuur stimuleren

Zonder extra instroom van gekwalificeerde arbeidskrachten in met name de energietechniek en bouw is het vrijwel onmogelijk om tijdig de verduurzaming van de economie te realiseren. In de huidige arbeidsmarkt blijft de vraag naar vaardige werknemers in krapsectoren zoals (energie)techniek, bouw en zorg groot (figuur 2). Hier ligt een taak voor de overheid om, samen met sociale partners, meer te sturen op sectoroverschrijdende arbeidsmobiliteit. Daarnaast staan er in Nederland nog altijd veel mensen werkloos langs de zijlijn. Een randvoorwaarde voor toekomstige groei is om te zorgen voor het benodigde menselijk kapitaal dat aan de slag kan in groeisectoren. Omscholingsprogramma's naar tekortsectoren kunnen uitkomst bieden door mensen te begeleiden naar sectoren waar de vraag naar extra arbeidskrachten groot is.

De huidige opleidingsinfrastructuur is nog niet toegepast op mensen die werk en (bij)scholing willen combineren. Sociale partners en overheid werken binnen het crisispakket nu aan scholingsinitiatieven. Het is zaak om dit crisisbeleid niet te zien als een tijdelijke oplossing, maar om deze initiatieven te verankeren in de arbeidsmarkt en het onderwijsbeleid. Dit is een noodzakelijke stap om het toe-

komstige verdienvermogen van de Nederlandse economie op de lange termijn te versterken.

De Nederlandse visie op doorleren tijdens de loopbaan is aan herziening toe. Nu ligt de verantwoordelijkheid voor (bij)scholing van werkenden in de eerste plaats bij de bestaande werkgever. Door onder andere de toegenomen flexibilisering van de arbeidsmarkt is dit geen werkbare verantwoordelijkheidsverdeling meer. Overheid, werkgevers en werkenden moeten gezamenlijk meer gaan investeren in doorleren tijdens de loopbaan, om de risico's te verlagen op de veroudering van kennis en vaardigheden, en om het toekomstig verdienvermogen te versterken.

De huidige kennisinfrastructuur is nog te weinig op doorleren gericht (zowel voor hoger als lager opgeleiden). Elk extra opleidingsjaar verzilvert zich in een structureel hogere productiviteit (CPB, 2011). Een brede aanpak, gericht op het doorleren tijdens de loopbaan, kan de toegankelijkheid van scholing vergroten. Bijvoorbeeld door studieverlof voor werkenden te introduceren, door de huidige fragmentatie van financieringsregelingen voor bij- en omscholing verder te vereenvoudigen, het instellingstarief voor een tweede opleiding in het hoger onderwijs gelijk te trekken met het wettelijk collegegeld, en door deeltijd- en praktijkleren extra te stimuleren. Dit vereist ook een betere samenwerking tussen werkgevers en onderwijsinstellingen (bijvoorbeeld wat betreft de inhoud van opleidingen en afspraken over leerwerkplekken).

Bekostig transitie uit algemene middelen

Om de klimaatambities waar te kunnen maken, is het noodzakelijk om tot een andere wijze van bekostiging te komen. Het is duidelijk dat er de komende decennia miljarden aan investeringen nodig zijn voor verduurzaming. De uitdagingen van de klimaattransitie raken immers alle sectoren. Ook bij burgers zal het huidige energieverbruik (en consumptiegedrag) moeten veranderen om de klimaatdoelen te kunnen halen. Hogere ambities en een sneller afbouwpad van CO₂-emissies resulteren bij de bestaande bekostigingswijze in hogere lasten voor de huidige generaties.

Het belangrijkste subsidie-instrument waarmee de overheid verduurzaming stimuleert – de Stimulering Duurzame Energie (SDE++) – wordt bekostigd uit de Opslag Duurzame Energie- en Klimaattransitie (ODE). Nadeel van deze systematiek is dat de extra inspanningen voor verduurzaming automatisch tot uiting komen in een hogere energierekening. Hiermee vernauwt de politieke discussie over meer of minder verduurzamingsmiddelen zich onnodig tot de keuze tussen een hogere of lagere energierekening. Dat zet het draagvlak voor verduurzamingsbeleid onder druk.

Een verstandig alternatief is om meer uit de algemene middelen te putten. Daarmee ontstaat er meer controle over de verdelingseffecten van het financieren van klimaatmaatregelen, en kan er beter controle worden uitgeoefend over de wijze waarop de lasten neerslaan. Ook biedt het meer flexibiliteit in de wijze van financiering.

Klimaatinvesteringen kunnen gedurende de transitieperiode behalve met de belastinginkomsten ook deels met schulduitgifte worden gefinancierd. De baten van investeringen in de aanpak van de klimaatcrisis liggen vaak bij de volgende generaties. Vanuit een welvaartspectief is het

dan logisch om via schulduitgifte een bijdrage te vragen van toekomstige belastingbetalers. Het klimaatbeleid is immers deels ook een verzekering tegen de risico's van klimaatveranderingen die pas op de langere termijn zichtbaar worden. Net zoals bij de COVID-19-crisis is de overheid de enige partij die dergelijke risico's kan afdekken – en die bovendien de kosten ervan via de schuld kan uitsmeren over generaties.

Bij de vormgeving van een bekostigingsstructuur vanuit de algemene middelen moet er worden geborgd dat de middelen meerjarig beschikbaar zullen zijn en dat de jaarlijkse saldi overgeheveld kunnen worden. Hiermee wordt de continuïteit en flexibiliteit van de middelen voor het klimaatbeleid geborgd.

Conclusie

De gewenste aanpak van de klimaattransitie is cruciaal voor het toekomstige groeivermogen van de Nederlandse economie. Het niet tijdig realiseren van de transitie-aanpak brengt het risico met zich mee dat de waarde van de huidige economische activiteiten afneemt, en zelfs op termijn mogelijk helemaal verdwijnt.

Door de COVID-19-crisis vergt de huidige fase van de laagconjunctuur extra uitgaven om de economie te stimuleren. Dit biedt de overheid een kans om het stimuleringsbeleid voor de economie op korte termijn in lijn te brengen met de langetermijndoelstellingen van de klimaattransitiebenadering. Deze transitie vereist een structureel andere wijze van bekostiging. Bekostiging vanuit de algemene middelen is een verstandig alternatief voor de huidige systematiek.

Met het beschreven beleid kunnen we nú de economie stimuleren en tegelijkertijd, via het aanpakken van de klimaatverandering, het verdienvermogen van de Nederlandse economie op de lange termijn verstevigen.

Literatuur

- Camps, M. (2019) Sturen op economische groei. ESB, 104(4769), 6–9.
- CPB (2011) *Onderwijsbeleid in Nederland: de kwantificering van effecten*. CPB Achtergronddocument, 6 juni.
- Drissen, E. en H. Vollebergh (2018) *Monetaire milieuschade in Nederland: een verkenning*. PBL Policy Brief, 15 juni.
- Global Commission on Adaptation (2019) *Adapt now: a global call for leadership on climate resilience*. Global Center on Adaptation en World Resources Institute, 13 september.
- Hajer, M. (2011) *De energieke samenleving*. PBL-publicatienummer 500246001.
- Hepburn, C., B. O'Callaghan, N. Stern et al. (2020) Will COVID-19 fiscal recovery packages accelerate or retard progress on climate change? *Oxford Review of Economic Policy*, 36(51), 5359–5381.
- IMF (2020) Public investment for the recovery. In: *Fiscal Monitor 2020: policies for the recovery*. Washington, DC: IMF, hoofdstuk 2.
- Mazzucato, M. en G. Dobb (2020) *Innovation policy and industrial strategy for post-Covid economic recovery*. UCL Institute for Innovation and Public Purpose, Policy Brief, 10.
- MSCI World Energy Index (2020) *MSCI World Energy Index*. Te vinden op www.msci.com.
- OESO (2006) *Infrastructure to 2030: telecom, land transport, water and electricity*. Parijs, OECD Publishing.
- PBL (2020) *Van coronacrisis naar duurzaam herstel*. PBL Policy Brief, 4209.
- Steen, M. van der, J. Scherpenisse, M. Hajer et al. (2014) *Leren door doen: overheidsparticipatie in een energieke samenleving*. Nederlandse School voor Openbaar Bestuur. Te vinden op www.nsob.nl.
- UNEP (2020) *Emissions gap report 2020*. United Nations Environment Programme. Te vinden op www.unenvironment.org.

Verdienvermogen te grabbel

In leven blijven, centen voor nu, centen voor later. Dat is de volgorde waarin de maatschappelijke aandacht zich in iedere crisis verplaatst. Zo ook bij corona.

Afgelopen maart vroegen we ons eerst korte tijd af of we het zelf zouden overleven (de meesten gelukkig wel, blijkt nu) en of onze samenleving de pandemie wel aankon (ja). Nu is duidelijk dat we het met stevige vrijheidsbeperkende maatregelen en een herorganisatie van de zorg zullen redden.

Met deze existentiële angst eenmaal van tafel, verschoof de focus naar de economie. Wat doet de conjunctuur (viel relatief gezien mee), wat doet de beurs (was boven verwachting) en wat doet de huizenmarkt (prijzen verbreken nog steeds alle records)? Ook economisch blijkt de coronacrisis behapbaar, al zijn wel stevige steunpakketten en grof monetair geweld nodig.

En daarmee komen we bij de gevolgen voor de centen voor later, ofwel het verdienvermogen. Welke negatieve gevolgen heeft de coronacrisis voor de samenleving op de langere termijn, en kunnen we die nog ongedaan maken of op zijn minst wat verzachten? Het land is onaangeroerd en net zoals met de beurs en de huizenmarkt, zal het ook met het kapitaal wel goedkomen. De zorg hier zijn de mensen, de factor arbeid.

De komende paar jaar ligt hysteresis – een begrip dat aanduidt dat tijdelijke effecten permanente gevolgen hebben – op de loer. In deze ESB laten Samare Huls, Ayesha Sajjad, Tim Kanters, Leona Hakkaart-van Roijen, Werner Brouwer en Job van Exel zien dat werkenden in Nederland minder uren maken en minder gedaan krijgen. Ze kijken daarbij naar de gezins- en thuiswerkomstandigheden, en vinden grote effecten voor zowel alleenstaanden als mensen met kleine kinderen zonder eigen werkplek. Wanneer mensen aan dat lagere tempo, dan zal de productie ook in de toekomst lager komen te liggen.

De bijdrage van Jeroen Bastiaanssen, Anet Weterings, Jesse Groenewegen en Sjoerd Hardeman, en die van Patricia Honcoop en Sarika Verbiest kijken naar de arbeidsmarktpositie. Bastiaanssen et al. laten daarbij zien dat de huidige 'strengste lockdown tot nu toe' de mensen met een zwakke positie op de arbeidsmarkt – laagopgeleiden, met migratieachtergrond, vrouw, jong, in krimpregio's – harder raakt; en Honcoop en Verbiest documenteren een merkbare afname in het aantal flexibele contracten terwijl het aantal vaste contracten juist blijft stijgen. Corona vergroot dus de al voor de crisis bestaande achterstanden.

Voor de wat langere termijn draait alles om het onderwijs, dat dus nu in de tweede lockdown weer digitaal plaatsvindt. Olga Meshcheriakova, Lex Borghans, Raoul Haenbeukers en

Trudie Schils laten zien dat kinderen nauwelijks wat hebben geleerd tijdens de lockdown vorig voorjaar, terwijl Sylvia Teunissen, Toep van Dijk en Rens Nissen op basis van een literatuuroverzicht concluderen dat de Nederlandse jeugd deze achterstand de rest van hun leven met zich mee zal dragen.

Door de schoolsluiting is het Nederlandse verdienvermogen aanzienlijk lager geworden. Omdat het om effecten voor een hele generatie gedurende hun hele leven gaat, kom je al snel uit op enorme bedragen. Voor *Het Financieele Dagblad* becijferde ik de maatschappelijke schade per week schoolsluiting op tien miljard (Lukkezen, 2020).

Daarbij komt nog de extra kansenongelijkheid die de schoolsluiting veroorzaakt aldus Teunissen et al. Sluit de scholen en kinderen zijn volledig op hun thuissituatie aangewezen. Als het thuis van die hoogopgeleiden zijn die hun kroost in het weekend meeslepen naar het museum, dan komt het ondanks alles wel goed. Maar is vader uit beeld en is er een taalachterstand, dan gaan de kinderen er netto op achteruit.

Digitale middelen zijn een pover substituum voor fysiek contact. En Roger Smeets, Bas ter Weel en Jelle Zwetsloot laten zien dat deze juist in gebieden waar veel kwetsbare kinderen wonen, minder gebruikt worden.

Uiteraard weten we nog niet zeker of we ons verdienvermogen daadwerkelijk te grabbel gooien. En dat hoeft ook niet zo te zijn, betoogt Senna Maatoug in haar column. Want als er sterke aanwijzingen zijn dat een crisis bestaande maatschappelijke problemen versterkt, dan is dat voldoende om daarop actie te kunnen ondernemen.

Literatuur

Lukkezen, J. (2020) Het kind van de rekening. *Het Financieele Dagblad*, 16 december.

JASPER LUKKEZEN

Hoofdredacteur

lukkezen@economie.nl

Tijdens lockdown maakten werkenden minder uren en kregen ze minder gedaan

Sinds het begin van de coronacrisis werken veel Nederlanders (vaker) thuis om de verspreiding van het coronavirus tegen te gaan. Wat betekent deze verandering in de manier van werken voor de kwantiteit en kwaliteit van het werk?

IN HET KORT

- Veel werknemers gingen tijdens de coronacrisis minder werken, en kregen per gewerkt uur ook minder voor elkaar.
- De afname in de kwantiteit en kwaliteit van betaald werk is het grootst bij alleenstaanden zonder kinderen en aparte werkplek.
- Vrouwen besteden meer extra tijd aan onbetaald werk zoals de zorg voor kinderen en thuisonderwijs dan mannen.

SAMARE HULS

Promovendus aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (EUR)

AYESHA SAJJAD

Wetenschappelijk onderzoeker aan de EUR

TIM KANTERS

Onderzoeker bij het Institute for Medical Technology Assessment (iMTA)

LEONA

HAKKAART-VAN ROIJEN

Universitair hoofd-docent aan de EUR

WERNER BROUWER

Hoogleraar aan de EUR

JOB VAN EXEL

Hoogleraar aan de EUR

Om de verspreiding van het coronavirus tegen te gaan, adviseert het kabinet sinds het voorjaar van 2020 “werk zo veel mogelijk thuis”. De relevantie hiervan wordt nogmaals benadrukt door de recente lockdownmaatregelen. Bij deze verregaande maatregelen krijgt de volksgezondheid prioriteit, maar ze hebben ook uiteenlopende sociaal-economische gevolgen en vergen een aanpassing van de manier van werken. Wat betekent dat voor de productiviteit van betaalde en onbetaalde arbeid, waaronder huishoudelijk werk en mantelzorg?

Wij hebben Nederlanders die voorafgaand aan de coronacrisis betaald werk hadden, gevraagd naar het aantal gewerkte uren, hoeveel ze per uur konden doen, en wat in die gewerkte uren de kwaliteit van het werk was tijdens de crisis vergeleken met daarvoor.

Enquête

851 Nederlanders die thuis tijdens de coronacrisis minimaal vier uur per week meer zijn gaan werken, hebben tussen 22 april en 5 mei een online-vragenlijst ingevuld over hun werkzaamheden. De gemiddelde leeftijd van de respondenten was 43 jaar, 53 procent was man, 71 procent had een partner, en 48 procent had thuiswonende kinderen. De meerderheid van de respondenten was hoogopgeleid (61 procent).

Op het moment van de dataverzameling adviseerde het kabinet om zo veel mogelijk thuis te werken, de scholen en kinderopvang gingen dicht, en sociale interacties werden

sterk afgeraden. Daarmee vertoonde de toenmalige situatie veel gelijkenis met de tweede lockdown die in het najaar van 2020 is ingegaan.

Productie

Uit eerder onderzoek blijkt dat de productie bij betaald werk gezien kan worden als een combinatie van de kwantiteit en kwaliteit van het werk (Brouwer et al., 1999). De totale productie bestaat dan uit drie verschillende factoren, namelijk de hoeveelheid gewerkte uren, hoeveel werk men per uur kon verzetten, en de kwaliteit van het werk in de gewerkte uren.

Verandering in de kwantiteit van betaald werk is in dit onderzoek gemeten op basis van het verschil in het aantal uren betaald werk voorafgaande aan en tijdens de crisis, en de hoeveelheid werk die men in een gemiddeld gewerkt uur heeft kunnen verrichten vergeleken met normaal. Bijvoorbeeld: iemand die voor de coronacrisis veertig uur per week werkte en tijdens de coronacrisis dertig uur, en in die dertig uren tachtig procent van het normale werk kon verzetten, heeft in kwantiteitstermen een productie van 60% ($= (80\% \times 30) / 40$).

De kwaliteit van het geleverde werk kan ook veranderen. Deze verandering wordt gemeten als de geleverde kwaliteit van het in de gewerkte uren gedane werk. Wanneer de persoon in het voorbeeld tijdens de coronacrisis een lagere kwaliteit van werk heeft kunnen leveren, zeg tien procent minder, dan zou de totale productie $60\% \times 90\% = 54\%$ zijn.

Naast vragen over betaald werk hebben respondenten vragen beantwoord over onbetaald werk, namelijk de veranderingen in het aantal uren besteed aan zorg voor kinderen, kinderen ondersteunen bij thuisonderwijs, huishoudelijk werk, maaltijden bereiden, en aan klussen in huis/tuin, of aan mantelzorg voor een huisgenoot of iemand anders, en ook aan vrijwilligerswerk.

Veranderingen in werkstatus

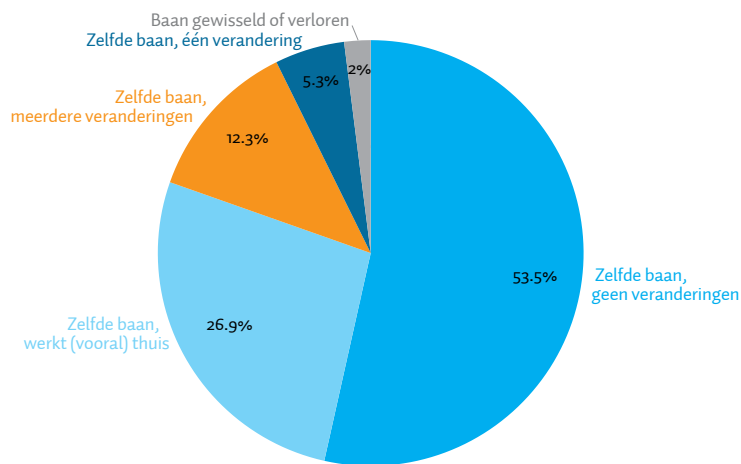
Zoals in figuur 1 te zien is, veranderde voor ongeveer de helft van de mensen de manier van werken niet of nauwelijks als gevolg van de coronacrisis, terwijl iets meer dan een op de vier aangaf nu vooral thuis te werken. Sowieso werkte in onze steekproef iedereen minimaal vier uur per week meer thuis dan voorheen.

Voor ongeveer een op de acht werkenden veranderden er diverse dingen in hun werk, namelijk door combinaties

Verandering werkstatus respondentent (N=851)

FIGUUR 1

ESB

van vooral thuiswerken, minder of meer uren werken, of het doen van een ander type werk. Voor vijf procent veranderde een van deze dingen. Twee procent raakte de baan kwijt of wisselde van baan, al dan niet als gevolg van de coronacrisis.

Groter verlies in kwantiteit dan in kwaliteit

Bij de mensen die hun baan behielden (98 procent), is zowel de kwantiteit als de kwaliteit van het werk afgenomen, waarbij het kwantiteitsverlies groter was dan het kwaliteitsverlies. Het gemiddelde aantal gewerkte uren daalde in de eerste maanden van de coronacrisis van 35,2 naar 32,7 uur per week. Daarbij verzette per gewerkt uur 43 procent van de respondenten nog steeds evenveel werk, terwijl dit door 35 procent minder gedaan werd en door 22 procent meer.

De kwaliteit van het werk heeft iets minder onder de crisis geleden. Bijna driekwart van de mensen leverde in de gewerkte uren dezelfde kwaliteit als normaal, acht procent leverde een lagere kwaliteit, en zestien procent gaf aan een hogere kwaliteit te leveren.

Als we de veranderingen in de kwantiteit en kwaliteit van het werk (eenvoudig en lineair) combineren, dan zien we dat de totale productie bij 47 procent van de werkenden gedaald is, bij 31 procent gelijk is gebleven, en bij 22 procent is gestegen.

Aparte werkplek thuis belangrijk

Als we de verandering in productie relateren aan de kenmerken van de werkende en diens werkomgeving, dan zien we dat het hebben van zowel een aparte werkplek als een partner sterk bepalend is voor de geleverde productie (figuur 2).

Mensen met partner en een aparte werkplek thuis hadden een hogere productie, waarbij het hebben van wel of geen thuiswonende kinderen slechts een klein verschil maakte. Mensen zonder partner, zonder kinderen en zonder aparte werkplek hadden de laagste productie. Ook mensen met kinderen maar zonder aparte werkplek thuis produceerden minder dan voorafgaand aan de coronacrisis. Deze veranderingen in productie werden sterker gestuurd door het minder uren werken dan door de kwaliteit van het werk.

Uit een hier niet gepubliceerde nadere analyse waarbij we rekening hielden met de leeftijd van de thuiswonende kinderen (0-3 jaar, 4-12 jaar, en/of 13-17 jaar) blijkt dat de productie vooral lager lag bij mensen met kinderen in de leeftijd van 0 t/m 3 jaar, maar ook dan geldt vooral dat het hebben van een aparte werkplek van belang was en dat het productieverlies vooral het gevolg was van een lagere werk-quantiteit, en niet of nauwelijks van de kwaliteit.

Tijdsbesteding onbetaald werk

Aan alle vormen van onbetaald werk werd er gedurende de crisis meer tijd besteed, in totaal gemiddeld bijna 6 uur per week. Deze toename is hoger dan de afname in gewerkte uren en komt waarschijnlijk ook in de plaats van reistijd. Ook hier liepen de veranderingen sterk uiteen. In figuur 3 is de verandering in tijdsbesteding aan onbetaald werk uitgesplitst in vier subgroepen: mensen met en zonder thuiswonende kinderen (respectievelijk linker- en rechterdeel figuur) en mannen en vrouwen.

Ouders van thuiswonende kinderen besteedden de meeste extra tijd aan zorg voor hun kinderen en aan ondersteuning bij thuisonderwijs, in totaal ongeveer vijf uur per week. Dit was ongelijk verdeeld: vrouwen spendeerden gemiddeld per week vier uur extra aan zorg en tweeënhalf uur extra aan thuisonderwijs, en mannen iets meer dan de helft hiervan.

Mensen zonder thuiswonende kinderen besteedden de meeste extra tijd aan klussen, huishoudelijk werk en maaltijden bereiden. Voor alle vormen van onbetaald werk, behalve voor klussen in huis of tuin, was de toename bij vrouwen groter dan bij mannen.

Conclusie en implicaties

In verschillende groepen van de samenleving hebben de lockdownmaatregelen dit voorjaar uiteenlopende effecten gehad op betaald en onbetaald werk. De totale productie bij betaald werk was, voor mensen die minimaal vier uur per week thuiswerkten, gemiddeld lager dan voorafgaand aan de crisis. Vooral mensen zonder partner en zonder aparte werkplek thuis hadden een lagere productie, en deze achteruitgang zat meer in de kwantiteit dan in de kwaliteit van het werk. De tijd besteed aan onbetaald werk nam juist toe, vooral bij vrouwen en mensen met thuiswonende kinderen.

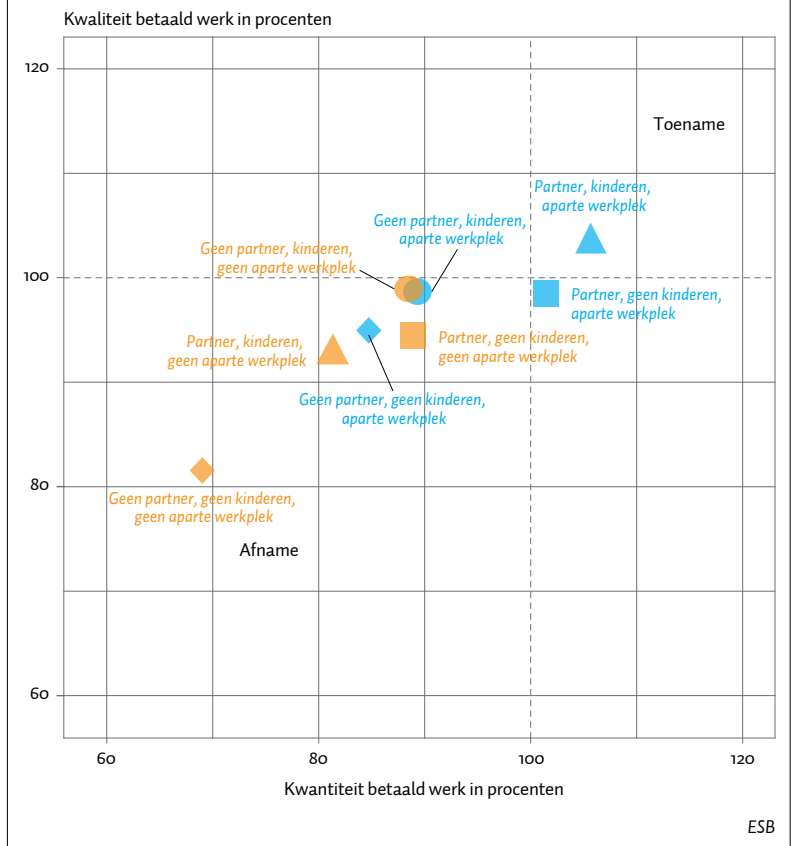
Alleenwonenden ervaren de meeste invloed op hun productie. Mogelijk speelt eenzaamheid en gebrek aan ontspanning hierbij een rol, aangezien ook veel sociale activiteiten en sport door de maatregelen beperkt worden. Dat is nu weer relevant. Werkgevers en collega's kunnen een rol spelen bij het ondersteunen van deze groep, bijvoorbeeld bij het waar mogelijk prioriteren van toegang tot werkplekken op kantoor, of door ze te betrekken bij werk waarin de interactie of samenwerking met anderen een grotere rol speelt.

Ten slotte lijkt het hebben van een aparte werkplek thuis om geconcentreerd te kunnen werken sterk bepalend voor de productie. Wat betreft mensen voor wie dit thuis niet goed mogelijk is, lijkt het faciliteren van een eigen werkplek elders wenselijk te zijn en mogelijk ook kosten-effectief.

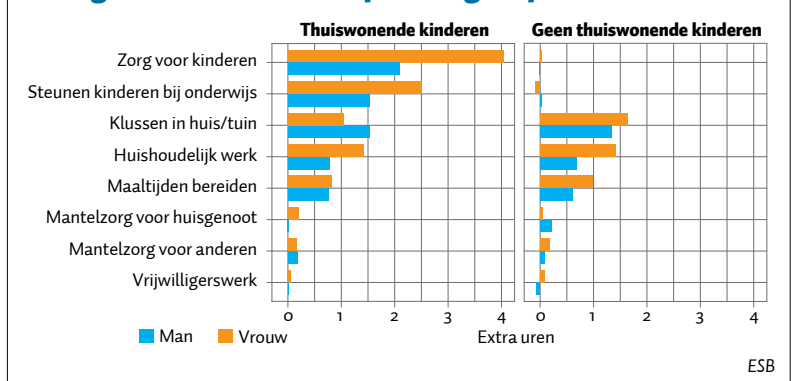
Literatuur

Brouwer, W.B.F., M.A. Koopmanschap en F.F.H. Rutten (1999) Productivity losses without absence: measurement validation and empirical evidence. *Health Policy*, 48(1), 13–27.

Gemiddelde productie per subgroep – partner, kinderen, aparte werkplek FIGUUR 2

Gemiddelde extra uren per week besteed aan overige werkzaamheden per subgroep FIGUUR 3

Verzwaring lockdown raakt kwetsbare werkenden hard

Niet iedere werkende wordt even hard geraakt door de coronamaatregelen. Wie wordt geraakt en hoe verschilt dat met de zwaarte van de coronamaatregelen?

IN HET KORT

- De coronamaatregelen raken werkende jongeren, laagopgeleiden en mensen met een niet-westerse migratieachtergrond harder.
- De negatieve impact van de coronamaatregelen telt op bij hun bestaande achterstand.

JEROEN BASTIAANSEN

Onderzoeker bij het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL)

ANET WETERINGS

Onderzoeker bij het PBL

JESSE GROENEWEGEN

Onderzoeker bij RaboResearch

SJOERD HARDEMAN

Onderzoeker bij RaboResearch

Volgens het Centraal Planbureau ondervinden de mensen van wie de carrière wordt getroffen door coronamaatregelen hier nog vijf jaar lang de negatieve gevolgen van (CPB, 2020). Hun inkomensontwikkeling blijft achter, en ze lopen meer risico op (herhaalde) werkloosheid.

Hoe groot die negatieve gevolgen zijn, verschilt tussen de diverse groepen van werkenden. Sommige groepen hadden al voor de uitbraak van COVID-19 een kwetsbare positie op de arbeidsmarkt. Ouderen, vrouwen, mensen met een niet-westerse migratieachtergrond, laagopgeleiden, maar ook mensen die wonen in de regio's aan de randen van Nederland hadden vóór de coronacrisis al meer moeite om werk te vinden en te behouden (Weterings et al., 2019).

In dit artikel onderzoeken we in hoeverre de arbeidsmarktpositie van deze groepen door de coronamaatregelen verder worden verzwakt. Deze inzichten zijn relevant, mocht de huidige set aan coronamaatregelen verzwaring nodig hebben. Ook bieden ze aanknopingspunten voor een beleid dat zich richt op het ondersteunen van specifieke groepen, zodra de verspreiding van het virus weer beperkt is.

Werkenden verdeeld over vier beroepstypen

Hoe sterk iemand geraakt wordt door de coronamaatregelen, hangt af van het type beroep dat diegene uitoefent. Iedereen met een vitaal beroep (zorgmedewerkers, politieagenten en vuilnisophalers bijvoorbeeld) kan altijd werken, ongeacht de zwaarte van de coronamaatregelen. Hetzelfde geldt voor degenen met een niet-vitaal beroep die vanuit huis kunnen werken (administratieve medewerkers, managers en ICT'ers bijvoorbeeld). Voor de overige werkenden is het de vraag of ze anderhalve meter afstand tot anderen kunnen houden bij het uitoefenen van hun beroep. Als dat kan hebben ze een contactarm niet-vitaal beroep (bouwvakkers, receptionisten en vele technici bijvoorbeeld) en kunnen ze blijven werken zolang naar het werk reizen blijft toegestaan (bij de stringente lockdown in Spanje in het voorjaar van

2020 mocht dat niet). Als anderhalve meter afstand houden niet mogelijk is, hebben ze een contactrijk niet-vitaal beroep (horecapersoneel, kappers en opticiens bijvoorbeeld).

Om de impact van de coronamaatregelen in te schatten, meten we dus het aandeel van werkenden in Nederland met een vitaal beroep, en het aandeel ervan met een niet-vitaal beroep waarbij men kan thuiswerken of anderhalve meter afstand kan houden. Vervolgens, als we de werkenden nader uitsplitsen naar persoonskenmerken en werklocatie, kijken we of die verdeling tussen groepen onderling afwijkt.

Aandeel werkenden per beroepstype

We maken een onderscheid tussen vitale en niet-vitale beroepen op basis van de, door de overheid opgestelde, lijst met beroepen met recht op kinderopvang tijdens de 'intelligente lockdown'. Vervolgens gebruiken we de beroepsindeling van Dingel en Neiman (2020) om vast te stellen welke niet-vitale beroepen vanuit huis uitgeoefend kunnen worden. En de indeling van Leibovici et al. (2020) om alle niet-vitale beroepen die niet vanuit huis zijn uit te oefenen te classificeren als contactrijk of contactarm (zie Groenewegen en Hardeman (2020) voor een nadere toelichting).

Door deze beroepsclassificatie toe te passen op de Enquête Beroepsbevolking (EBB) ontstaat er een beeld van welk aandeel van de werkzame beroepsbevolking één van de vier beroepstypen uitoefent. We stapelen een aantal EBB-jaargangen, zodat we zo veel mogelijk beroepen kunnen onderscheiden.

Grote verschillen tussen groepen

Figuur 1 laat zien dat 35 procent van de werkenden een vitaal beroep heeft. De overige 65 procent heeft een niet-vitaal beroep. Ruim de helft van degenen met een niet-vitaal beroep kan vanuit huis werken (33 procent van het totaal). Bijna een kwart van alle werkenden heeft een niet-vitaal beroep waarbij ze niet kunnen thuiswerken, maar wel anderhalve meter afstand tot anderen kunnen houden. De overige zeven procent heeft een contactrijk niet-vitaal beroep.

Als we de werkenden uitsplitsen op basis van meerdere persoonskenmerken, dan is er duidelijk verschil tussen de groepen wat betreft de verdeling over de vier beroepstypen (figuur 1). Vooral de hoogopgeleiden wijken sterk af van het gemiddelde beeld. Ze hebben veel vaker een niet-vitaal, vanuit huis uitvoerbaar beroep dan de laagopgeleiden (51 procent ten opzichte van 13 procent), en in iets minder mate ook dan de middelbaar-opgeleiden (25 procent).

Voor de werkenden tot dertig jaar geldt het omgekeerde: in vergelijking met de andere twee leeftijdsgroepen hebben jongeren veel vaker een niet-vitaal beroep, waarvoor

ze buitenshuis moeten zijn. Bovendien heeft bijna vijftien procent van de jongeren een contactrijk niet-vitaal beroep. De werkenden met een niet-westerse migratieachtergrond hebben een vergelijkbaar patroon als de jongeren, terwijl er slechts een beperkt verschil is tussen degenen zonder en met een westerse migratieachtergrond.

Vrouwen hebben vaker een vitaal beroep dan mannen (veertig ten opzichte van dertig procent), maar degenen met een niet-vitaal beroep hebben wel vaker een contactrijk beroep. Daardoor is het aandeel vrouwen dat het risico loopt door de coronamaatregelen te worden getroffen iets groter dan het aandeel mannen, maar de verschillen zijn wel veel kleiner dan voor jongeren, laagopgeleiden en mensen met een niet-westerse migratieachtergrond.

Thuiswerkmogelijkheden verschillen per regio

Op regionaal niveau verschilt vooral het aandeel werkenden met een niet-vitaal beroep dat vanuit huis kan worden uitgeoefend (figuur 2). Dit aandeel loopt uiteen van bijna 45 procent in het COROP-subgebied Amsterdam, tot slechts 21 procent in Delfzijl en omgeving. Ook in andere COROP-regio's in de Randstad is het aandeel dat vanuit huis kan werken hoog, uitgezonderd de regio Rijnmond waar er relatief veel mensen werkzaam zijn in de industrie en de haven.

In de regio's aan de randen van het land, zoals Zuid-oost-Drenthe, Oost-Groningen en Delfzijl, heeft wel een bovengemiddeld aandeel van de werkenden een vitaal beroep (ruim veertig procent) en van degenen met een niet-vitaal beroep kan er een relatief groot aandeel anderhalve meter afstand houden (ruim dertig procent).

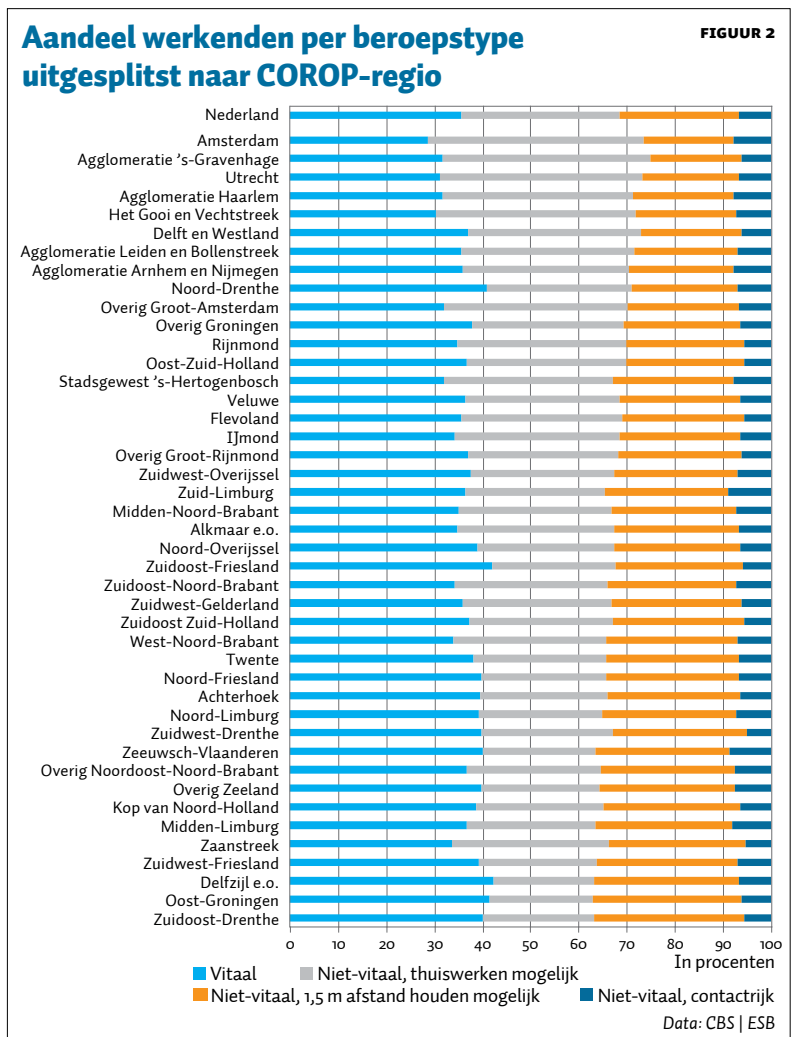
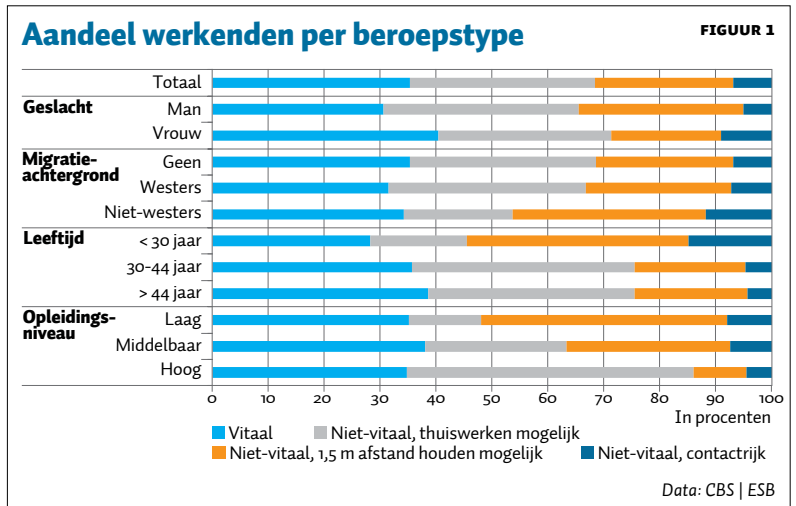
Het aandeel werkenden met een niet-vitaal contactrijk beroep varieert niet zo sterk tussen de regio's (van ruim vijf procent van de werkenden in Zuidwest-Drenthe tot bijna negen procent in Zuid-Limburg).

Conclusies

De huidige gedeeltelijke lockdown raakt vooral jongeren omdat zij bovengemiddeld vaak een contactrijk niet-vitaal beroep hebben. Jongeren hebben in het algemeen een sterkere uitgangspositie op de arbeidsmarkt, omdat ze vaak beter in staat zijn om zich aan te passen aan nieuwe omstandigheden. Toch kunnen voor hen de coronamaatregelen een grote impact hebben, omdat zij nog een lange loopbaan voor de boeg hebben en de gevolgen lange tijd met zich zullen meedragen.

Een verzwaaring van de coronamaatregelen in de vorm van reisbeperkingen voor iedereen met een niet-vitaal beroep kan de kwetsbaarheid van sommige groepen op de arbeidsmarkt verder vergroten. Naast jongeren, hebben laagopgeleiden, werkenden met een niet-westerse migratieachtergrond of met een baan in de regio's aan de rand van het land vaker een niet-vitaal beroep waarbij ze niet vanuit huis kunnen werken. Voor die groepen dient de negatieve impact van de coronamaatregelen opgeteld te worden bij hun bestaande achterstand.

Als het doel is om een coronabeleid te voeren met zo min mogelijk impact op de arbeidsmarktpositie van reeds kwetsbare groepen, dan is het van belang om rekening te houden met deze verschillen – bijvoorbeeld door de maatregelen te laten variëren per leeftijdsgroep of regio.

Literatuur

CPB (2020) *Langdurige effecten van de coronacrisis voor de arbeidsmarkt*. CPB Coronapublicatie, augustus.

Dingel, J.I. en B. Neiman (2020) *How many jobs can be done at home?* NBER Working Paper, 26948.

Groenewegen, J. en S. Hardeman (2020) *De anderhalvemeter economie van Nederland gemeten*. Artikel op www.mejudice.nl, 16 april.

Leibovici, F., A.M. Santacreu en M. Famiglietti (2020) *Social distancing and contact-intensive occupations*. Technical Report, St. Louis Federal Reserve Bank – On the Economy Blog, 24 maart.

Weterings, A., E. Buitelaar en A. Edzes (2019) *Regionale verschillen in werkzekerheid: de rol van beleid*. PBL-publicatienummer 3752.

Aantal flexibele contracten daalt hard sinds corona, maar de vaste stijgen

Het afgelopen jaar daalde het aantal flexibele werknemers in Nederland hard. Maar daarentegen steeg het aantal vaste contracten, evenals de tijdelijke contracten voor een jaar of langer.

IN HET KORT

- De flexibele contracten dalen met name onder kappers, schoonheidsspecialisten, horecapersoneel, verkopers en chauffeurs.
- Van de stijging in tijdelijke contracten profiteren vooral de hogeropgeleide werknemers, zoals accountants en biologen.

PATRICIA HONCOOP

Beleidsadviseur bij de Algemene Bond Uitzendondernemingen

SARIKE VERBIEST

Onderzoeker bij TNO

Sinds de eerste lockdown daalt het aantal flexibele werknemers in Nederland aanzienlijk, zo blijkt ook weer uit de nieuwste kwartaalcijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) van 13 november jongstleden (figuur 1). Intussen blijft het aantal vaste contracten doorgroeien, en ook neemt het aantal zelfstandigen licht toe.

Deze trends begonnen al vóór de coronapandemie. Tussen het derde kwartaal van 2018 en dat van 2019 steeg het aantal werknemers met een vaste arbeidsrelatie met 213.000; en tussen 2019 en het derde kwartaal van 2020 nam dit met 148.000 toe. Een stijging dus van 6,7 procent in twee jaar tijd. Het aantal zelfstandigen groeide in dezelfde vergelijkingsperiode met 5,1 procent tot ruim 1,5 miljoen. En hoewel we tot voor kort te maken hadden met stijging op stijging van het aantal flexibele werknemers, stagneerde deze groei vanaf 2017 en begon het aantal flexibele werknemers al tussen het derde kwartaal van 2019 en dat van 2018 licht te dalen (met 60.000).

De daling onder flexibele werknemers is sinds corona extremer geworden. De totale werkgelegenheid daalde tussen het derde kwartaal van 2019 en dat van 2020 met 1,2 procent, en deze daling vond met name plaats onder de flexibele werknemers. In het derde kwartaal van 2020 hadden bijna 1,7 miljoen werknemers een flexibel contract. Dat zijn er 274.000 minder dan in het hetzelfde kwartaal in 2019. Over twee jaar zal het in totaal om een daling gaan van 16,6 procent. Een dergelijke afname is nog nooit voorgekomen sinds de opkomst van flexibele werknemers in Nederland. We komen nu in de buurt van het aandeel flexibele werknemers van tien jaar geleden (toen 17,2, nu 18,7 procent).

Welke flexibele banen zijn er precies verdwenen? In dit artikel analyseren we de ontwikkeling aangaande de verschillende typen flexibele werknemers. Veelal worden ook de zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers) tot de flexwerkers gerekend. We richten ons echter in dit artikel alleen op de flexibele werknemers.

Verschillende typen flexibele werknemers

Figuur 2 toont het aandeel van zeven verschillende typen flexibele werknemers. Bijna een derde van deze groep wordt gevormd door oproep- en invalkrachten. Daarna volgen er tijdelijke werknemers met uitzicht op een vast contract (20 procent), uitzendkrachten (12 procent) en tijdelijke werknemers zonder vaste uren (13 procent).

De kleinste groepen zijn de werknemers met een tijdelijk contract korter dan een jaar (10 procent), met tijdelijke contracten van een jaar of langer (9 procent), en de werknemers met een vast contract zonder vaste uren (7 procent). De verhoudingen in figuur 2 zijn door de jaren heen redelijk stabiel.

Ontwikkeling sinds corona

De daling van het aantal flexibele werknemers sinds het derde kwartaal van 2019 heeft zich vooral voorgedaan bij werknemers met een vast dienstverband zonder vaste uren en bij uitzendkrachten (figuur 3). Het aantal werknemers met een tijdelijk contract van één jaar of langer is daarentegen juist gegroeid.

Ontwikkeling naar type werknemer

We zien een aantal duidelijke verschillen wanneer we inzoomen op de drie typen flexibele werknemers die het sterkst zijn gedaald dan wel toegenomen.

Uitzendkrachten

De meeste uitzendkrachten zijn te vinden onder het administratieve personeel, in de logistiek, in de maakindustrie en onder bouwarbeiders. In al deze beroepen, behalve onder administratief personeel (-9 procent), is in het derde kwartaal van 2020 een daling van meer dan twintig procent te zien vergeleken met hetzelfde kwartaal in 2019.

Opvallend is dat we ook dalingen zien bij beroepen waar je dat niet zou verwachten, zoals onder hulpkrachten transport en logistiek. Die daling lijkt contra-intuïtief, gezien de groei in online-shopping sinds de coronacrisis.

We zien voor deze beroepen wel een stijging bij vaste contracten en contracten van één jaar of langer. Mogelijk zijn sommige uitzend- en oproepkrachten dus naar andere contracten doorgestroomd – al dan niet als gevolg van de Wet arbeidsmarkt in balans, die per 1 januari is ingevoerd en die beoogt het voor werkgevers aantrekkelijker te maken om een vast contract aan te bieden.

Werknemer vast contract, geen vaste uren

De vaste werknemers zonder vast aantal uren per week zijn in feite te beschouwen als een specifiek type oproepkrachten. Deze categorie is erg jong; een kleine meerderheid is zelfs jonger dan 25 jaar. We zien bij deze flexibele werknemers met name hoge dalingen onder medewerkers persoonlijke dienstverlening (zoals kappers, schoonheidsspecialisten, koks, kelners en barpersoneel) (-42 procent), schoonmakers en keukenhulpen (-59 procent) en onder verkopers (-33 procent). Dat is niet onverwacht, gezien de coronamaatregelen.

Werknemer tijdelijk contract één jaar of langer

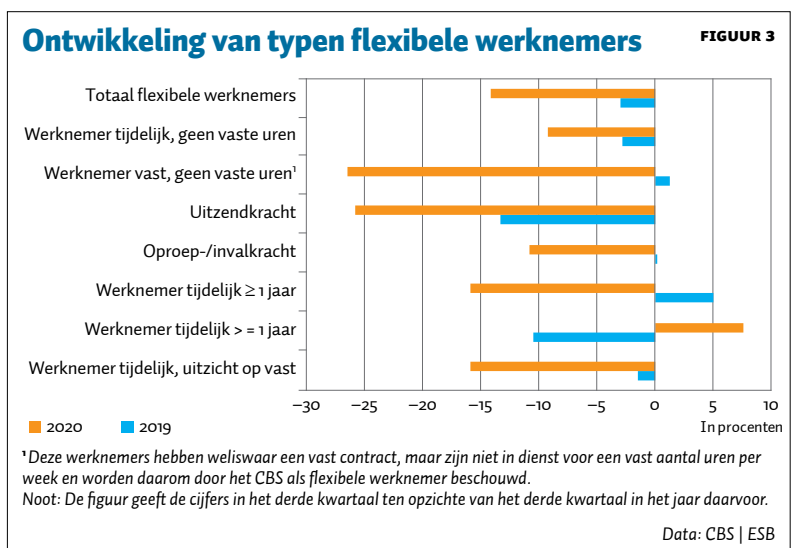
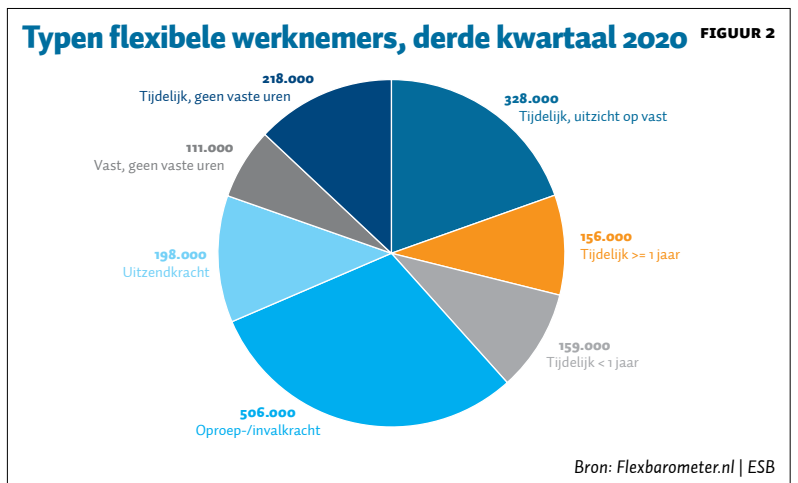
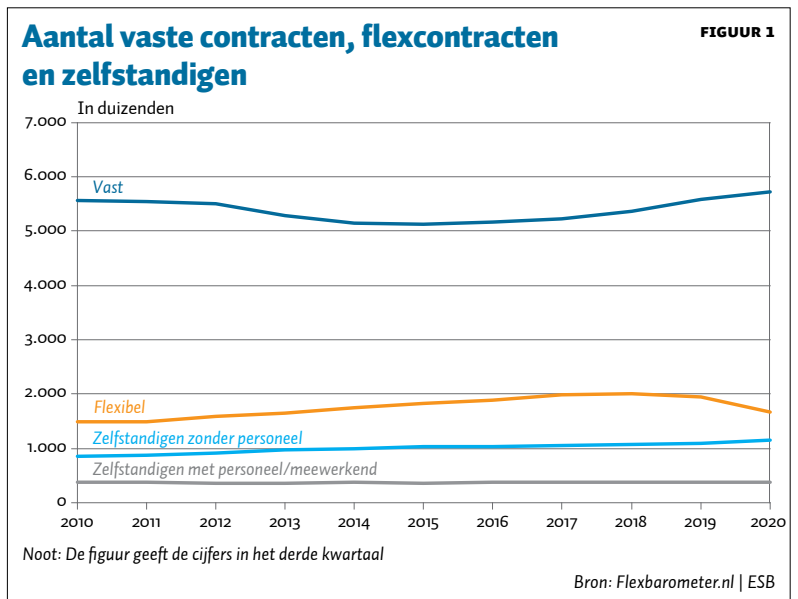
Terwijl de meeste flexibele contracten dalen, stijgen de tijdelijke contracten voor één jaar of langer. Deze contracten worden in veel gevallen door werkgevers aan nieuwe werknemers gegeven als een verlengde proefperiode, voordat zij een vast contract aanbieden. Een groot deel van de werknemers met dit type contract is hoogopgeleid (48 procent).

Met name in de categorieën ‘specialisten bedrijfsbeheer en -administratie’, waar ook accountants onder vallen, en ‘technici en onderzoekers wiskunde, en natuur- en technische wetenschappen’, waar ook biologen onder vallen, is er een grote toename te zien tussen het derde kwartaal 2019 en 2020 (in beide categorieën 43 procent). Onder ‘artsen en specialistische verpleegkundigen’ is er ook een toename zichtbaar van tien procent. De toename van het aantal tijdelijke contracten komt waarschijnlijk omdat er in de coronacrisis aan deze beroepen meer behoefte is.

Conclusie en discussie

Terwijl er tot 2018 jarenlang sprake was van groei, zien we na de corona-uitbraak een flinke afname in het aantal flexibele werknemers. De grootste daling heeft plaatsgevonden bij uitzendkrachten en vaste werknemers die geen vast aantal uren per week werken. Deze groepen, waartoe onder meer kappers, schoonheidsspecialisten, horecapersoneel, verkopers en bus- en taxichauffeurs behoren, lijken voorlopig de hardste klappen van de coronacrisis te hebben opgevangen.

Mogelijk zijn echter niet alle dalingen het gevolg van de coronacrisis. Sommige cijfers suggereren dat er ook flexibele werknemers zijn doorgestroomd naar een vast(er) contract, mogelijk als gevolg van de Wet arbeidsmarkt in balans, die per 1 januari is ingevoerd. Dat zou wellicht ook een deel van de stijging in het aantal vaste contracten kunnen verklaren – naast andere factoren, zoals de algemene arbeidsmarktschaarste. Ook kan misschien de toegenomen vraag meespelen wat betreft de beroepen waaraan er tijdens de coronacrisis extra behoefte is, zoals accountants, (micro) biologen en overheidsambtenaren.

Op basis van de huidige cijfers weten we niet zeker waarheen de flexibele werknemers zijn doorgestroomd – naar een andere type contract, naar het zzp-schap of naar werkloosheid? Hiervoor zouden aanvullende analyses moeten worden verricht op basis van de stroomcijfers waarover het CBS beschikking heeft.

Schoolsluiting schaadt economie op termijn fors

In december 2020 werden de scholen voor de tweede keer gesloten in de strijd tegen het coronavirus. Een overzicht van de internationale literatuur leert dat dit vooral op de lange termijn negatieve effecten kan hebben op de economie en de kansengelijkheid.

IN HET KORT

- Schoolsluitingen hebben een direct negatief economisch effect vanwege de niet-werkende of minder productieve ouders.
- Ontstane leerachterstanden, vooral bij kwetsbare leerlingen, leiden op termijn tot lagere inkomens en een lagere groei.

SYLVIA TEUNISSEN

Econoom bij het Ministerie van Financiën (MinFin)

TOEP VAN DIJK

Econoom bij MinFin

RENS NISSEN

Directeur Algemene Financiële en Economische Politiek bij MinFin

Gedurende de coronapandemie waren in Nederland de basis- en middelbare scholen tweemaal voor meerdere weken gesloten. Over de epidemiologische gevolgen van deze beslissing, en de effecten op het mentale en fysieke welbevinden van kinderen, is er in de Nederlandse pers en de publieke discussie al veel geschreven en gezegd. Maar de aanzienlijke negatieve economische effecten van de schoolsluiting zijn daarbij tot nu toe onderbelicht gebleven. De wetenschappelijke literatuur laat echter zien dat met name de effecten die zich op langere termijn voordoen fors zijn als gevolg van het feit dat er veel minder opbouw van menselijk kapitaal is. Dit artikel geeft een overzicht.

Sluiting van scholen tijdens corona

Nederlandse basis- en middelbare scholen zijn tijdens de eerste coronagolf vorig jaar vanaf 16 maart negen weken volledig gesloten geweest. Afstandsonderwijs online was het devies. Ook werd bekend dat er bij groep 8 van het basisonderwijs in 2020 geen eindtoets zou worden afgenomen. Op 11 mei werden scholen gedeeltelijk heropend, en gedurende een aantal weken konden leerlingen voor de helft van de onderwijstijd terugkeren in de klas. Per 1 juli werden de scholen weer volledig geopend. In de praktijk bleef de situatie echter op veel (vooral middelbare) scholen bestaan dat leerlingen geen volledige lesdagen op school ontvingen. Als gevolg van de snel stijgende coronabesmettingen werden de scholen vanaf 16 december opnieuw gesloten voor drie extra weken rondom de kerstvakantie: het basisonderwijs tot in elk geval 25 januari en het voortgezet onderwijs tot in elk geval 8 februari.

Ouders minder productief tijdens sluiting

De schoolsluiting raakt de economie via verschillende kanalen. Ten eerste betekent de sluiting (ook van kinderopvang) dat ouders zelf de zorg voor en het onderwijs van hun kin-

deren op zich moeten nemen. Daardoor is het aannemelijk dat ze minder uren kunnen werken, en/of per gewerkt uur minder productief zijn. In een aantal papers zijn de economische effecten hiervan gemodelleerd. Lempel et al. (2008) schatten dat de sluiting van scholen gedurende vier weken in Verenigde Staten leidt tot een negatief effect op het bruto binnenlands product (bbp) van 0,1 tot 0,3 procent. Met een eveneens modelmatige aanpak komen Sadique et al. (2008) in het Verenigd Koninkrijk tot de schatting van een vergelijkbaar effect van -0,1 tot -0,4 procent van het bbp per elke vier weken dat de scholen gesloten zijn.

Substantiële verschillen in de onderliggende sociale factoren (zoals de arbeidsparticipatie van ouders of de beschikbaarheid van alternatieve kinderopvang) betekenen dat deze resultaten niet zonder meer naar de Nederlandse context vertaald kunnen worden. Niettemin geven ze wel een indicatie van de orde van grootte van de economische schade die er op korte termijn ontstaat. In elk geval wat betreft de periode van de volledige schoolsluiting gedurende de twee maanden in het voorjaar zou de economische schade kunnen oplopen tot ongeveer 0,5 procent van het bbp. Dit zijn in principe eenmalige kosten. Als kinderen weer naar school gaan zullen het aantal gewerkte uren, de productiviteit en het bbp weer gaan toenemen.

Permanent lager opleidingsniveau

Groter en zorgelijker is het effect van schoolsluiting dat op de lange termijn optreedt als gevolg van leerachterstanden bij kinderen, die zich vertalen in een verminderde opbouw van menselijk kapitaal, en daarmee samenhangend een lager inkomen als volwassene. Dit is ook wat schoolsluiting onderscheidt van veel andere contactbeperkende maatregelen.

De ernst van de leerachterstanden wordt helaas steeds duidelijker. Gebaseerd op de toetsresultaten van Nederlandse basisschoolleerlingen berekenen Engzell et al. (2020) dat kinderen qua leeropbrengst gemiddeld ongeveer twintig procent van een onderwijsjaar misten. Dit kwam min of meer overeen met het deel van het schooljaar (het voorjaar) dat de scholen gesloten waren. De onderzoekers concluderen daaruit dat kinderen tijdens de schoolsluiting gemiddeld genomen niets hadden geleerd. Meshcheriakova et al. (2020, in dit nummer) constateren een vergelijkbare daling van de gemiddelde toetsresultaten. Overigens willen deze resultaten niet zeggen dat het afstandsonderwijs helemaal geen nut heeft gehad: het is goed denkbaar dat zonder afstandsonderwijs de schade nog groter zou zijn geweest.

Het is nog onmogelijk om te weten wat het effect is van deze onderwijs schade op de latere productiviteit en het verdienvermogen van kinderen – deze leerlingen hebben immers de arbeidsmarkt nog niet betreden. Op basis

van historische data kunnen er wel voorspellingen worden gedaan. De Wereldbank citeert een bekend empirisch gegeven dat één jaar meer onderwijs resulteert in een acht tot tien procent hoger toekomstig inkomen (Psacharopoulos, 2020). Als er verondersteld wordt dat de hierboven beschreven leerachterstanden van circa een vijfde van het jaar niet goedgeemaakt worden, dan zouden die kunnen leiden tot een verlies van circa twee procent van het toekomstige inkomen. De OESO komt op basis van dezelfde aanname tot de vergelijkbare conclusie dat een leerachterstand van vier maanden zorgt voor een verlies van toekomstig inkomen van 2,5 à 4 procent (Hanushek en Woessmann, 2020).

De OESO maakt ook een vertaalslag naar het macro-niveau, en stelt dat een leerverlies van vier maanden leidt tot een bbp dat op de lange termijn gemiddeld 1,5 procent lager ligt dan zonder een schoolsluiting (Hanushek en Woessmann, 2020). De netto contante waarde van dit inkomensverlies loopt volgens de OESO op tot circa 69 procent (!) van het huidige bbp. Fuchs-Schündeln et al. (2020) komen voor de Verenigde Staten via een indirectere modelmatige aanpak – die expliciet rekening houdt met hogere (tijds)investeringen door ouders in het onderwijs van hun kinderen tijdens een schoolsluiting – tot een relatief kleiner effect van één procent inkomensverlies per zes maanden sluiting. Het negatieve effect is flink groter bij leerlingen van een basisschoolleeftijd dan bij middelbare scholieren.

Dat dergelijke forse effecten qua orde van grootte niet onrealistisch zijn, blijkt uit het empirische werk van Jaume en Willén (2009). Zij onderzochten de effecten van de sluiting van scholen als gevolg van de langdurige lerarenstakingen in de jaren tachtig in grote delen van Argentinië. Gemiddeld liepen basisschoolleerlingen hierdoor bijna vier maanden onderwijs mis. De gevolgen waren verstrekkend en langdurig. Leerlingen die door de stakingen onderwijs misliepen, hadden significant lagere slagingskansen op de middelbare school en in het vervolgonderwijs, genoten gemiddeld minder jaren scholing, en waren als volwassenen vaker werkloos. Gemiddeld had een kind dat vier maanden school had gemist, gedurende zijn latere werkende leven ongeveer drie procent minder inkomen dan leerlingen die niet door de staking geraakt werden.

Effect op kansengelijkheid

Diverse van de hierboven aangehaalde onderzoeken kijken ook naar het effect van een schoolsluiting op verschillende soorten leerlingen, in het bijzonder kwetsbare of achtergestelde leerlingen. Over het algemeen (met uitzondering van Meshcheriakova et al.) vinden ze aanwijzingen dat de effecten bij deze leerlingen aanzienlijk groter zijn dan bij de gemiddelde leerling, omdat hun thuissituatie vaak minder bevorderlijk is voor het leren op afstand (zowel qua (ICT-)voorzieningen als qua ondersteuning vanuit de omgeving).

De toetsresultaten van de Nederlandse basisschoolleerlingen met lageropgeleide ouders gaven een leerverlies te zien dat 55 procent groter was dan dat van de gehele populatie (Engzell et al., 2020). Bij sommige van deze kinderen zijn tijdens de schoolsluiting in het voorjaar de prestaties dus achteruit gegaan. En in de Argentijnse casus was

het negatieve effect op het verdienvermogen geheel geconcentreerd binnen de onderste 75 procent van de inkomensverdeling van de ouders; bij de bovenste 25 procent was er geen significant effect (Jaume en Willén, 2009).

Specifiek in de Nederlandse context zal het vervallen van de eindtoets in groep 8, volgens het Centraal Planbureau, de kansengelijkheid vergroten (Swart et al., 2020). De eindtoets wordt gebruikt als een tweede indicator, naast het advies van de docent, om te bepalen naar welk vervolgonderwijs een kind zal doorstromen. Een hogere score op de eindtoets kan leiden tot een hoger schooladvies. Juist kinderen met een migratieachtergrond en/of van ouders met een lagere opleiding of een laag inkomen behalen vaker een hogere toetsscore dan verwacht, waardoor ze in aanmerking zouden kunnen komen voor een heroverweging en een opwaartse bijstelling van het schooladvies.

Conclusie

De sluiting van Nederlandse scholen heeft geleid tot significante leerachterstanden. Als deze niet worden goedgeemaakt, dan zal dit negatieve effecten hebben op de opbouw van menselijk kapitaal van een leerlingencohort en op hun toekomstige verdienvermogen. Voor het vervolg liggen er daarom drie aanbevelingen.

Ten eerste is het vanuit economisch perspectief aan te raden om schoolsluitingen te voorkomen, ook als er elders weer strenge contactbeperkende maatregelen nodig zijn. Afstandsonderwijs heeft – anders dan andere contactbeperkende maatregelen – op korte en vooral op lange termijn zeer nadelige gevolgen omdat het de economische groei drukt en kansengelijkheid vergroot.

Ten tweede moet er worden erkend dat de schoolsluitingen in 2020 schade hebben veroorzaakt. Het is belangrijk om de ontstane achterstanden nauwkeurig te monitoren en om te leren welke soort interventies er effectief zijn om deze zo veel mogelijk in te lopen, in het bijzonder wat betreft kwetsbare leerlingen.

Ten derde is het belangrijk om te zorgen dat in 2021 het hoe dan ook mogelijk is om bij alle kinderen in de laatste klas van het primair en voortgezet onderwijs de eindtoets en eindexamens ‘coronaproof’ af te nemen.

Literatuur

- Engzell, P., A. Frey en M. Verhagen (2020) *Learning inequality during the Covid-19 pandemic*. SocArXiv. Paper te vinden op osf.io.
- Fuchs-Schündeln, N., D. Krueger, A. Ludwig en I. Popova (2020) *The long-term distributional and welfare effects of Covid-19 school closures*. NBER Working Paper, 27773.
- Hanushek, E.A. en L. Woessmann (2020) *The economic impacts of learning losses*. OECD Education Working Papers, 225.
- Jaume, D. en A. Willén (2019) *The long-run effects of teacher strikes: evidence from Argentina*. *Journal of Labor Economics*, 37(4), 1097–1139.
- Lempel, H., J.M. Epstein en R.A. Hammond (2009) *Economic cost and health care workforce effects of school closures in the U.S.* *PLoS Currents*, oktober. Te vinden op www.semanticscholar.org.
- Meshcheriakova, O., L. Borghans, R. Haenbeukers en T. Schils (2020) *Schoolprestaties Limburgse basisschoolleerlingen door eerste lockdown flink geraakt*. *ESB*, 106(4793), 20–23.
- Psacharopoulos et al. (2020) *Lost wages: The COVID-19 cost of school closures*. World Bank Policy Research Working Paper, 9246.
- Sadique et al. (2008) *Estimating the costs of school closure for mitigating an influenza pandemic*. *BMC Public Health*, 2008(135).
- Swart, L., D. Visser, M. Zumbuehl en W. van den Berge (2020) *Schrappen eindtoets groep 8 kan ongelijkheid vergroten*. CPB Coronapublicatie, juli.

Schoolprestaties Limburgse basisschoolleerlingen door eerste lockdown flink geraakt

In het voorjaar van 2020 waren basisscholen vanwege de coronacrisis twee maanden gesloten. Leerlingen moesten thuis hun schoolwerk doen en kregen online les. Een belangrijke vraag is in hoeverre dat invloed had op hun leerprestaties. Op basis van gegevens van Limburgse basisscholen ontstaat er een eerste beeld.

IN HET KORT

- De toetsresultaten in mei en juni zijn flink gedaald ten opzichte van eerdere jaren.
- De daling van de toetsresultaten is vooral groot in groep 3 en bij begrijpend lezen.
- We vinden geen systematische verschillen tussen beter en slechter presterende leerlingen.

OLGA MESH-CHERIAKOVA

Onderzoeker aan de Universiteit Maastricht (UM)

LEX BORGHANS

Hoogleraar aan de UM

RAOUL HAENBEUKERS

Onderzoeker aan de UM

TRUDIE SCHILS

Hoogleraar aan de UM

In het voorjaar van 2020 waren basisscholen vanwege de coronacrisis twee maanden gesloten. Leerlingen kregen online les en moesten thuis hun schoolwerk doen. Een aantal studies voorspelden dat dit zou kunnen leiden tot een aanzienlijke leerachterstand, vooral bij achterstandsleerlingen (Azevedo et al., 2020; Burgess en Sievertsen, 2020). Engzell et al. (2020) vinden hier in een eerste analyse van de toetsresultaten inderdaad aanwijzingen voor.

Tijdens de lockdown bleek inderdaad dat leerlingen vaak minder uren aan hun werk besteedden dan op school, en dat de omstandigheden thuis niet altijd optimaal waren. Grewenig et al. (2020) laten op basis van tijdsbestedingsdata zien dat Duitse leerlingen maar de helft van de gebruikelijke tijd aan school besteedden. In Nederland zeiden leerlingen in het basisonderwijs dat ze per dag 3,4 uur aan school hadden besteed (Bol et al., 2020). Die tijdsbesteding had ook te maken met het opleidingsniveau van de ouders. Laagopgeleide ouders geven aan dat ze hun kind minder goed kunnen helpen, maar zulke leerlingen krijgen dan weer wel betere steun van school.

In dit onderzoek hebben we de toetsresultaten van mei en juni gebruikt en vergeleken met de scores in de afgelopen jaren, om vast te kunnen stellen wat de impact van de lockdown op de toetsresultaten was. Het betreft hier de toetsgegevens van de Limburgse basisscholen van groep 1

tot en met groep 7 voor rekenen, begrijpend lezen, technisch lezen en spelling. Het gaat hierbij om de methode-onafhankelijke toetsen, ook wel toetsen van het leerlingvolgsysteem genoemd. Op basis van eerdere leerprestaties van de leerlingen schatten we in welke toetsresultaten men onder normale omstandigheden zou kunnen verwachten en vergelijken die met de werkelijke toetsresultaten.

Data

Voor het onderzoek is er gebruikgemaakt van data uit de *OnderwijsMonitor Limburg*. Deze is onderdeel van de Educatieve Agenda Limburg, een samenwerking tussen de Universiteit Maastricht, Open Universiteit, Zuyd Hogeschool, Fontys Hogeschool, de Limburgse mbo-instellingen, de schoolbesturen in het primair en voortgezet onderwijs, en de provincie Limburg. Voor de *OnderwijsMonitor Limburg* verzamelen we elk jaar de toetsgegevens van Limburgse leerlingen op de basisschool.

Minder toetsen

Normaal staan er in mei en juni vele toetsen voor leerlingen gepland. Dit jaar gingen echter de basisscholen pas in mei weer open. Bij het weer openen van de scholen werden er veel minder leerlingen dan gebruikelijk getoetst, omdat veel scholen eerst weer in hun normale ritme wilden komen. Voor een deel van de leerlingen zijn toen de toetsen niet doorgegaan, maar voor anderen zijn alle of een gedeelte van de toetsen nog wel afgenomen. Ongeveer een derde van de toetsen van het Leerlingvolgsysteem werd wel afgenomen.

Voor een analyse van het effect van de schoolsluiting op de toetsresultaten is het relevant om rekening te houden met deze lagere toetsdeelname, aangezien de getoetste populatie wel eens heel anders van samenstelling zou kunnen zijn dan gebruikelijk. Tabel 1 laat zien welk deel van de leerlingen in mei en juni minstens één toets heeft gemaakt, en geeft tevens het aandeel voor 2019.

In 2020 neemt het percentage leerlingen dat in mei en juni werd getoetst behoorlijk af ten opzichte van 2019. Deze afname is vooral groot bij de groepen 1, 2 en 8, waarbij er in 2019 al relatief weinig getoetst werd. In groep 3 tot en met 7 dalen de percentages getoetste leerlingen van boven de 90 procent naar 63,2 (groep 3) tot 46,0 (groep 7). Hier geldt: hoe hoger de groep, hoe lager het percentage getoetste leerlingen.

Tabel 2 laat van leerlingen die in mei of juni een toets hebben gehad, per groep zien hoeveel toetsen ze gemiddeld gehad hebben. In de groepen 1, 2 en 8 hebben de leerlingen die in 2020 wél getest zijn ongeveer evenveel toetsen gehad als in 2019. In groep 3 t/m 7 halveert ongeveer het aantal toetsen per leerling. Hier wordt nog twee derde van de leerlingen getoetst, maar bij hen wordt gemiddeld ongeveer de helft van de toetsen afgenomen.

In totaal wordt er in 2020 in mei en juni nog 51,7 procent van de leerlingen getoetst ten opzichte van 2019, en deze leerlingen krijgen nog 60 procent van de toetsen die ze in 2019 kregen. Alles bij elkaar betekent dit dat nog 31 procent van de toetsen is afgenomen.

Tabel 3 laat zien welke soort toetsen er zijn gemaakt. In 2019 waren de Drie Minuten Toets voor technisch lezen, de toets voor rekenen en de toets voor spelling de meest afgenomen toetsen. In 2020 wordt ongeveer de helft van het aantal toetsen voor technisch lezen uit 2019 afgenomen. Bij de toetsen rekenen en spelling loopt dit terug tot ongeveer een derde van de afnames in 2019.

Gezien deze statistieken schatten we de effecten in van de lockdown bij technisch lezen, rekenen, spelling en begrijpend lezen voor groep 1 t/m 7. Groep 8 laten we daarbij weg vanwege het beperkte aantal afgenomen toetsen. De 'AVI-toets', waarmee ook technisch lezen wordt getoetst, leent zich niet voor onze analyse omdat de timing van de afname afhangt van de vorderingen van de leerlingen, en het merendeel van de afnames niet plaatsvindt in mei en juni.

Methodie

We willen de score die een leerling haalt, bijvoorbeeld op de toets voor technisch lezen aan het einde van groep 4, ver-

Percentage in mei en juni getoetste leerlingen in 2019 en 2020

TABEL 1

Groep	2019	2020
1	88,0	16,7
2	78,3	22,3
3	94,8	63,2
4	95,5	59,5
5	95,6	53,8
6	94,8	46,8
7	92,5	46,0
8	15,2	5,3
Totaal	81,4	42,1

Data: OnderwijsMonitor Limburg | ESB

Gemiddeld aantal afgenomen toetsen onder leerlingen die ten minste een toets hebben gemaakt

TABEL 2

Groep	2019	2020
1	1,9	1,8
2	2,1	1,8
3	5,0	2,7
4	5,1	2,8
5	5,2	2,8
6	5,1	2,8
7	5,5	3,1
8	2,4	1,9
Totaal	4,5	2,7

Data: OnderwijsMonitor Limburg | ESB

Percentage leerlingen dat in mei en juni tenminste één toets gedaan heeft

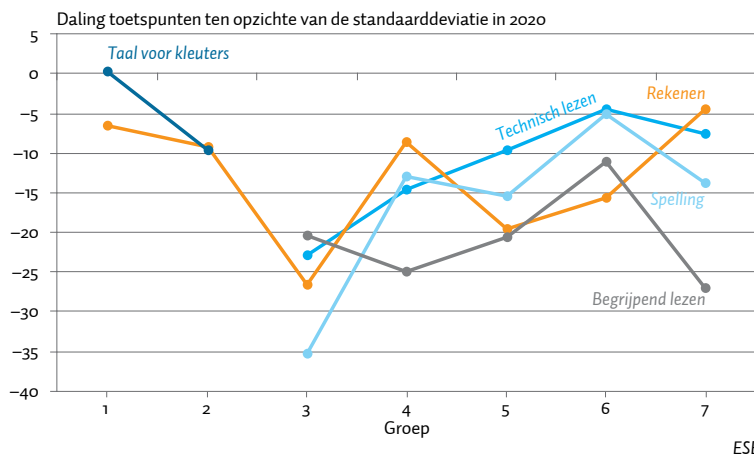
TABEL 3

Soort test	2019	2020
AVI	46,0	23,4
Begrijpend lezen	50,3	7,4
Technisch lezen	58,9	27,9
Rekenen	61,2	20,0
Rekenen voor kleuters	13,7	2,3
Spelling	61,9	21,6
Taal voor kleuters	13,9	2,3
Woordenschat	14,6	0,2
Overige	25,3	4,2

Data: OnderwijsMonitor Limburg | ESB

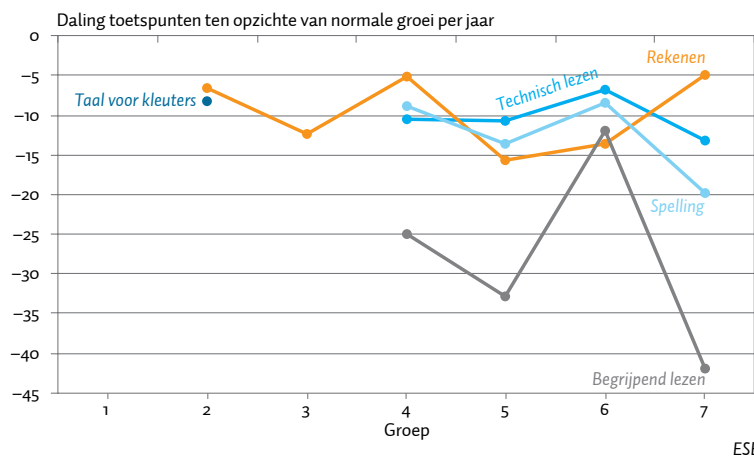
Effecten van de lockdown voor vijf vakken in groep 1 t/m 7, uitgedrukt in effect size

FIGUUR 1

Effecten van de lockdown in vergelijking met de leergroei

FIGUUR 2

gelijken met een eerdere score van die leerling. Omdat het de toets aan het eind van groep 4 betreft, wordt deze aangeduid met E4. Eerder in het jaar hebben veel leerlingen al een vergelijkbare toets gedaan in januari of februari. Omdat dit het midden van het jaar is, wordt deze aangeduid met M4. In mei en juni van het jaar ervoor hebben deze leerlingen

E3 gemaakt (einde groep 3). Er zijn verschillende versies van toetsen in omloop. We gebruiken in de analyse alleen waarnemingen waarbij in beide jaren eenzelfde versie is gebruikt. In het overgrote deel van de gevallen is dat zo.

Omdat in 2020 een groot deel van de leerlingen niet getoetst wordt, en het toetsen bovendien niet altijd klassikaal plaatsvindt, moeten we in de vergelijking rekening houden met een selectieprobleem in 2020. In 2019 was er van zo'n selectiviteit geen sprake. Uit onze analyses blijkt dat als een leerling in 2020 lager scoort voor M4 dan te verwachten was op basis van E3, de leerkracht in 2020 eerder geneigd is om E4 af te nemen in mei en juni. Als gevolg van dit selectie-effect hebben leerlingen die in 2020 E4 wel maken, vaak opvallend lage scores op M4. Het tegenvalende resultaat in januari of februari was dan waarschijnlijk een eenmalige gebeurtenis, bijvoorbeeld doordat de leerling een slechte dag had. Om dit selectieprobleem uit te sluiten, vergelijken we de toetsscore van E4 met de resultaten van de leerlingen bij E3.

Aan de hand van de geschatte curves over 2016–2019 schatten we voor leerlingen in 2020 op basis van hun toetsscore in 2019, welke toetsresultaten onder normale omstandigheden verwacht zouden kunnen worden. Het verschil tussen de scores die de leerlingen in 2020 werkelijk behaalden en de scores die ze naar verwachting in 2020 zouden hebben behaald, geeft een indicatie van het effect van de lockdown op de leerprestaties.

Omvang opgelopen achterstand

We zien over het algemeen dat de scores voor de toetsen in 2020 gedaald zijn ten opzichte van 2019. Over alle leerlingen gezien, is de score voor technisch lezen in 2020 bijvoorbeeld gemiddeld 2,8 toetspunten lager dan in 2019.

Ook in eerdere jaren worden er soms verschuivingen in de toetsscores gevonden. Tot op zekere hoogte zouden de dalingen in 2020 dus ook aan andere factoren kunnen liggen. De dalingen zijn nooit zo groot als die we in 2020 zien. Een groot deel van de daling is dus waarschijnlijk toe te rekenen aan de lockdown.

Er zijn twee manieren waarop de omvang van de dalingen in perspectief geplaatst kunnen worden: door de daling te delen door de spreiding van de toetsresultaten in hetzelfde jaar (of te wel de *effect size*), of door te kijken naar de vooruitgang van de leerlingen in dit jaar ten opzichte van de progressie van hun voorgangers in eerdere schooljaren.

Effect size

De *effect size* is de meest gebruikelijke manier om de invloed van de lockdown te duiden. Deze wordt bepaald door de daling in de toetsscore te vergelijken met de spreiding van de score onder leerlingen, uitgedrukt als de standaarddeviatie.

Voor technisch lezen E4 is in 2020 de standaarddeviatie 19,3. De daling is dus $2,815 / 19,3 = 14,6$ procent van een standaarddeviatie. Dit is een substantieel verschil. Ter vergelijking: als op de eindtoets basisonderwijs alle leerlingen 14,6 procent van een standaarddeviatie lager zouden scoren, dan zouden 4,4 procent minder leerlingen naar het vwo gaan en 5,9 procent meer leerlingen naar het vmbo, wanneer de eindtoets het uitgangspunt is bij de plaatsing van de leerlingen.

Figuur 1 geeft de schattingen voor alle vakken. De effecten in de kleutergroepen blijken vrij klein te zijn. In groep 3 nemen de effecten echter behoorlijk toe. De reden hiervoor zou kunnen zijn dat in groep 3 een belangrijke start wordt gemaakt met de basisvakken die worden getoetst, terwijl de leerlingen mogelijk nog onvoldoende basis hebben om zelfstandig aan de leerstof te werken. Globaal gezien daalt de omvang van het effect van de lockdown naarmate het om een hogere groep gaat. De grootste uitzondering is begrijpend lezen, waarbij het negatieve effect van de lockdown in groep 7 weer behoorlijk hoger wordt. In deze groep worden de grootste negatieve effecten gevonden voor rekenen en spelling.

Onze geschatte dalingen zijn wat hoger dan die van Engzell et al. (2020). Zij kijken naar de effecten van de Nederlandse lockdown voor groep 4 t/m 7 wat betreft alle toetsen gezamenlijk, en vinden een daling van acht procent van een standaarddeviatie. Maldonado en De Witte (2020) schatten juist een groter effect voor Vlaanderen, namelijk 19 procent van een standaarddeviatie voor wiskunde en 29 procent voor Nederlands.

Leergroei

Als tweede manier om de daling van de toetsscores in perspectief te plaatsen, kijken we naar de relatieve vooruitgang van leerlingen dit jaar ten opzichte van de normale groei per jaar. De vaardigheidsscores van de Cito-toetsen maken gebruik van een schaal die vergelijkbaar is tussen de groepen. Daarom kan er bekeken worden hoe groot de gemiddelde groei per jaar normaal gesproken is.

Gemiddeld genomen gaan leerlingen van 33,5 bij E3 naar 60,2 bij E4. Dat betekent dat de opgelopen achterstand voor technisch lezen $2,815 / (60,2 - 33,5) = 10,5$ procent van de gemiddelde jaargroei is. Rekening houdend met twee maanden vakantie per jaar, zou dat dus ongeveer een maand achterstand betekenen. Daar komt nog bij dat de toets in 2020 gemiddeld twee weken later werd afgenomen. Als dat ook wordt meegerekend is de achterstand anderhalve maand.

Figuur 2 geeft de resultaten voor alle vakken. Omdat er een vergelijking gemaakt moet worden met de toetsscores in het voorgaande jaar, kan dit effect ten opzichte van de leergroei niet worden berekend voor het eerste jaar waarvoor we cijfers hebben. Doordat de leergroei vooral in de laagste groepen hoog is, en leerlingen geleidelijk minder gaan groeien op de schalen van de toets, worden de effecten van de lockdown over het algemeen groter in de hogere groepen.

Als we ervan uitgaan dat leerlingen in de twee maanden lockdown ongeveer twintig procent van de jaarstof hadden moeten leren (uitgaande van tien schoolmaanden per jaar), dan volgt uit de schattingen dat er per saldo niets is geleerd als de schatting van het negatieve effect van de lockdown lager is dan -20 procent. Dat gaat dan steeds, met uitzondering van groep 6, om een kwestie van begrijpend lezen. In groep 5 gaat het om -33 procent en in groep 7 om -42 procent. Dat zijn dus behoorlijk tegenvallende resultaten: de leerlingen hebben dan niet alleen geen progressie geboekt, maar lijken zelfs achteruit te zijn gegaan.

Bij de meeste andere toetsen is het negatieve effect minder groot dan -20 procent, maar gaat het vaak ook om

aanzienlijke leerverliezen. Het feit dat de toets gemiddeld twee weken later is afgenomen dan gebruikelijk, wordt hierbij nog niet eens meegenomen. Voor alle vakken, behalve begrijpend lezen, is de leerachterstand dus kleiner dan wat normaal gesproken in twee maanden kan worden geleerd.

Daarmee vinden we een wat kleiner negatief leergroei-effect dan Engzell et al. (2020), die ook een vergelijking maken met de gemiddelde leergroei per jaar. Zij gebruiken daarvoor echter geen gegevens van de specifieke toets, maar algemene schattingen van de Wereldbank en de Europese Commissie.

Geen verschillen goede en slechte leerlingen

Bij de analyses van de toetsresultaten is er ook steeds gekeken of de negatieve effecten van de lockdown groter zijn voor leerlingen die in het verleden relatief laag scoorden, of in het verleden juist hoger scoorden. Slechts in een aantal gevallen vinden wij significante effecten – en het patroon daarbij is niet consistent. Soms hebben de hoog-presterende leerlingen juist een grotere achterstand in vergelijking met eerdere jaren, en soms is het effect voor de lager-presterende leerlingen groter. Onze resultaten bevestigen dus niet de zorg dat juist de minder presterende leerlingen het meeste last hebben gehad van de lockdown.

Conclusie en discussie

Er zijn flinke onderwijsachterstanden opgelopen in het basisonderwijs gedurende de lockdown. In veel gevallen is een aanzienlijk deel van de normale leergroei in de twee maanden van de lockdown niet gerealiseerd. Vooral in groep 3 zijn de negatieve effecten groot. Wat betreft begrijpend lezen is de opgelopen achterstand zelfs groter dan de verwachte progressie in de twee maanden van de lockdown. Hier lijken de leerlingen per saldo hun kennis dus deels te zijn verloren. Als ervan uit wordt gegaan dat de opgelopen achterstand alleen kan worden ingelopen door voldoende tijd in deze vakken te steken, dan is er dit schooljaar nog een flinke inspanning nodig om die achterstanden weer weg te werken.

Literatuur

- Azevedo J.P., A. Hasan, D. Goldemberg et al. (2020) *Simulating the potential impacts of COVID-19 school closures on schooling and learning outcomes: a set of global estimates*. World Bank Policy Research Working Paper, 18 juni.
- Bol, T., B. Belfi en L. Borghans (2020) *Thuisonderwijs tijdens de corona-crisis*. Ministerie van OCW Rapport, 30 juni.
- Burgess, S. en H.H. Sievertsen (2020) *Schools, skills, and learning: the impact of COVID-19 on education*. Artikel op voxeu.org, 1 april.
- Engzell, P., A. Frey en M. Verhagen (2020) *Learning inequality during the Covid-19 pandemic*. SocArXiv Papers, oktober. Te vinden op osf.io.
- Grewenig, E., P. Lergepporter, L. Woessmann en L. Zierow (2020) *COVID-19 and educational inequality: how school closures affect low- and high-achieving students*. CESifo Working Paper, 8648.
- Maldonado, J.E. en K. De Witte (2020) *The effect of school closures on standardised student test outcomes*. KU Leuven Discussion Paper, 20.17.

Ongelijk gebruik van online-leermiddelen tijdens de lockdown

Tijdens de lockdown dit voorjaar hebben ouders en basisscholen gezocht naar ondersteuning bij het thuisonderwijs, en online-onderwijsmiddelen laten een sterke toename zien. In hoeverre hebben alle kinderen in gelijke mate toegang kregen tot en gebruik kunnen maken van deze middelen?

IN HET KORT

- Tijdens de lockdown is de toename van het privégebruik groter in gebieden met betere sociaal-economische omstandigheden.
- Basisscholen in kwetsbare gebieden zijn kinderen meer online-hulpmiddelen gaan aanbieden.
- De lockdown dit voorjaar heeft daarom mogelijk de achterstand van kinderen in kwetsbare gebieden vergroot.

ROGER SMEETS

Hoofd data science bij Squla

BAS TER WEEL

Directeur SEO Economisch Onderzoek en hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam

JELLE ZWETSLOOT

Onderzoeker bij SEO Economisch Onderzoek

Er zijn zorgen over de toenemende kansenongelijkheid in Nederland. Uit empirisch onderzoek op basis van gedetailleerde gegevens over de Nederlandse bevolking komt steeds vaker naar voren dat de intergenerationele mobiliteit daalt (Janssen et al., 2018; Gielen en Van Kippersluis, 2020), en dat de plek waar kinderen geboren worden van invloed is op hun latere inkomen (Muilwijk-Vriend et al., 2019). En ook dat het steeds moeilijker wordt om vanuit een benarde inkomensituatie weer op te klimmen (De Jong et al., 2020). Beleidsmakers zien de afnemende inkomensmobiliteit als problematisch, en roepen op tot meer onderzoek om aanknopingspunten voor beleid te vinden (Nissen et al., 2019).

Ongelijke kansen voor kinderen zijn, behalve oneerlijk, ook inefficiënt. Als kinderen hun talent niet kunnen ontplooiën, ontstaat er op de lange termijn zowel persoonlijke als maatschappelijke schade. Dit kan zich uiten in een minder gelukkig leven, een lager inkomen en een kleinere kans op werk. Ook de coronacrisis heeft mogelijk geleid tot ongelijkere kansen voor kinderen, omdat scholen vanaf medio maart tijdelijk gesloten waren, en kinderen voor hun onderwijs meer waren aangewezen op hun ouders en de beperkt beschikbare middelen vanuit scholen en thuis. De exacte omvang van de mogelijke schade valt nog niet te bepalen, maar er bestaan aanwijzingen dat kinderen uit gezinnen met een laag inkomen (nog meer) achter zijn geraakt (Swart et al., 2020).

In dit artikel analyseren we in hoeverre de ouders en leerkrachten van kinderen in het primair onderwijs tijdens de eerste lockdown, vanaf medio maart tot begin juni 2020, gebruik hebben gemaakt van de beschikbare online-onderwijstechnologie als substituuut voor klassikaal onderwijs.

Data en methode

Als indicator voor het benutten van online-onderwijstechnologie maken we gebruik van abonnementsgegevens van Squla, dat abonnementen heeft voor gezinnen en scholen. Squla is een goede indicator qua online-onderwijstechnologie omdat het veel door ouders en op basisscholen gebruikt wordt. De analyse vindt vanwege privacyoverwegingen en bedrijfsgevoelige informatie plaats per postcode, waarbij alleen de vier cijfers worden gebruikt (PC4-niveau). We construeren met een aantal indicatoren over de kwaliteit van buurten en het inkomen van ouders een kwetsbaarheidsindicator voor kinderen in de leeftijd van vier tot twaalf jaar. Deze relateren we vervolgens aan de verandering van het gebruik van de onderwijstechnologie van Squla.

Squla

Squla is een online-leerplatform, met als missie om elk kind te ondersteunen bij de onderwijsontwikkeling door leren leuker te maken, onder andere door *gamification*. De doelgroep bestaat uit kinderen in het primair onderwijs. Het platform is toegankelijk via de internetbrowser en een app. Squla verkoopt abonnementen aan ouders voor gebruik door hun kinderen. Daarnaast biedt Squla basisschoolleerkrachten de mogelijkheid om gratis accounts aan te maken voor henzelf en de leerlingen in hun klas, die alleen tijdens schooluren gebruikt kunnen worden. Op deze manier kunnen kinderen van wie de ouders niet in staat zijn om een privé-account aan te schaffen toch gebruik maken van de software.

Squla heeft een landelijk bereik en was begin 2020 actief in 4.037 van de 4.067 PC4-gebieden met privé-accounts, en in 2.621 gebieden met klassenaccounts. Het gebruik van Squla is sterk gestegen bij aanvang van de lockdown (figuur 1). In het weekend waarin de lockdown werd aangekondigd (week 11) steeg het aantal nieuwe privé-accounts met 1.400 procent ten opzichte van dezelfde week een jaar eerder (linkeras); het aantal nieuwe klassenaccounts steeg zelfs met bijna 5.000 procent (rechteras). Deze groei bleef in de weken daarna fors en hield aan tot week 18. Veranderingen in speeltijd op de accounts lieten een vergelijkbaar patroon zien.

Het lijkt erop dat zowel ouders als leerkrachten hebben gezocht naar ondersteuning bij thuisonderwijs en naar online-substituten voor fysiek onderwijs. De vraag is in hoeverre deze investeringen in ondersteuning tussen huishoudens verschillen.

Sociaal-economische positie

Om de verschillen in investeringen in online-onderwijstechnologie bij thuisonderwijs te analyseren, meten we de kwetsbaarheid van gezinnen in PC4-gebieden (figuur 2). Een hogere mate van kwetsbaarheid voor kinderen in de basisschoolleeftijd hangt samen met een lager huishoudinkomen, een lager opleidingsniveau, een lagere WOZ-waarde, een hogere adressendichtheid en meer eenoudergezinnen. Voor deze indicatoren is er een gestandaardiseerde z-score berekend (gemiddelde 0, standaardafwijking 1), die duidelijk maakt in hoeverre het PC4-gebied afwijkt van het Nederlandse gemiddelde. Vervolgens is een gewogen gemiddelde berekend van deze scores die als maatstaf geldt voor de kwetsbaarheid van een PC4-gebied. De z-scores zijn berekend in PC4-gebieden met minimaal 25 observaties, hetgeen resulteert in 3.422 waarnemingen.

De PC4-gebieden zijn verdeeld in zes groepen (k1 tot en met k6). De minst kwetsbare gebieden vallen onder k1, de meest kwetsbare in k6.

Uitgangssituatie

De uitgangssituatie bij aanvang van de lockdown, als het gaat om de inzet en het gebruik van Squla, verschilt tussen de PC4-gebieden.

Privé-accounts

Ouders in minder kwetsbare gebieden hadden voor aanvang van de lockdown vaker een account aangeschaft voor hun kinderen, die ook buiten schooltijd te gebruiken is (figuur 3). Hetzelfde geldt voor de speeltijd op deze accounts, met uitzondering van de meest kwetsbare PC4-gebieden (k6). Daar is de speeltijd minimaal twintig procent hoger dan in de andere gebieden. De kinderen in kwetsbare gebieden met een privé-account zijn dus gemiddeld actiever op Squla.

Schoolaccounts

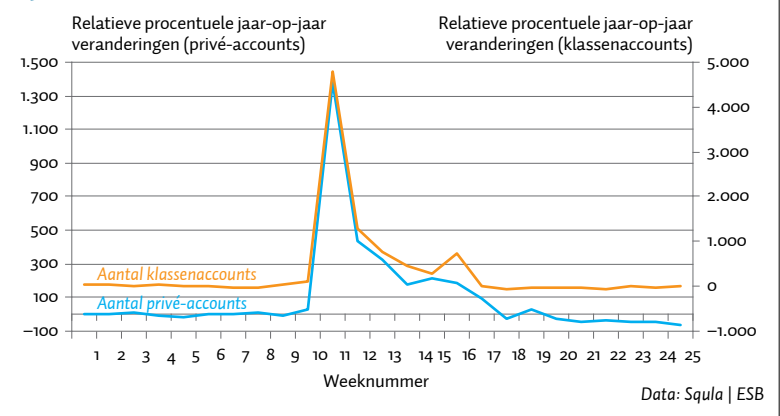
Leerkrachten in de meest kwetsbare gebieden hebben vóór corona minder vaak accounts voor hun klassen aangemaakt (figuur 3). De speeltijd op klassenaccounts loopt wel op met de kwetsbaarheid van een gebied, wat erop duidt dat leerkrachten in minder kwetsbare gebieden goed op de hoogte zijn van online-hulpmiddelen, maar ze minder inzetten. De uitzondering zijn de meest kwetsbare PC4-gebieden, waar zowel het aantal accounts als de speeltijd op schoolaccounts ongeveer tien procentpunt minder zijn dan in de minst kwetsbare gebieden.

Verschillen tijdens de eerste lockdown

De toename van het aantal accounts en de speeltijd is aanzienlijk. Voor een goed beeld van wat er tijdens de lockdown is gebeurd, is het van belang om deze toename te conditioneren op het gebruiksniveau voor de lockdown. In gebieden waar al veel ouders en leerkrachten een account hebben, zou de groei wel eens minder kunnen zijn geweest.

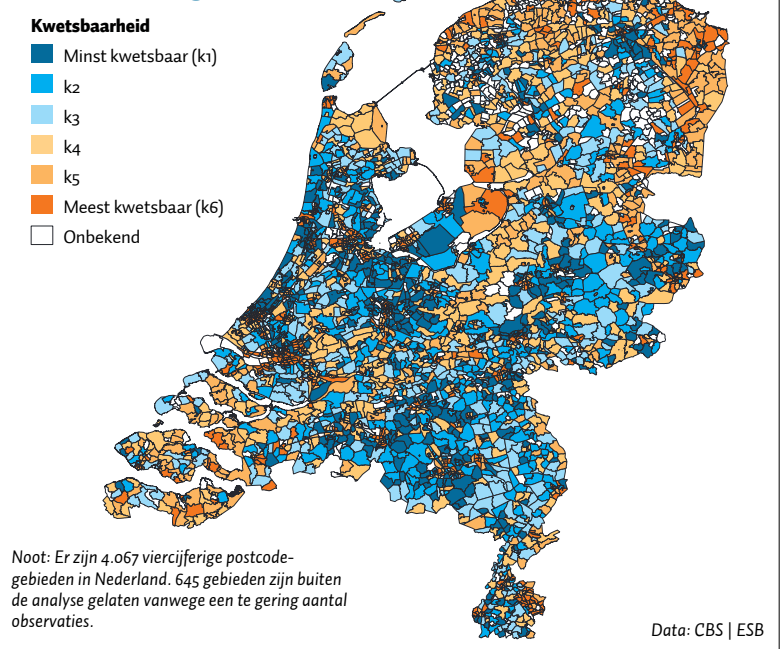
Veranderingen in het gebruik van Squla tijdens de lockdown

FIGUUR 1

Kwetsbaarheid van 4 tot 12 jarigen per postcodegebied

FIGUUR 2

Figuur 4 zet de toename in het aantal accounts en de speeltijd (gearceerd) af tegen het initiële niveau van begin 2020. De toename (aangegeven met bollen) is gedefinieerd als de mediane toename van het aantal nieuwe accounts of speeltijd tijdens de lockdown. Er is gewogen naar de grootte van het postcodegebied wat betreft het aantal kinderen in de leeftijd 4–12 jaar, en alle getallen zijn relatief ten opzichte van de minst kwetsbare gebieden (k1) berekend. De lockdownperiode loopt van 15 maart tot en met 7 juni.

Aantallen

Figuur 4 laat zien dat er een sterkere toename is van het aantal klassenaccounts in kwetsbare PC4-gebieden, wat kan worden afgelezen aan het feit dat de meeste bollen hoger dan 1 zijn op de verticale as. Het initiële aantal accounts lag in deze gebieden voor de lockdown lager (met uitzondering van k4). Leerkrachten in de kwetsbare PC4-gebieden hebben dus meer accounts aangemaakt tijdens de lockdown. Het aantal

privé-accounts is minder snel gegroeid in kwetsbare PC4-gebieden en lag voor aanvang van de lockdown ook al lager, wat is te zien aan het feit dat alle waardes lager zijn dan 1.

Speeltijd

Tijdens de lockdown was de groei van de speeltijd op klas-senaccounts in de kwetsbare postcodegebieden lager dan in de minst kwetsbare PC4-gebieden. Dat kan deels worden verklaard, maar niet volledig, door het hogere initiële gebruik in de kwetsbare gebieden. Want in de meest kwetsbare gebieden zien we zowel een initieel lagere speeltijd als een lagere groei van die speeltijd. Als het gaat om privé-accounts dan ligt de initiële speeltijd tussen de 80 en 90 procent van de speeltijd in de minst kwetsbare PC4-gebieden, met uitzondering van de meest kwetsbare gebieden (120 procent). De groei is in alle gebieden (behalve k4) lager dan in de minst kwetsbare PC4-gebieden.

Regressieresultaten

We hebben ook formeel getest of de groei in het gebruik van Squla significant verschilt tussen de verschillende post-codegebieden. Daarbij wordt de verandering in het aantal accounts en de speeltijd verklaard aan de hand van het initiële aantal accounts en gebruik, en van de z-scores van kwetsbaarheid (gewogen voor de omvang van een postcode-gebied). Omdat de relatie tussen de mate van kwetsbaarheid en de groei van het gebruik van online-leermiddelen tijdens de lockdown mogelijk niet eenduidig is, hebben we ook gemeten op ieder van de zes categorieën in de verdeling van de z-scores. De resultaten bevestigen het beeld in figuur 4.

Omvang van de verschillen

De toename in het gebruik van Squla tijdens de lockdown kan worden uitgedrukt in het aantal absolute extra minuten speeltijd per kind per week. De totale extra wekelijkse speeltijd per kind loopt op naarmate de kwetsbaarheid van het PC4-gebied daalt. Het bedraagt in de meest kwetsbare gebieden ruim 22 extra minuten, en bijna 39 extra minuten in de minst kwetsbare gebieden. Vooral de totale extra speeltijd op de klasaccounts neemt toe, wat overeenkomt met de sterke toename van het aantal accounts tijdens de lockdown (figuur 1).

Beeld

Alles bij elkaar genomen, lijkt het erop dat het gebruik (gemeten als speeltijd) van online-hulpmiddelen tijdens de lockdown het minst sterk is toegenomen in relatief kwetsbare gebieden. Wel hebben leerkrachten in de meer kwetsbare PC4-gebieden vaker ingezet op online-onderwijstechnologie dan de ouders deden.

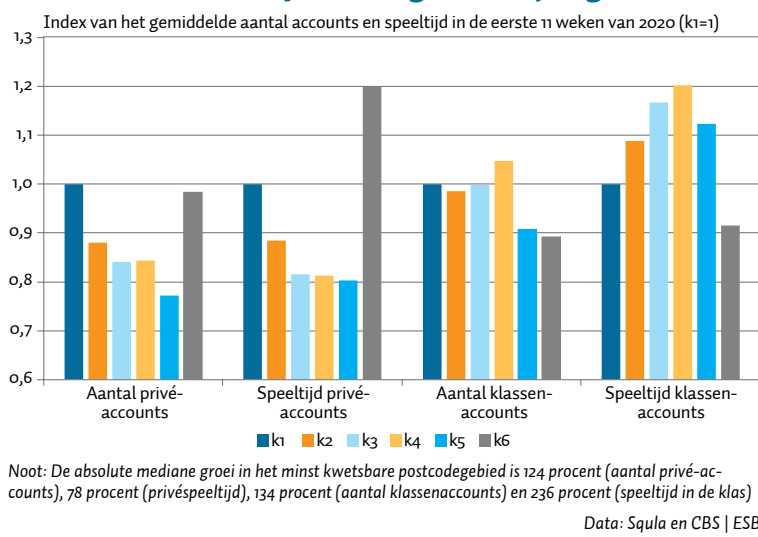
Conclusie

Tijdens de lockdown hebben zowel ouders als leerkrachten veel meer gebruikgemaakt van de online-onderwijstechnologie van Squla. Zowel het aantal accounts als de speeltijd is fors toegenomen. De toename in speeltijd en privé-accounts is vooral zichtbaar in minder kwetsbare gebieden. Het aantal klasaccounts is in kwetsbare gebieden wel relatief sterk toegenomen, maar de speeltijd niet. Het lijkt er dus op dat tijdens de lockdown het gebruik van online-leermiddelen, ter ondersteuning van het thuisonderwijs en als substituuat voor fysiek onderwijs, vooral bij kinderen uit de minder kwetsbare gebieden is terechtgekomen. Hierdoor zou de ongelijkheid in de onderwijsmogelijkheden kunnen zijn toegenomen.

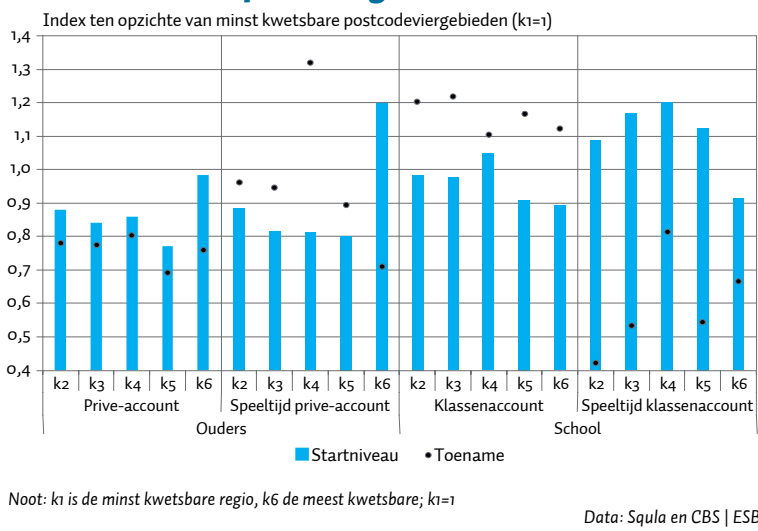
Literatuur

- Gielen, A. en H. van Kippersluis (2020) Nederland verloor tijdens de vorige crisis koppositie inkomensmobiliteit. ESB, Te verschijnen.
- Janssen, P., R. Schulenberg, D. van Vuuren en M. Buitenhuis (2018) Kinderen overtreffen hun ouders minder vaak in inkomen. ESB, 103(4765), 392–395.
- Jong, G. de, S. Muilwijk-Vriend en B. ter Weel (2020) In de stad ontgroeien lage inkomens hun inkomenspositie minder vaak. ESB, te verschijnen.
- Muilwijk-Vriend, S., D. Webbink en B. ter Weel (2019) Economische kansen hangen af van de regio waarin kinderen opgroeien. ESB, 104(4780), 564–567.
- Nissen, R., W. Hogervorst, S. Maatoug en V. Ziesemer (2019) Kansengelijkheid vraagt om aandacht bij beleid en wetenschap. ESB, 104(4780), 568–571.
- Swart, L., D. Visser, M. Zumbuehl en W. van den Berge (2020) Schrappen eindtoets groep 8 kan ongelijkheid vergroten. CPB coronapublicatie, juli.

Aantal accounts en speeltijd ten opzichte van de minst kwetsbare postcodegebieden, begin 2020 **FIGUUR 3**

Initieel niveau en groei ten opzichte van de minst kwetsbare postcodegebieden **FIGUUR 4**

Coronacrisis, vergrootglas van bestaande verschillen

Zittend aan mijn bureautje waarvan ik de afgelopen maanden te veel tijd heb doorgebracht, moet ik denken aan alle mensen die geen plek hebben om rustig hun gedachten op een rijtje te zetten. Zoals kinderen die in de huiskamer zonder goede begeleiding of contacten hun huiswerk proberen te maken, en tegelijkertijd ook broertjes en zusjes helpen. Of jongeren zonder eigen kamer om te studeren, en met een internet dat te slecht is voor online-colleges of -toetsen. Of flexwerkers en zzp'ers die ongewild zonder werk thuis zijn komen te zitten. En moeders die nog meer de zorg voor hun kinderen op zich nemen (Huls et al., 2020, in dit nummer).

We wisten al dat de plek waar je bureautje staat mede je latere kansen in het leven bepaalt (Ravesteijn, 2020; Muilwijk-Vriend et al., 2019), en dat kinderen het steeds minder vaak beter lijken te doen dan hun ouders (Janssen et al., 2018). Kortom, dat de sociale ongelijkheid in Nederland aan het toenemen is.

En toen was er ineens ook nog corona. Het virus dat ons allemaal raakt, hoewel sommigen meer dan anderen. Bijvoorbeeld zij die al voor de coronacrisis op achterstand stonden – kinderen op zwakke scholen met een lerarentekort, werkenden zonder vast contract, lageropgeleiden met medische problemen en mensen zonder woning. Mensen die binnen de bestaande stelsels onvoldoende gesteund en beschermd worden.

Corona werkte hierbij ook nog als vergrootglas. Een beeldspraak die veelvoudig opduikt in kranten, debatten en verkiezingsprogramma's. De coronacrisis die de structurele zwakheden van onze stelsels uitvergroot. En wie droge dorre blaadjes onder een vergrootglas plaatst met de zon erop, zal zien dat er al heel snel een vuurtje ontstaat. Die vuurtjes zijn er nu overall, soms scherp in beeld, maar vaak ook achter gesloten deuren.

In het onderwijs zagen we de kansenongelijkheid toenemen (Onderwijsinspectie, 2018), en dat wordt met een slechte internetverbinding alleen maar erger. In de gezondheidszorg zagen we grote verschillen in levensverwachting tussen mensen met uiteenlopende opleidingsniveaus (CPB, 2020). Op de arbeidsmarkt zijn er grote groepen die minder betaald krijgen en slecht worden beschermd (Commissie-Borstlap, 2020) – groepen die ook nu weer de economische schok opvangen (Honcoop en Verbiest, 2020, in dit nummer). Niet te negeren uitroepstekens bij

SENNA MAATOUG

Kandidaat-Kamerlid
voor GroenLinks

de inzichten en de stapels rapporten die we al hebben liggen.

In de komende periode zullen de beleidsdiscussies over die stelsels doorgaan, en komt er met een nieuw kabinet ook nieuw beleid. En zoals na elke crisis, zal er een rijke literatuur ontstaan over wat de corona-effecten zijn geweest. Inzicht biedend in welke effecten er tijdelijk waren en welke structureel.

Maar ik heb daar het geduld niet voor. Begrijp me niet verkeerd. Ik sta best te popelen en kijk ook uit naar meer onderzoek. De luxe om te wachten hebben we echter niet. Allereerst omdat we niet weten hoe lang dat nog gaat duren. Maar vooral omdat het achteraf concluderen dat een nog grotere groep kinderen structurele leerachterstanden heeft door de coronacrisis onverdraagbaar is als je het hebt zien aankomen.

Daarom is de vuistregel: als je verwacht dat een tijdelijk probleem een structureel probleem zal verergeren dan moet je met z'n allen keihard aan de bak. Laten we beginnen met het onderwijs. Daar moeten we eindelijk werk maken van een latere selectie en bredere brugklassen. En alles op alles zetten om te zorgen dat de opgelopen achterstanden niet nog verder oplopen, maar dat ze weggewerkt worden. Dat vraagt om creativiteit en om de kinderen tot prioriteit te maken. Niet alleen omdat we alle kinderen van Nederland de beste ontwikkeling gunnen, maar ook omdat we die kinderen keihard nodig hebben als onze toekomstige verplegers, politieagenten en vaccinemakers.

De vuurtjes meteen doven en ervoor zorgen dat ze de volgende keer niet eens kunnen ontstaan. Want als we dat niet doen, vrees ik dat de plek waar je coronabureautje staat nog meer gaat bepalen hoe 'rooskleurig' je toekomst eruit ziet.

De vuurtjes meteen doven en ervoor zorgen dat ze de volgende keer niet eens kunnen ontstaan. Want als we dat niet doen, vrees ik dat de plek waar je coronabureautje staat nog meer gaat bepalen hoe 'rooskleurig' je toekomst eruit ziet.

Literatuur

Commissie-Borstlap (2020) *In wat voor land willen wij werken?* Eindrapport Commissie Regulering van Werk. Te vinden op www.rijksoverheid.nl.

CPB (2020) *Macro Economische Verkenning (MEV) 2020*. CPB Raming, september.

Honcoop, P. en S. Verbiest (2020) Aantal flexibele contracten daalt hard sinds corona, maar de vaste stijgen. *ESB*, 106(4793), 16-17.

Huls, S. et al. (2020) Tijdens lockdown maakten werkenden minder uren en kregen ze minder gedaan. *ESB*, 106(4793) 11-13.

Janssen, P., R. Schulenberg, D. van Vuuren en M. Buitenhuis (2018) Kinderen overtreffen hun ouders minder vaak in inkomen. *ESB*, 103(4765) 392-395.

Muilwijk-Vriend, S., D. Webbink en B. ter Weel (2019) Economische kansen hangen af van de regio waarin kinderen opgroeien. *ESB*, 104(4780), 564-567.

Onderwijsinspectie (2018) *De staat van het onderwijs*. Rapport Onderwijsinspectie.

Ravesteijn, B. (2020) *Kansenkaart*. Te vinden op www.kansenkaart.nl.

Coronasteun belandt bij beter gerunde bedrijven

Een heet hangijzer in de discussie over coronasteun aan bedrijven is in hoeverre de maatregelen niet-levensvatbare ondernemingen overeind houden. Wat zijn de kenmerken van bedrijven die steun ontvangen, en zullen ze op de langere termijn levensvatbaar zijn?

IN HET KORT

- De coronasteun van de overheid komt terecht bij bedrijven met lage omzetverwachtingen en grote omzetonzekerheid.
- De coronasteun komt ook bovengemiddeld vaak terecht bij de beter gerunde bedrijven.
- De steun komt dus waarschijnlijk goed terecht: bij bedrijven die het nu nodig hebben én op termijn levensvatbaar zijn.

JESSE GROENEWEGEN

Senior econoom bij de Rabobank en promovendus aan de Universiteit Utrecht (UU)

SJOERD HARDEMAN

Senior econoom bij de Rabobank en universitair docent aan de UU

ERIK STAM

Hoogleraar aan de UU en aan de IMT School for Advanced Studies Lucca

De ruimhartige coronasteun van de overheid aan bedrijven heeft er mede voor gezorgd dat Nederland een minder zware economische klap heeft gekregen dan veel andere Europese landen (Rabobank, 2020). Die coronasteun is in eerste instantie ingezet omwille van baanbehoud. Met het behoud van banen blijft de consumptie op peil, en zo blijft de vraaguitval als gevolg van de crisis beperkt. Deze rationale van baanbehoud is dominant bij het opvangen van de eerste economische schok van de coronapandemie, maar roept tevens de vraag op of de steun wel terecht komt bij de juiste (lees: hard geraakte maar tegelijkertijd levensvatbare) bedrijven. De coronasteun aan bedrijven kan op ten minste twee manieren marktverstoring werken. Op middellange termijn is er *deadweight loss*: belastinggelden worden mogelijk verspild aan bedrijven die zonder steun de crisis ook wel hadden overleefd (Santarelli en Vivarelli, 2001).

Op de lange termijn loert door de coronasteun het gevaar van substitutie-effecten, omdat zowel in de kern gezonde als ongezonde bedrijven steun ontvangen en dus het behoud van ongezonde bedrijven de groei van gezonde bedrijven belemmert. Gezonde bedrijven hebben meer organisatorisch kapitaal dan ongezonde bedrijven. Deze niet-rastbare vorm van kapitaal – die bestaat uit de organisatorische ‘routines’, werkwijzen en sociale systemen van bedrijven – fungeert als een belangrijk smeermiddel voor de samenwerking tussen werknemers onderling of met derde partijen, en zorgt ervoor dat een bedrijf meer is dan de som der delen. Bedrijven met meer organisatorisch kapitaal, behalen over het algemeen betere bedrijfseconomische prestaties (Aral et al., 2020; Bloom en Van Reenen, 2007; Dieteren et al., 2019). Substitutie-effecten tussen gezonde

en ongezonde bedrijven belemmeren de efficiënte herallocatie van productiefactoren (Barrero et al., 2020).

De vraag is nu in hoeverre de coronasteun inderdaad terecht komt bij de bedrijven die het momenteel nodig hebben (geen *deadweight loss*), en daarnaast ook bijdraagt aan de productiviteit van het Nederlandse bedrijfsleven op de langere termijn (geen substitutie-effecten).

Deze vraag moet uiteindelijk vanuit de empirie beantwoord worden. Op dit moment is het nog te vroeg om definitieve conclusies uit de data te kunnen trekken: we zijn nu simpelweg niet in staat om vast te stellen welke bedrijven over pakweg drie jaar rendabel zullen zijn. Wel weten we steeds beter welke bedrijfskarakteristieken er bepalend zijn voor hun commerciële en organisatorische gezondheid. We maken daarom via een enquête en een regressieanalyse inzichtelijk wat de karakteristieken zijn van de bedrijven die in de eerste fase van de coronacrisis overheidssteun hebben ontvangen.

De enquête

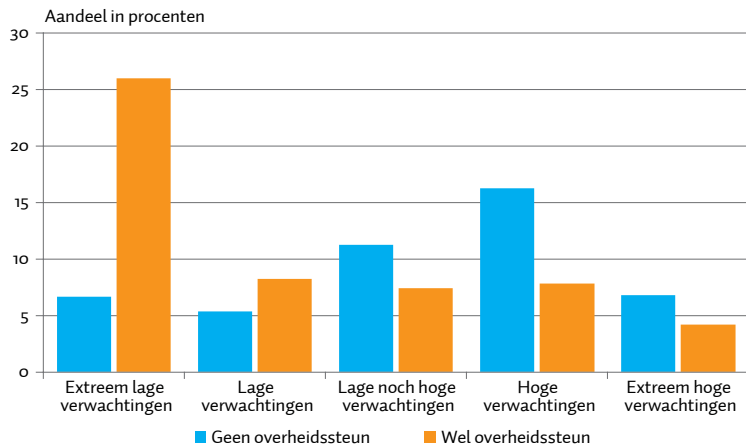
Om inzicht in de effectiviteit van de coronasteun aan Nederlandse bedrijven te krijgen, hebben we de kenmerken van bedrijven geanalyseerd die de afgelopen periode wel en geen coronasteun hebben ontvangen. Ons onderzoek richt zich op de bedrijfspopulatie en niet op individuele gevallen van (extra) staatssteun, zoals bijvoorbeeld KLM en IHC, waarbij er nationaal-strategische belangen gelden (Algemene Rekenkamer, 2020).

We hebben tussen 22 oktober en 9 november 2020 een enquête uitgezet onder 1.151 bedrijven, allemaal klanten van de Rabobank. Ten opzichte van de hele populatie aan bedrijven in de geënquêteerde sectoren, zijn de industriebedrijven (19 procent) en horecabedrijven (23 procent) relatief oververtegenwoordigd in onze steekproef. Van de steekproef is 52 procent microbedrijf, 35 procent kleinbedrijf en 13 procent middelgroot en grootbedrijf, wat betekent dat microbedrijven relatief ondervertegenwoordigd zijn.

Van de geënquêteerde bedrijven gaf 52 procent aan in de afgelopen tijd enige vorm van coronasteun vanuit de overheid te hebben ontvangen. Dit is vergelijkbaar met de gegevens zoals die bekend zijn bij het Centraal Bureau voor de Statistiek: van de bedrijven met ten minste twee werkzame personen heeft 48 procent tot en met september gebruikgemaakt van minstens één van de steunmaatregelen (CBS, 2020). In onze dataset gaat het daarbij om de NOW-regeling (79 procent van de bedrijven die steun hebben ontvangen), de TVL (41 procent), uitstel belastingafdracht (45 procent), de BMKB-regeling (7 procent) en andere overheidssteun zoals de TOZO-regeling (9 procent).

Omzetverwachtingen van bedrijven met en zonder overheidssteun

FIGUUR 1

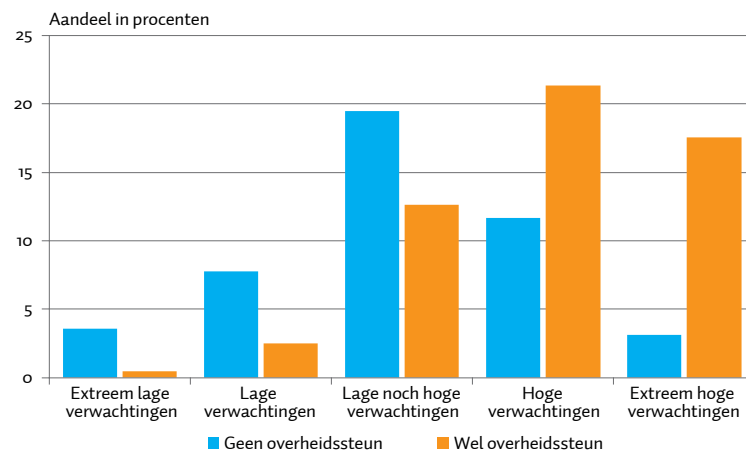

Noot: De Mann-Whitney U-toets laat zien dat bedrijven die geen coronasteun ontvingen significant hogere omzetverwachtingen ervoeren dan bedrijven die wel coronasteun hebben ontvangen ($z = 12,46$)

ESB

Omzetzekerheid van bedrijven met en zonder overheidssteun

FIGUUR 2

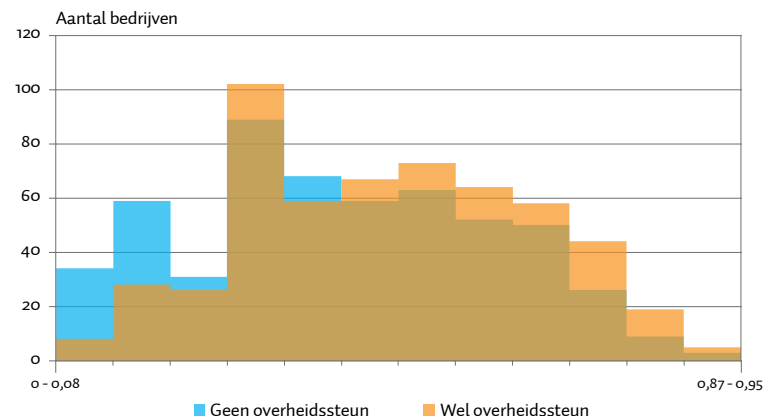

Noot: De Mann-Whitney U-toets laat zien dat bedrijven die geen coronasteun ontvingen significant lagere omzetzekerheid ervoeren dan bedrijven die wel coronasteun hebben ontvangen ($z = -14,52$)

ESB

Kwaliteit van managementpraktijken van bedrijven met en zonder overheidssteun

FIGUUR 3

Noot: De ongepaarde t-toets laat zien dat bedrijven die geen coronasteun hadden ontvangen over een significant lagere kwaliteit aan managementpraktijken beschikten dan bedrijven die wel coronasteun ontvingen ($t = -3,67$)

ESB

Om na te gaan in hoeverre er, met de coronasteun aan bedrijven, deadweight loss of substitutie-effecten optreden, hebben we de respondenten gevraagd naar hun omzetverwachtingen en omzetzekerheid wat betreft de komende twaalf maanden. Met name omzetzekerheid is een belangrijke indicator in tijden van crisis (Groenewegen et al., 2020). Beide vragen zijn op een schaal van 1 tot en met 5 uitgevraagd. De aanname hierbij is dat de deadweight loss beperkt is wanneer bedrijven met lage omzetverwachtingen en grote onzekerheid een grotere kans zouden hebben gehad om overheidssteun te ontvangen.

Figuur 1 en 2 tonen respectievelijk de omzetverwachtingen en omzetzekerheid voor de steekproef; beide uitgesplitst naar bedrijven die wel en geen coronasteun ontvingen. Duidelijk is dat bedrijven die steun ontvingen doorgaans lagere omzetverwachtingen en grotere onzekerheid ervoeren.

Om te achterhalen of de coronasteun bij bedrijven terecht komt die ook op de langere termijn levensvatbaar zijn, hebben we bedrijven gevraagd naar de kwaliteit van hun managementpraktijken, een vorm van organisatorisch kapitaal, via de methode van Bloom et al. (2020) – en wel door zeven vragen op te nemen die betrekking hebben op prestatie-, doelen- en personeelsmanagement. De resulterende scores normaliseren en middelen we om te komen tot één integrale managementscore.

Gemiddeld is de managementscore 0,4 op een schaal van 0 (laag) tot en met 1 (hoog). Dit komt overeen met het gemiddelde uit een eerdere studie naar de kwaliteit van managementpraktijken, waarbij er gebruik werd gemaakt van een schriftelijke enquête (Dieteren et al., 2019).

Figuur 3 laat de verdeling van managementscores over de bedrijven in onze steekproef zien, uitgesplitst naar bedrijven die wel en geen coronasteun hebben ontvangen. Bedrijven die overheidssteun hebben ontvangen beschikken ogenschijnlijk over betere managementpraktijken dan die welke geen steun ontvingen.

Resultaten

Aan de hand van logistische regressieanalyses gaan we dieper in op de relatie tussen het al dan niet hebben ontvangen van coronasteun, en op de variabelen die wijzen op een mogelijke deadweight loss en substitutie-effecten (tabel 1). In model (1) zien we dat de kans groter is dat de overheidssteun terecht komt bij grotere bedrijven en bedrijven in de groot- en detailhandel (de referentie categorie voor de sectorvariabelen).

In model (2) voegen we de omzetverwachtingen en -onzekerheid toe aan de specificatie. Bedrijven met lage omzetverwachtingen en bedrijven die in grote onzekerheid verkeren, hebben een significant grotere kans op het ontvangen van coronasteun. Dit suggereert dat de deadweight loss waarschijnlijk beperkt is. We kunnen niet uitsluiten dat de omzetverwachtingen door de ontvangen steun positiever zijn geworden, wat een onderschatting van het door ons gevonden effect zou kunnen betekenen.

Er blijft geen additioneel sectoraal effect over zodra we rekening houden met de omzetverwachtingen en -onzekerheid van bedrijven. De individuele opgave van de omzetverwachtingen en -onzekerheid correspondeert dus met de

verschillen tussen sectoren in hoe hard bedrijven geraakt worden.

Tot slot voegen we aan model (3) managementkwaliteit toe. De kwaliteit van de managementpraktijken heeft een positief en significant effect op de kans dat een bedrijf coronasteun ontvangt, bovenop de effecten van omzetverwachting en -onzekerheid. Dit duidt erop dat de coronasteun ook zorgt voor het behoud van organisatorisch kapitaal, en daarmee een groep bedrijven bereikt die vanwege de hoge kwaliteit van hun managementpraktijken relatief toekomstbestendig zijn. Aldus zijn de substitutie-effecten, de mate waarin steun bij ongezonde bedrijven terecht komt, duidelijk ook beperkt.

Het significante effect van management gaat ten koste van de significantie van het bedrijfsomvangeffect. Management en bedrijfsomvang hangen sterk samen, zo weten we ook uit eerder onderzoek (Bloom en Van Reenen, 2007; Dieteren et al., 2019), maar het bedrijfsomvangeffect zorgt er niet voor dat het management-effect wegvalt.

Conclusie en implicaties

Uit onze empirische analyse – voor zover wij weten de eerste die via een enquête de effectiviteit van de coronasteun onderzoekt – blijkt dat deze steun voornamelijk terecht komt bij bedrijven die het op korte termijn vanwege de slechte vooruitzichten en grote onzekerheid echt nodig hebben, en die, gemiddeld genomen, op langere termijn levensvatbaar zijn, zoals gemeten aan de hand van de kwaliteit van hun managementpraktijken. De mate van de deadweight loss en de substitutie-effecten in de overheidssteun lijken daarmee vooral snog beperkt.

De vraag is wel of het tot nog toe achterwege blijven van deadweight loss en substitutie-effecten evenals het in stand houden van organisatorisch kapitaal, het gevolg zijn van gericht beleid of slechts een toevallige bijkomstigheid daarvan vormen. Mocht het laatste het geval zijn, dan biedt de huidige vormgeving van de coronasteun geen enkele garantie dat volgende pakketten aan steunmaatregelen ervoor zullen zorgen dat het organisatorisch kapitaal in stand blijft.

Om het organisatorisch kapitaal bewust in stand te houden, zou expliciet de inschatting moeten worden gemaakt of bedrijven die in aanmerking komen voor coronasteun wel over voldoende managementkwaliteit beschikken, zodat substitutie-effecten worden voorkomen. Deze organisatorische gezondheid lijkt een gemakkelijker vast te stellen kenmerk van de levensvatbaarheid van bedrijven dan bijvoorbeeld de mate waarin ze erin slagen om in de komende drie jaar de meest renderende product-markt-combinaties te realiseren (commerciële gezondheid).

Om deadweight loss-effecten nog meer te voorkomen, kan er worden ingezet op het sneller en gemakkelijker terugvorderen van steun bij bedrijven als ze deze bij nader inzien niet nodig hebben.

Logistische regressieanalyse naar ontvangen coronasteun

TABEL 1

	(1)	(2)	(3)
Kwaliteit van managementpraktijken			1,220***
Neutrale omzetverwachting ¹		-1,169***	-1,197***
Positieve omzetverwachting ¹		-1,045***	-1,334***
Neutrale omzetonzekerheid ²		0,962***	0,916***
Grote omzetonzekerheid ²		1,893***	1,927***
Log aantal werknemers	0,196***	0,207***	0,121*
Horeca ³	-0,131	-0,057	-0,133
Industrie ³	-0,299**	-0,156	-0,289
Constante	0,592	0,036	-0,213
Aantal observaties	1.084	1.035	884
Pseudo R-kwadraat	0,030	0,178	0,198

*/**/** Significant op respectievelijk tien-, vijf- en eenprocentniveau

¹Voor omzetverwachtingen zijn de middelste drie van de vijf categorieën samengevoegd, zodat er drie dummyvariabelen ontstonden; referentiecategorie: negatieve omzetverwachting

²Voor omzetonzekerheid zijn de beide uiterste twee categorieën samengevoegd, zodat er drie dummyvariabelen ontstonden; referentiecategorie: lage omzetonzekerheid

³Referentiecategorie: groot- en detailhandel

Noot: Modellen bevatten de resultaten van logistische regressieanalyses met robuuste standaardfouten; in alle modellen wordt er rekening gehouden met overige bedrijfskenmerken (eigenaarschapsvorm en leeftijd van het bedrijf) en respondentkenmerken (leeftijd, geslacht, functie binnen het bedrijf en doorlooptijd van de enquête)

ESB

Literatuur

Algemene Rekenkamer (2020) *Individuele steun aan bedrijven tijdens de coronacrisis: zijn de lessen uit het verleden toegepast?* Publicatie Algemene Rekenkamer, 9 november.

Aral, E., M. van den Berg, H. Garretsen et al. (2020) Managementkwaliteit belangrijk voor productiviteit Nederlandse industrie. ESB, te verschijnen.

Barrero, J.M., N. Bloom en S.J. Davis (2020) *COVID-19 is also a reallocation shock*. NBER Working Paper, w27137.

Bloom, N. en J. Van Reenen (2007) *Measuring and explaining management practices across firms and countries*. *The Quarterly Journal of Economics*, 122(4), 1351–1408.

Bloom, N., R. Fletcher en E. Yeh (2020) *Does manager forecasting matter?* Paper, mei 2020. Te vinden op nbloom.people.stanford.edu.

CBS (2020) *Gebruik van steunmaatregelen corona per 30 september*. CBS Bericht, 13 november.

Dieteren, J., J. Groenewegen en S. Hardeman (2019) *Gericht beleid nodig voor verbeteren managementkwaliteit bij bedrijven*. ESB, 104(4749), 524–526.

Groenewegen, J., S. Hardeman en E. Stam (2020) *Onzekerheid tijdens crisis belangrijker dan omzet*. ESB, 105(4790), 490–492.

Rabobank (2020) *De Nederlandse economie veert sterk op in het derde kwartaal*. Artikel op www.rabobank.nl, 13 november.

Santarelli, E. en M. Vivarelli (2002) *Is subsidizing entry an optimal policy?* *Industrial and Corporate Change*, 11(1), 39–52.

Dure huizen maar geen zeepbel in Amsterdam

Amsterdamse woningen zijn duur – daar is iedereen het over eens. Vanaf 2013 zijn de prijzen ieder jaar flink gestegen. Zelfs voor middeninkomens is wonen in de stad niet meer betaalbaar. Maar zijn de koopwoningen in Amsterdam ook nog te duur als ze vergeleken worden met hun fundamentele waarde?

IN HET KORT

- Over de zeer lange termijn zijn de Amsterdamse koop- en huurprijzen – gecorrigeerd voor de lage rente – even hard gestegen.
- Sinds de jaren tachtig zijn de woningprijzen vooral gestegen door veranderingen in de rentestand.
- De hoge woonlasten in Amsterdam zijn structureel van aard. Meer aanbod kan bijdragen aan betaalbaarheid.

MATTHIJS KOREVAAR

Universitair docent aan de Erasmus Universiteit Rotterdam

MARC FRANCKE

Hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en hoofd onderzoek bij ORTEC Finance

PIET EICHHOLTZ

Hoogleraar aan de Universiteit Maastricht en partner bij Finance Ideas

Voor de spreekwoordelijke verpleegkundige, onderwijzer en politieagent – de ruggengraat van de stedelijke samenleving – is het wonen in de hoofdstad niet meer betaalbaar. Vanuit dat perspectief zijn de Amsterdamse woningen te duur. Amsterdam was altijd al duurder dan bijvoorbeeld Maastricht, maar tot enkele jaren geleden liep de prijsontwikkeling in die steden parallel. De laatste jaren stijgen in Amsterdam en omgeving de woningprijzen zo snel dat het moeilijker wordt om naar de Randstad te verhuizen, behalve voor goed betaalde werknemers en voor succesvolle ondernemers. Deze hoge prijzen beperken zo de mobiliteit op de arbeidsmarkt.

Om toch die gewilde baan in Amsterdam te kunnen accepteren, zijn burgers genoodzaakt om verder weg te gaan wonen. Gevolg is dat het gebruik van auto en openbaar vervoer structureel toeneemt. Onze infrastructuur kan dit steeds minder goed aan, en het zorgt bovendien voor nog meer ongewenste uitstoot van CO₂ en stikstof.

Als de hoge woningprijzen slechts een zeepbel zouden zijn die op een gegeven moment vanzelf wel weer knapt, dan is dit probleem van voorbijgaande aard. Maar als deze situatie structureel van aard is, dan zullen we het beleid ook structureel moeten aanpassen.

In dit artikel onderzoeken we hoe fundamentele factoren als huurprijzen en rentestanden bijgedragen hebben aan de woningprijscyclus in de afgelopen eeuwen, en in hoeverre deze ook de recente stijgingen kunnen verklaren. Is er hier sprake van een zeepbel of is kopen in Amsterdam structureel zo duur?

Amsterdamse huizenprijzen sinds 1620

Om antwoord te kunnen geven op de vraag of Amsterdamse woningen te duur zijn ten opzichte van hun fundamentele waarde, geven wij een langetermijnperspectief op de evolutie van de prijzen van Amsterdamse woningen. Tot voor kort was de Herengracht-index, een woningprijnsindex op basis van de transacties van de woningen aan de Herengracht (Eichholtz, 1997), de enige lange woningprijnsindex voor Amsterdam. Hoewel deze index tot de verbeelding spreekt, is de representativiteit ervan niet geweldig, aangezien hij gebaseerd is op een kleine steekproef van 600 woningen aan de bovenkant van de markt. Voor een echt goed beeld van de prijsvorming op de lange termijn van Amsterdamse woningen is een bredere steekproef nodig. Dankzij het onvolprezen Amsterdamse stadsarchief hebben we een representatieve index kunnen maken van Amsterdamse woningprijzen voor de laatste 400 jaar – van 1620 tot en met 2019 (kader 1).

In figuur 1 laten we deze index zien in zowel nominale als reële termen. De nominale index geeft de prijsvorming weer zoals mensen die ervaren en zoals de media die rapporteren. Die index staat op een ongekend hoog niveau. Amsterdamse woningen zijn nu bijna 200 keer zo duur als in 1620. Sinds het dieptepunt van de laatste grote woningmarktcrisis, die van 1980 tot 1985, is de gemiddelde woning twaalf keer duurder geworden. De veel lichtere crisis van 2008 tot 2012 is nauwelijks zichtbaar.

Het grootste deel van de prijsverhoging sinds 1620 bestaat uit inflatie, want in reële termen zijn de prijzen slechts 4,5 keer zo hoog als in 1620. Toch is de reële prijsstijging sinds 1985 nog steeds spectaculair te noemen – woningen in Amsterdam zijn sindsdien bijna zes keer zo duur geworden. En dan dient zich onvermijdelijk de vraag aan of dat niveau een juist niveau is.

De juiste prijs van vastgoed

Om te bepalen of prijzen van koopwoningen te hoog, te laag, of juist in evenwicht zijn, vergelijken we woninghuren met woningprijzen. Het is mogelijk dat hoge woningprijzen het gevolg zijn van een speculatieve zeepbel, maar voor woninghuren geldt dat niet. In een vrije markt worden die bepaald door de bereidheid van burgers om een bepaald huurniveau te betalen. De woninghuren bieden dus een anker voor de woningprijzen.

Het tweede fundament onder de prijsvorming van koopwoningen is de rente. Bij een hoge rente is de contante waarde van een gegeven huur lager dan bij een lage rente. Dus door de huurniveaus te combineren met de rentestand, krijgen we een beeld van de fundamentele waarde van

woningen. En door die te vergelijken met de geobserveerde woningprijzen, krijgen we een beeld of de markt van die fundamentele waarde afwijkt.

Ambrose et al. (2013) hebben deze vergelijking al eerder gemaakt voor Amsterdamse woningen, maar ze hadden een woningprijsindex die niet representatief was (de Herengracht-index), een huurindex waarbij er niet goed gecontroleerd werd voor veranderingen in woningkwaliteit, en die betrekking had op heel andere woningen dan die in de Herengracht-index, en op een rentereeks die niet verder terugging dan tot 1783. Wij kunnen het verband tussen woningprijzen en -huren analyseren op basis van nieuwe en veel betere data, voor de gehele periode van 1620 tot 2019.

Data

Voor de woningprijzen gebruiken we de in kader 1 besproken index. Voor woninghuren gebruiken we de Amsterdamse reeks van Eichholtz et al. (2020), die net als de prijsindex in dit artikel gebaseerd is op een steekproef van woningen uit het oude centrum van Amsterdam, en zo veel mogelijk gebaseerd is op de huren in de vrije markt. Alleen voor een klein deel van de 20e eeuw is dat niet mogelijk vanwege databeperkingen en een strikte huurregulering.

Voor de rente gebruiken wij het langetermijnrendement op Hollandse obligaties (vóór 1810) en het rendement op Nederlandse staatsobligaties (na 1810), plus een constante risico-opslag van 2,5 procent. Deze risico-opslag is gekozen op basis van de geschatte langetermijnrendementspremie van Amsterdams vastgoed ten opzichte van obligaties.

We berekenen voor ieder jaar de contante waarde van de woninghuur door deze te delen door de som van de staatsobligatierente en de risico-opslag. Dat levert een tijdreeks op van gekapitaliseerde huren, die we rechtstreeks kunnen vergelijken met de woningprijzen.

Huur en koop gelijk op

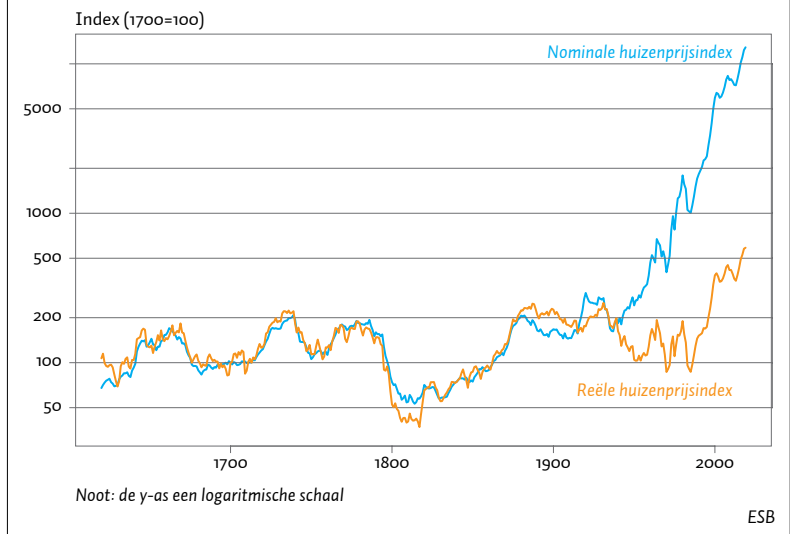
Huurprijzen zijn relatief minder hard gestegen dan woningprijzen: de huizenprijzen zijn na correctie voor de inflatie verdubbeld sinds 1620, en sinds de jaren tachtig met circa vijftig procent toegenomen. Figuur 2 zet de woningprijzen in Amsterdam in het perspectief van rente en huur. Het eerste opvallende gegeven is dat de huizenprijzen op de lange termijn redelijk dicht in de buurt blijven van de gekapitaliseerde huren. De grote bewegingen, bijvoorbeeld de diepe woningmarktcrisis rond 1800 en het daaropvolgende herstel in de 19e eeuw, gaan gelijk op. Deze bewegingen lijken vooral veroorzaakt te worden door veranderingen in de rentestanden, en slechts in mindere mate door de huurprijzen. Dit geldt ook voor de prijsgroei in de afgelopen decennia.

Op de wat kortere termijn zijn er echter duidelijke afwijkingen, waarbij de huizenprijzen decennialang boven of onder de gekapitaliseerde huur liggen. Dat was het geval aan het begin van de 21e eeuw en in de 17e eeuw. Pas in de loop van de 17e eeuw ontwikkelden Hollandse obligaties zich tot gewilde en liquide beleggingen (Gelderblom en Jonker, 2011), en het is daarom aannemelijk dat de risico-opslag van vastgoed ten opzichte van obligaties in die periode wat kleiner was. Dat vertroebelt de berekening.

Ook aan het begin van deze eeuw waren de Amsterdamse woningprijzen hoog ten opzichte van de gekapitali-

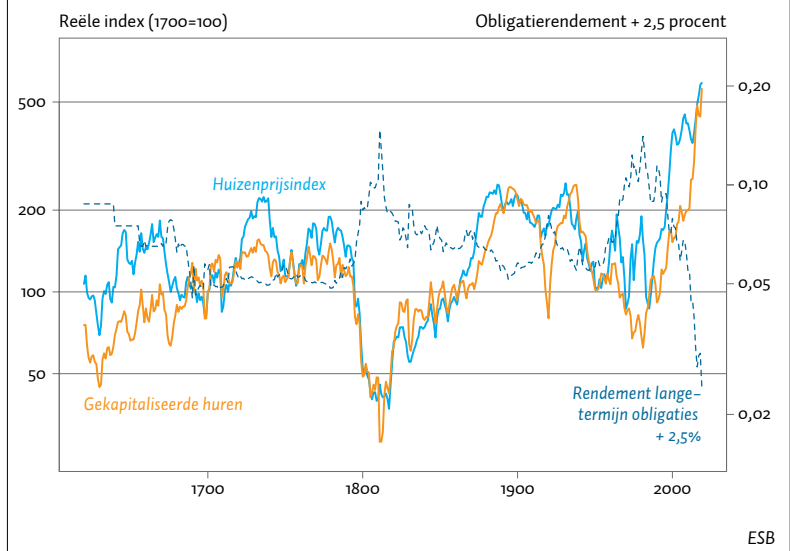
Prijzontwikkeling woningen in Amsterdam

FIGUUR 1

Woningprijzen, rente en huren in Amsterdam

FIGUUR 2

Methode vastgoedindex sinds 1620

KADER 1

De Amsterdamse vastgoedindex is gebaseerd op 82.681 transactieprizen van woningen in Amsterdam. Tot 1811 betreft dit de transactieprizen van woningen op basis van verplichte vastgoedregistraties; na 1811 is deze gebaseerd op de Herengracht-data en op de prizen van geveilde woningen, welke lopen tot 1979. Vanaf 1974 gebruiken we de transactieprizen van de Nederlandse Vereniging van Makelaars. Voor vastgoedindexen is het cruciaal dat ze adequaat gecorrigeerd zijn, ook voor veranderingen in de kwaliteit van de onderhavige gebouwen. Dat hebben we voor deze index ook gedaan. We gebruiken de 'herhaalde verkopen'-methode (Case en Shiller, 1989), en tot 1925 meer specifiek de schattingsmethode van Francke (2010), die speciaal is ontwikkeld voor situaties waarbij er jaren zijn waarin de data aan de

dunne kant zijn, wat voor onze steekproef het geval is voor een aantal jaren in het begin van de 17e en 19e eeuw.

Alle gebruikte transactieprizen zijn herhaalde verkopen binnen het historische centrum van Amsterdam. Deze aanpak voorkomt dat onze index een locatie-bias heeft, gezien het feit dat Amsterdam zich sinds halverwege de 19e eeuw fors heeft uitgebreid. Het is natuurlijk wel mogelijk dat de prizen in buitenwijken relatief anders geëvolueerd zijn dan die in het centrum. Maar voor het belangrijkste doel van deze studie is dat niet relevant: daarvoor vergelijken wij woningprijzen met -huren, en die gegevens komen allebei uit hetzelfde gebied. Als er meer vraag is naar de woningen in dat gebied, dan zal dat op zowel de huren als de prizen een vergelijkbaar effect hebben.

Toekomstige woningprijsgroei en huurrendementen, 1620–2019

TABEL 1

	Per 5 jaar	Per 25 jaar	Per 25 jaar, reëel
log bruto huurrendement (georrigeerd voor rentestand +2,5%)	0,08	0,53	0,49*
log bruto-huurrendement	0,18*	1,29***	1,22***

*/**/*** Significant op respectievelijk tien-, vijf- en eenprocentniveau

ESB

seerde huur. De enorm verruimde hypotheekverstrekking speelde hier vermoedelijk een grote rol in. Koopwoningen waren dus duur. Maar sinds de crisis is de koopmarkt veel beter in overeenstemming met de huurmarkt. Dat is te zien aan de prijsindex en de index van de gekapitaliseerde huur die zeer dicht op elkaar liggen.

Geen zeepbel

De hoge huren en hoge woningprijzen worden primair veroorzaakt door de exceptioneel lage rente, die op zijn beurt weer wordt bepaald door de vraag-en-aanbodverhoudingen op de woningmarkt.

Er lijkt geen sprake te zijn van een zeepbel omdat het verschil tussen de huizenprijzen en de gekapitaliseerde huur kleiner is geworden. We komen dus tot een andere conclusie dan Dröes et al. (2017), die wel 'uitbundige prijsstijgingen' waarnemen. Mogelijk is dit omdat zij in hun model lineair voor de rentestand corrigeren, in plaats van de huren te kapitaliseren. Bij lage en dalende rentestanden onderschat een lineaire correctie de fundamentele prijsstijging.

Ons model kent een aantal onzekerheden en beperkingen. Ten eerste is het lastig om de verschillen tussen de daadwerkelijke prijzen en de fundamentele waarde te verklaren. Een mogelijke oorzaak is dat woningkopers verwachten dat huren gaan stijgen. Daardoor zullen woningen duurder worden dan op basis van de gekapitaliseerde huidige huur te verklaren is. Dit soort speculatieve verwachtingen van huizenprijsgroei en excessieve kredietverstrekking kunnen een oorzaak zijn van bubbels (Glaeser en Nathanson, 2014). Veranderingen in de structuur en regulering van de huur- en koopsector in de afgelopen eeuw spelen mogelijk ook een rol, maar de individuele effecten daarvan zijn lastig te meten of te modelleren op lange termijn.

Ten tweede is het mogelijk dat onze analyse niet helemaal precies is. In onze schatting hebben wij bijvoorbeeld geen rekening gehouden met een mogelijke risico-opslag in het rendement op staatsobligaties, bijvoorbeeld in de 17e en 18e eeuw. Nederlandse staatsschuld is nu risicovrij, in de zin dat de staat zijn betalingsverplichtingen altijd nakomt. Dat was in vroeger tijden niet altijd het geval, en beleggers wilden voor dat risico ongetwijfeld gecompenseerd worden.

Verklaring verschil huur- en kooprijzen

Een directe oorzaak voor de afwijkingen tussen huur- en kooprijzen is moeilijk aan te wijzen, maar we kunnen wel analyseren in hoeverre een toename van de huurrendementen ten opzichte van de woningprijzen kan leiden tot hogere prijzen van koopwoningen. Als er bijvoorbeeld sprake

is van daadwerkelijke 'overwaardering', en de kooprijzen hoger zijn dan de gekapitaliseerde huren, dan zouden de prijzen in de toekomst significant moeten gaan dalen. We testen statistisch of dit het geval is geweest. Hiervoor doen we een simpele regressie van de Amsterdamse woningprijsveranderingen over periodes van 5 en 25 jaar, op het relatieve verschil tussen prijzen en huren aan de start van elke periode, zowel met als zonder correctie voor de rentestand.

De resultaten van die regressie (zie tabel 1) laten zien dat woningprijsveranderingen met name op de lange termijn voorspeld kunnen worden door te kijken naar het verschil tussen prijzen en (gekapitaliseerde) huren. Bijvoorbeeld, een verhoging van de gekapitaliseerde huur ten opzichte van de huizenprijzen met 1 procent voorspelt een stijging van de reële en nominale huizenprijzen met 0,5 procent. Als we alleen kijken naar het geschatte bruto-huurrendement dan is dit effect ruim 1 procent, zowel in nominale als in reële termen.

In het verleden werden periodes van hoge kooprijzen ten opzichte van huren, gevolgd door woningprijsdalingen. Dit zien we enkel op de lange termijn (25 jaar). Op korte termijn is het bijzonder lastig om te voorspellen op welk moment een hausse zich omzet in een crisis (Burnside et al., 2016).

Conclusie en aanbevelingen

De hoge woningprijzen in Amsterdam zijn structureel en dat is maatschappelijk zeer onwenselijk. Zonder aanpassingen in het beleid verandert deze situatie niet. Het is mogelijk dat de rente ooit weer gaat stijgen – en dat zal dan waarschijnlijk leiden tot lagere prijzen, maar niet tot een verbetering in de betaalbaarheid en het verlaagt ook de huren niet.

De enige structurele oplossing om een verder oplopen van de schaarste te voorkomen is een snelle groei in het aanbod van woningen. De gemeente Amsterdam denkt daar helaas anders over. De afgelopen jaren daalde het aantal bouwvergunningen, terwijl het aantal banen in de stad snel toenam (CBS, 2020). De gemeente lijkt aan nieuwbouw dusdanig onrealistische eisen te stellen dat de markt ermee stopt, of het nu om huur- of koopwoningen gaat. De gemeente heeft dus ook zelf een goede mogelijkheid om wat aan de stijgende prijzen te doen. Aan de slag!

Literatuur

- Ambrose, B.W., P. Eichholtz en T. Lindenthal (2013) House prices and fundamentals: 355 years of evidence. *Journal of Money, Credit and Banking*, 45(2-3), 477–491.
- Burnside, C., M. Eichenbaum en S. Rebelo (2016) Understanding booms and busts in housing markets. *Journal of Political Economy*, 124(4), 1088–1147.
- Case, K.E. en R.J. Shiller (1989) The efficiency of the market for single-family homes. *The American Economic Review*, 79(1), 125–137.
- CBS (2020) Bouwvergunningen woonruimten. Te vinden op: opendata.cbs.nl
- Dröes, M., A. Houben en R. van Lamoën (2017) De prijsstijgingen op de Amsterdamse woningmarkt onder de loep. ESB, 102(4755), 540–543.
- Eichholtz, P.M.A. (1997) A long run house price index: the Herengracht index, 1628–1973. *Real Estate Economics*, 25(2), 175–192.
- Eichholtz, P., M. Korevaar en T. Lindenthal (2019) 500 Years of housing rents, quality and affordability. SSRN Working Paper, 11 juli.
- Francke, M.K. (2010) Repeat sales index for thin markets. *The Journal of Real Estate Finance and Economics*, 41(1), 24–52.
- Gelderblom, O. en J. Jonker (2011) Public finance and economic growth: the case of Holland in the seventeenth century. *The Journal of Economic History*, 71(1), 1–39.
- Glaeser, E.L. en C.G. Nathanson (2015) Housing bubbles. In: G. Duranton, J.V. Henderson en W.C. Strange (red.), *Handbook of regional and urban economics*, deel 5. Amsterdam: Elsevier, p. 701–751.

Huizenprijzen blijven stijgen ondanks coronacrisis

Ondanks een historische daling van het nationaal inkomen, blijven de huizenprijzen doorstijgen. Hoe kan dat?

BART WILBRINK

Econoom bij het Ministerie van Financiën (MinFin)

FLORIAN KEULERS

Econoom bij MinFin

Ondanks een historische krimp van het bruto binnenlands product (bbp) is de woningmarkt gedurende de COVID-19-crisis tot dusver crisisbestendig gebleken. In bijna alle ontwikkelde economieën is er zelfs sprake van een onverminderd sterke toename van huizenprijzen (figuur 1). In het derde kwartaal lagen de huizenprijzen in de VS en Nederland bijvoorbeeld respectievelijk 7,8 en 8,1 procent hoger dan een jaar eerder.

Deze huizenprijsontwikkeling contrasteert sterk met die ten tijde van de grote financiële crisis in 2008, toen de huizenprijzen in de ontwikkelde economieën over enkele jaren aanhoudend daalden met cumulatief vijf tot dertig procent. Een aantal beduidende verschillen lijken nu de tegengestelde ontwikkeling te kunnen verklaren.

Allereerst is het ontstaan van deze crisis anders. Een belangrijke oorzaak van de grote financiële crisis was de risicovolle hypotheekverstrekking op de Amerikaanse huizenmarkt, en de opgebouwde krediet-onevenwichtigheden die een verkrapping van de financieringscondities tot gevolg hadden. Ook in Nederland droegen een combinatie van fiscale prikkels en het destijds minder stringente beleid bij aan de opbouw van te hoge hypotheekschulden (CPB, 2020a). De COVID-19-crisis komt daarentegen niet voort uit onevenwichtigheden maar uit een ‘externe schok’.

De uitgangspositie van huishoudens en de financiële sector is bovendien beter vanwege opgebouwde buffers en het versterkte (macro-)prudentiële beleid. Zo zijn de leen-

normen voor hypotheeklen sinds de crisis aangescherpt. In Nederland is de *loan-to-value*-ratio verlaagd tot honderd procent, is er voor nieuwe hypotheeklen een minimaal annuïtaire aflossingspercentage aangaande hypotheekrenteaf trek ingevoerd, en wordt de hypotheekrenteaf trek stapsgewijze verlaagd. Mede door dergelijke maatregelen is zowel in de VS als in de eurozone de private schuld van huishoudens de afgelopen jaren afgenomen (Stuut, 2020).

Door de betere uitgangspositie van de financiële sector is de kredietverlening vooralsnog beter op peil gebleven (DNB, 2020). Tezamen met de trendmatige daling van de kapitaalmarktrente en het ruime monetaire beleid is er dus nog sprake van gunstige financieringscondities.

Ten tweede hebben overheden in antwoord op de huidige crisis een omvangrijke steun verschaft om zowel banen als de besteedbare inkomens op peil te houden. Volgens het Internationaal Monetair Fonds hebben overheden wereldwijd meer dan elf biljoen dollar aan steunmaatregelen geïmplementeerd, aanzienlijk meer dan tijdens de grote financiële crisis (IMF, 2020). Hierdoor verliezen er minder mensen hun baan en blijft de vraag naar woningen op peil.

Een derde factor lijkt de ongelijke doorwerking van de coronacrisis te zijn. Door de aard van de schok concentreren baan- en inkomensverliezen zich in meerdere mate dan tijdens de grote financiële crisis in de dienstensectoren, waarin er disproportioneel veel zelfstandigen, jongeren en werknemers met tijdelijke en flexcontracten werkzaam zijn (CPB, 2020b). Zowel het doorsnee-inkomen als het percentage huizenbezit ligt in deze groepen lager dan gemiddeld, waardoor de directe implicaties voor het koopsegment vooralsnog beperkt blijven.

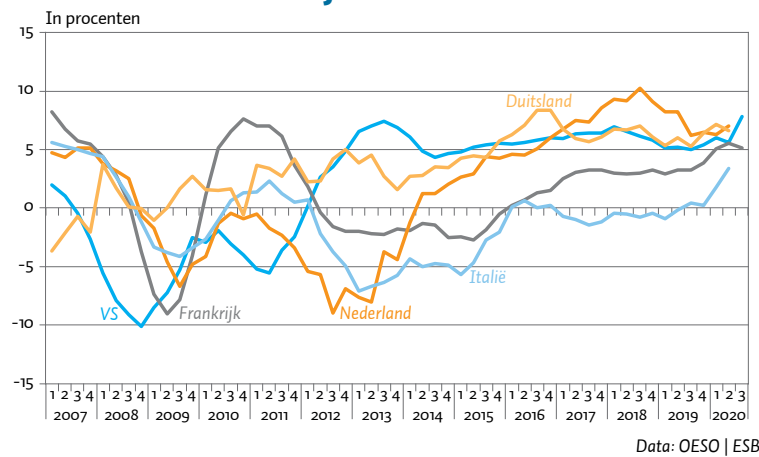
Tot slot geldt voor Nederland in het bijzonder dat de woningschaarste, samen met een lage prijselasticiteit van het aanbod, mogelijk ook bijdraagt aan het behoud van de huizenprijsontwikkeling (BZK, 2020).

Ondanks de weerbaarheid van de woningmarkt tot dusver wordt verwacht dat deze volgend jaar alsnog zal gaan afkoelen vanwege de crisis (CPB, 2020b; DNB, 2020). Geleidelijke uitfasering van steunmaatregelen, verkrapping van financieringscondities en oplopende werkloosheid zullen naar verwachting de prijs-ontwikkeling afzwakken.

Literatuur

- BZK (2020) Staat van de Woningmarkt. Jaarrapportage 2020. Te vinden op www.rijksoverheid.nl.
- CPB (2020a) De effecten van macroprudentieel beleid op de woningmarkt. CPB Notitie, april.
- CPB (2020b) Novemberraming: economische vooruitzichten 2021. CPB Raming, november.
- DNB (2020) Economische ontwikkelingen en vooruitzichten, juni.
- IMF (2020) Fiscal monitor: policies for the recovery, oktober.
- Stuut, K. (2020) Private schuldenlast afgenomen sinds de crisis. ESB Kort, 10 februari.

Ontwikkeling in huizenprijzen ten opzichte van hetzelfde kwartaal het jaar daarvoor **FIGUUR 1**

Particuliere verhuur vormt problematische oplossing voor structureel probleem

Lange tijd leek een toename van de particuliere verhuur gewenst om de woningmarkt beter te doen functioneren. Nu particuliere verhuur groeit, neemt de toegankelijkheid van de woningmarkt voor koopstarters echter af en worden particuliere verhuurders juist gezien als oorzaak van de woningmarktproblemen. Nieuw beleid helpt om de excessen op de markt te beperken.

IN HET KORT

- Door stijging van het aantal huishoudens en de achterblijvende nieuwbouw stijgen de koop- en huurprijzen van woningen.
- In de grote steden worden koopstarters verdrongen omdat de beleggingswaarde nu groter is dan de maximale hypotheek.
- Recente beleidsvoorstellen helpen koopstarters, maar structurele maatregelen om verdringing tegen te gaan blijven nodig.

FRANS SCHILDER

Onderzoeker bij het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL)

CHRISTIAN LENNARTZ

Onderzoeker bij het PBL

MARIEKE VAN DER STAAK

Onderzoeker bij het PBL

JOHAN CONIJN

Directeur van Finance Ideas

“De woningmarkt moet flexibeler worden, efficiënter gaan werken en meer keuzemogelijkheden bieden”, zo luidde in 2012 de oproep van Vereniging Eigen Huis, De NVM, Aedes en de Woonbond bij hun gezamenlijke plan voor een integrale hervorming van de woningmarkt (Wonen 4.0, 2012). De plannen sloten aan bij de voorstellen van veel economen: afbouwen van woonsubsidies, meer marktwerking en inkomensondersteuning van huishoudens met een smalle beurs (Bartelsman et al., 2012).

Fundamenteel punt in deze analyses is het werken naar een situatie waarin commerciële verhuurders een grotere rol spelen op de Nederlandse woningmarkt – iets dat voorheen onmogelijk was. Lange tijd verstoorde het woonbeleid het speelveld: in tegenstelling tot andere investeerders konden corporaties met overheidsgaranties goedkoop geld lenen. De op 1 januari 2011 ingevoerde ‘Tijdelijke regeling diensten van algemeen economisch belang toegelaten instellingen volkshuisvesting’ (ook wel ‘staatssteunregeling’ geheten) maakte een begin met het herstellen van een gelijk speelveld. De voltooiing van dat proces heeft plaats in de Woningwet 2015. Geborgde financiering is sindsdien alleen beschikbaar voor het sociale deel van het corporatiebezit.

Sinds enige tijd, maar zeker ook sinds de ingrijpende herziening van het woonbeleid, is de omvang van de parti-

culiere huursector toegenomen. Opvallend is daarbij vooral de hoeveelheid koopwoningen die in huurwoningen worden omgezet (CBS, 2019). Deze ontwikkeling kan niet alleen in het licht worden beschouwd van een beter *level playing field*, maar ook economische en maatschappelijke ontwikkelingen als de dalende kapitaalmarktrente en toenemende vraag naar huurwoningen – in samenhang met de flexibilisering van de arbeidsmarkt – hebben het voor particulieren interessanter gemaakt om een verhuurportefeuille op te bouwen of verder uit te breiden (Conijn et al., 2016). Immers, het rendement op huurwoningen was hoger dan op alternatieve beleggingen en bovendien was door de knappe op de woningmarkt het risico op leegstand nihil.

Huishoudens hebben door de groei van de particuliere huursector onder andere meer mogelijkheden gekregen tussen de koop- en sociale huursector in. Daarmee is de mogelijkheid verbeterd om aan je woonwensen en -voorkeuren tegemoet te komen. Ook speelt hierbij een rol dat de particuliere huursector in principe sneller toegankelijk is: belemmeringen als wachttijd of ‘het rond krijgen van de hypotheek’ bestaan hier niet.

Tegelijkertijd leidden ruimere leennormen, de toename van het aantal huishoudens en de achterblijvende nieuwbouw lokaal tot ongewenste neveneffecten. De vraag naar koopwoningen neemt toe, en zodoende ook de verkoopprijs ervan, waardoor onder andere koopstarters van de woningmarkt worden verdrongen en er een geografische segregatie ontstaat (Conijn et al., 2019; Martens, 2016; 2018).

Recentelijk wordt de particuliere verhuurder daarom juist veelal gezien als symptoom van een disfunctionele markt. In dit artikel plaatsen we deze verdringing van de koopstarter en de rol van particuliere verhuurders daarbij in perspectief en verbinden wij dit met actuele beleidsvoorstellen die verdringing tegen moeten gaan.

Toegankelijkheid van de woningmarkt

Een belangrijk (mogelijk) neveneffect van *buy-to-let* is de voor koopstarters verminderde toegankelijkheid van de steden. In buurten waar veel particuliere beleggers koopwoningen opkopen voor de verhuur stijgen de verkoopprijzen harder dan elders (Hans et al., 2019). Starters betalen vervolgens de rekening: hun inkomen is vaak te hoog voor de sociale sector en te laag of te onzeker om een koopwoning te kopen, waardoor ze aangewezen zijn op de vrije sector met zijn relatief hoge huren.

De problemen van de starter zijn het gevolg van een samenloop van economische en maatschappelijke omstandigheden, zoals de dalende rente en het opgelopen woningtekort, en van beleidswijzigingen zoals de invoering van de WOZ-waarde als belangrijkste criterium in het woningwaarderingstelsel, waardoor er meer woningen geliberaliseerd kunnen worden.

De lage rente in combinatie met de hoge huur zorgt er tegelijkertijd voor dat woningen aantrekkelijke investeringen zijn voor (particuliere) beleggers. Het in de huursector gerealiseerde directe rendement (de huur, hier uitgedrukt als percentage van de woningwaarde) ligt aanzienlijk boven de economische kosten van de investering (figuur 1). Dit betekent dat de beleggingswaarde van huurwoningen toeneemt.

De laatste jaren is de beleggingswaarde van appartementen dermate toegenomen dat beleggers steeds vaker starters kunnen overbieden. Dit blijkt uit een vergelijking van Conijn et al. (2019), zie figuur 2. Zo kunnen alleenstaanden met een inkomen van 50.000 euro per jaar in 2019 minder lenen dan een belegger voor een appartement van dertig vierkante meter kan bieden; terwijl tien jaar geleden een de particuliere belegger juist fors door de koopster overboden werd.

Voor tweeverdieners met een inkomen van 50.000 euro geldt hetzelfde. Zij hebben echter nog de optie om als alleenstaande in de corporatiesector te huren, om kort daarna te gaan samenwonen. Dit is, begrijpelijkerwijs, een veelvoorkomende strategie onder huishoudens waarbij de partners samen te veel verdienen om in de sociale sector te mogen huren.

Overigens worden door de gestegen huurprijzen ook hogere inkomens steeds vaker overboden (figuur): de beleggingswaarde van een woning van vijftig vierkante meter is in 2019 hoger dan de maximale leencapaciteit van een alleenstaande met een inkomen van 70.000 euro per jaar.

Het langetermijnperspectief domineert

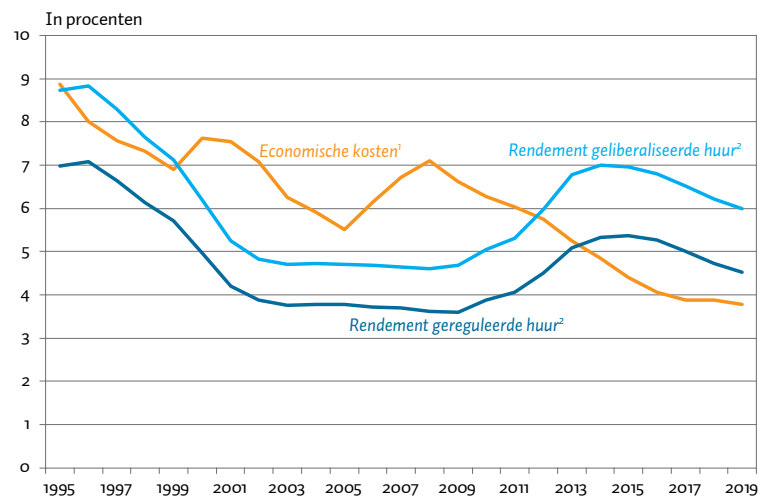
De beeldvorming rond particuliere verhuur wordt mede door de verdringing gedomineerd door huisjesmelkers, 'verkamering' van woningen en woekerhuren. De particuliere huursector bestaat echter niet uit een homogene groep beleggers. Grote particuliere beleggers krijgen weliswaar veel aandacht, maar zijn in de minderheid (figuur 3). Daarnaast bedienen particuliere verhuurders verschillende doelgroepen: studenten, alleenstaanden, hoogopgeleide stellen en expats.

Ook bestaat het idee dat particuliere beleggers hun bezit vooral snel uitbreiden met veel geleend geld. Uit een enquête onder 850 particuliere verhuurders en 31 aanvullende diepte-interviews die Lennartz et al. (2019) gehouden hebben, blijkt dat veel beleggers hiervoor inderdaad graag vreemd vermogen inzetten. De tijd dat men woningen (nagenoeg) volledig met geleend geld kocht, is echter voorbij; sinds de crisis lenen banken aanzienlijk minder makkelijk geld uit aan particuliere beleggers. Uitbreidingen van de verhuurportefeuille worden vandaag grotendeels vanuit het eigen vermogen bekostigd, aangevuld met leningen.

Fiscale stimulering speelt een rol bij de forse toename van buy-to-let. Particuliere beleggers mogen in het huidige

Gebruikskosten woning versus huurrendement

FIGUUR 1

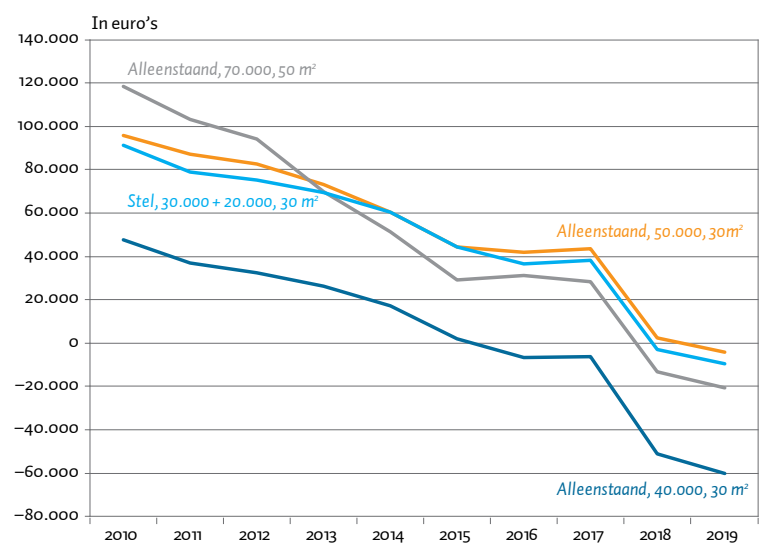
¹ De brutogebruikskosten van een woning zijn de totale maatschappelijke kosten van de woonconsumptie, en bestaan uit de kosten van het totale in de woning geïnvesteerde vermogen, de toegerekende exploitatiekosten en de verwachte waardeontwikkeling van de woning; het weergegeven percentage is ten opzichte van de woningwaarde

² Huurrendement is een percentage van de leegwaarde van de woning

Data: Conijn et al. (2016) | ESB

Verskil tussen de maximale hypotheek en de beleggingswaarde voor particuliere beleggers

FIGUUR 2

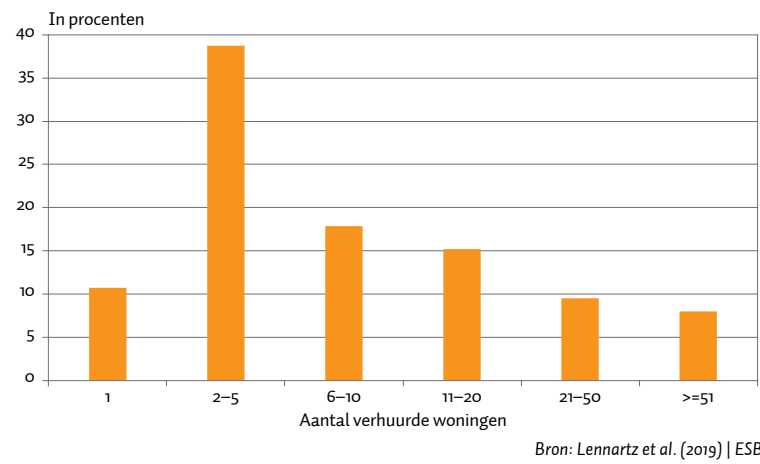
Data: Conijn et al. (2019) | ESB

belastingstelsel de inkomsten uit vermogen (de woningwaarde) en de kosten van schuld (afgesloten leningen) voorafgaand aan belasting verrekenen. Het kopen van woningen met veel schuld is hierdoor aantrekkelijk: de huur, het onbelaste direct rendement, is immers hoog – en door de verrekening van vermogen en schuld vóór belasting zijn de kosten nihil.

Uit de diepte-interviews blijkt echter dat particuliere beleggers meestal voor de lange termijn beleggen, met een sterke focus op marktconforme kastromen, oftewel op direct rendement, maar ook op een stabiele relatie met de huurder en het bieden van een stabiele woonsituatie voor jongvolwassenen die niet kunnen of willen kopen.

Aandeel verhuurders in particuliere huursector, naar omvang verhuurportefeuille

FIGUUR 3

Marktconform is echter een lastig begrip: particuliere beleggers baseren de huur op de actuele conjuncturele omstandigheden, en niet op een langetermijnevenwichtsprijs of een eigen langetermijnbeleggingsvisie. Het huidige woningtekort leidt dus tot hoge huren en een hoog direct rendement.

Een daling van het directe rendement kan vooral voor beleggers die tegen hoge prijzen met veel vreemd vermogen zijn ingestapt een reden zijn voor verkoop: hun rendement daalt immers het meest. Beleggers met een langetermijnoriëntatie, die al een tijd actief zijn, zoeken daarentegen vooral stabiele huurinkomsten en zullen ook bij een lager direct rendement niet zomaar verkopen. Veel alternatieven hebben deze beleggers per slot van rekening niet: obligaties leveren nauwelijks rendement, en de aandelenmarkten zijn relatief erg volatiel.

De toekomst van de particuliere huursector

De groei van de particuliere huursector maakt onderdeel uit van een eindbeeld van een beter functionerende woningmarkt, waarbij huishoudens uit een breder palet aan woonsituaties kunnen kiezen. De recente groei van de particuliere huursector gaat echter ook gepaard met belangrijke negatieve neveneffecten. Verschillende voorgestelde beleidswijzigingen beogen bij te dragen aan een evenwichtiger woningmarkt.

In zijn brief aan de Tweede Kamer van 26 mei kondigde staatssecretaris Vijlbrief aan met nieuwe plannen voor de belastingheffing in box 3 te komen. De oude plannen deden begrijpelijkerwijs veel stof opwaaien onder particuliere beleggers. Schulden en vermogen mochten namelijk niet langer vóór belasting verrekend worden, waardoor het rendement daalt (Vastgoedbelang, 2019). Aangezien de meeste particuliere woningbeleggers in box 3 beleggen, werd in het maatschappelijk debat een grote uitverkoop van particuliere huurwoningen gevreesd. Langetermijnbeleggers die zich op een gestage groei van hun portefeuille richten worden naar verwachting minder hard geraakt door de plannen.

Het is echter de vraag in hoeverre de investeringsbereidheid van particuliere verhuurders door een dergelijke

belastingherziening wordt geremd. De wijziging ontmoedigt overmatige financiering van beleggingspanden en daarmee hoofdzakelijk speculatieve woningbeleggers.

Daarnaast heeft de minister van BZK in haar brief aan de Tweede Kamer van 15 mei 2020 een tijdelijke huurregulering aangekondigd voor de vrije sector, waarmee onder meer excessieve prijsstijgingen en de ongewenste opkoop van woningen tegengegaan kunnen worden. Deze maatregelen komen in de plaats van de zogenaamde 'noodknop', en biedt huurders én verhuurders een stabiel perspectief voor de toekomst – in lijn met aanbevelingen zoals in De Boer en Bitetti (2014).

Voor een evenwichtiger woningmarkt op de lange termijn blijven er structurele maatregelen nodig, zoals het verminderen van verschillen in subsidiëring tussen koop en huur, en tevens meer woningbouw (Hof et al., 2019). Ook particuliere verhuurders kunnen daar via nieuwbouw en transformatie aan bijdragen. Echter, mede door hogere investeringslasten en complexere regelgeving heeft dit tot nu toe alleen in beperkte mate plaatsgevonden. Mogelijk ligt er ook een rol voor beleid om *build-to-let* in plaats van *buy-to-let* te stimuleren.

Literatuur

- Bartelsman, E., R. Beetsma, H. Benink et al. (2012). *Naar een duurzame financiering van de woningmarkt* februari. Publicatie te vinden op www.netspar.nl.
- Boer, R. de, en R. Bitetti (2014) *A revival of the private rental sector of the housing market? Lessons from Germany, Finland, the Czech Republic and the Netherlands*. OECD Economics Department Working Paper, 1170.
- CBS (2019) *Eigendomsmutaties tussen koopwoningen en overige huurwoningen, 2014 – 2017*. Rapport CBS, 8 juli.
- Conijn, J., J. Rouwendal en F. Schilder (2016) *Veranderde verhoudingen op de Nederlandse woningmarkt*. *TPE digitaal*, 10(2), 23–41.
- Conijn, J., F. Schilder en V. Meertens (2019) *Buy to let verdringt starter van de koopwoningmarkt*. Amsterdam School of Real Estate Research Paper, 2019-03. Te vinden op asre.nl.
- Hans, L., F. van der Harst, M. Tillema et al. (2019) *Opkomst particuliere investeerders op de woningmarkt: onderzoek naar mogelijke woningprijseffecten*. Rapport Kadaster, oktober. Te vinden op www.rijksoverheid.nl.
- Hof, B., W. Rougoor en T. Belt (2019) *Prijsregulering in de vrije huursector: kansen en risico's van de 'noodknop middenhuur'*. SEO-rapport, 2019-38.
- Lennartz, C., F. Schilder en M. van der Staak (2019) *Particuliere verhuurders op de Nederlandse woningmarkt: activiteiten, investeringsmotieven en beleggingsstrategieën*. PBL Achtergrondstudie, 9 november.
- Martens, M. (2016) *Nieuwe woningmarkt bubbels met nieuwe risico's door opkomst buy-to-let*. Artikel op www.mejudice.nl, 27 oktober.
- Martens, M. (2018) *Andere spelregels door buy-to-let*. *Ruimte en Wonen*, 2, 99–107.
- Vastgoedbelang (2019) *Spaarder pensioen in vastgoed draait op voor lage spaarrente*. Publicatie te vinden op www.vastgoedbelang.nl.
- Wonen 4.0 (2012) *Wonen 4.0; plan voor integrale hervorming van de woningmarkt*. Publicatie te vinden op www.ho-vulcanus.nl.

Steun aan de luchtvaart is gebaseerd op oude inzichten

De recente overheidssteun aan KLM weerspiegelt de heersende opinie dat KLM van groot belang is voor de Nederlandse economie. Nieuw regionaal economisch onderzoek wijst er echter op dat het economische belang van KLM beperkter is dan eerder werd aangenomen. De inzichten maken nieuw beleid noodzakelijk.

IN HET KORT

- Concurrentie, minder zakelijke reizigers en negatieve externe effecten maken luchtvaart steeds minder rendabel.
- De metropoolregio Amsterdam is door de vraag naar luchtvaartdiensten van belang voor Schiphol, en niet andersom.
- Gezien de beperkte toegevoegde waarde van luchtvaart is overheidssteun voor vestigingsklimaat en economie kwestieus.

WALTER MANSHANDEN

Onderzoeker bij
Netherlands Economic Observatory

LEO BUS

Onderzoeker bij
LeoBus.nl beleids-
analyses

Als gevolg van de coronacrisis heeft het kabinet besloten tot omvangrijke overheidssteun aan de luchtvaart. Het kabinet rechtvaardigde dit door te wijzen op het belang van KLM voor het intercontinentale bestemmingennetwerk op Schiphol, en in het verlengde daarvan voor de Nederlandse economie (Rijks-overheid, 2020).

Tegelijkertijd zien we sinds het Europese *Open Skies*-verdrag een verregaande liberalisering van de sector, die leidde tot een krachtige groei van de sector, prijsdalingen, de komst van lowbudgetmaatschappijen en tot de consolidatie van de Europese luchtvaart. Bovendien zetten overtoerisme en klimaatverandering de rentabiliteit van de luchtvaart onder druk.

Deze structurele ontwikkelingen versterken de vraag in hoeverre de overheidssteun aan KLM economisch te rechtvaardigen valt. In dit artikel onderzoeken we, vanuit het perspectief van de ruimtelijke economie, het belang van het bestemmingennetwerk voor de Nederlandse economie. Daarbij gaan we vooral in op de wisselwerking tussen luchtvaart en economie.

Luchtvaartbeleid en overheidssteun

Al in februari 2019 maakte het kabinet bekend dat de Nederlandse staat om strategische redenen de deelneming in KLM had uitgebreid door het aanschaffen van ruim 744 miljoen euro aandelen Air France-KLM. Vanwege de coronacrisis steunt de Nederlandse regering KLM daarnaast met een bedrag van 3,4 miljard euro, bestaande uit een garantiestelling voor bankleningen met een omvang

van 2,4 miljard euro en 1 miljard euro aan directe steun, exclusief de steun via de NOW-regeling (Noodmaatregel Overbrugging voor Werkgelegenheid).

Die grote steun past in de overheidsperceptie dat luchtvaart een cruciale voorwaarde is voor de welvaart van Nederland. Het pakket heeft ten doel de luchtvaart te faciliteren, vanuit de overtuiging dat dit positief is voor de economie en het vestigingsklimaat van Nederland, en in het bijzonder voor de metropoolregio Amsterdam. Dit beleid is gericht op de hub-functie en het transferennetwerk van Schiphol respectievelijk KLM. Het idee is dat de extra bestemmingen die dit oplevert gunstig zouden zijn voor het vestigingsklimaat (Lieshout en Boonekamp, 2019).

Het huidige beleid en de steun voor de luchtvaartsector is hiermee een voortzetting van het mainportbeleid uit de twintigste eeuw. Het beleid berust op het algemene idee uit de regionale economie dat het luchtvaartaanbod Nederland kan verzekeren van connectiviteit, hetgeen de transportkosten voor gebruikers van de luchtvaart verlaagt. Dit wordt als een noodzakelijk element in het vestigingsklimaat gezien, omdat lagere transportkosten doorwerken in de economie en bedrijven aantrekken.

Dit belang blijkt ook uit de voorwaarden die de Nederlandse overheid bij de overname van KLM door Air France heeft gesteld. Dat mocht alleen wanneer Air France de positie van KLM/Schiphol als internationale transferluchthaven in stand zou laten. De politiek is er dus alles aan gelegen om een grote *carrier* voor Nederland te garanderen, en om de relatief omvangrijke positie van Schiphol als hub-luchthaven op lange termijn in stand te houden. Maar in hoeverre wordt deze inzet nu theoretisch-economisch gesteund?

Samenhang luchtvaart en economie heterogeen

Hoewel de luchtvaart sinds midden jaren negentig structureel minder rendabel is (kader 1) en de KLM-strategie op de internationale markt prijsgevoelig, zien we in Nederland dus een beleid met als doel om een omvangrijke luchtvaartsector tegen hoge financiële en maatschappelijke kosten overeind te houden. Inmiddels zijn de inzichten wat betreft het aloude mainportbeleid echter fundamenteel veranderd. Zo is de relatie tussen luchtvaart en economie veel minder eenduidig dan eerder werd aangenomen. Ten eerste is het nut van extra bestemmingen voor het vestigingsklimaat beperkt. Ten tweede is er sprake van een complexe oorzaak-gevolgrelatie tussen luchtvaart en economie, waarbij de economische structuur van de regio belangrijk is, en als derde punt hebben andere vestigingsplaatsfactoren ook een grote invloed op de welvaart.

Laag marginaal nut connectiviteit

Zijn extra bestemmingen en extra vliegbewegingen wel zo gunstig voor het vestigingsklimaat? Het draait hierbij om het marginale nut van investeringen. Het nut van een bepaald type infrastructuur is namelijk niet evenredig aan de hoeveelheid ervan. Dat nut is gemaximaliseerd, zodat verdere uitbreiding van een ontwikkeld infrastructuurnetwerk weinig meer zal toevoegen. Zo liet Fernald (1999) zien dat het aanleggen van het snelwegennetwerk in de Verenigde Staten in de eerste fase van deze economische ontwikkeling een groot economisch nut had, maar dat bij latere, extra uitbreidingen van het snelwegennetwerk het extra economische nut afnam. Congestie op snelwegen verhindert zulke meeropbrengsten en bij een toename van de welvaart verschuift de maatschappelijke behoefte aan infrastructuur naar bijvoorbeeld een ICT-infrastructuur. Hierdoor ontstaat er het idee dat de laatste extra schijf van 100.000 vliegbewegingen (hoofdzakelijk voor niet-zake-

lijk gebruik) – van 500.000 naar 600.000 vliegbewegingen – minder aan het vestigingsklimaat bijdraagt dan de eerste schijf van 0 tot 100.000 vliegbewegingen. Hoewel dit nog theoretisch is ingegeven, veronderstelt de steunoperatie nog steeds een positief verband tussen een toename van de vliegbewegingen en bestemmingen enerzijds en een aantrekkelijker vestigingsklimaat voor bedrijven anderzijds.

Invloed connectiviteit op economie blijkt beperkt

Dit werpt de vraag op naar de mate waarin connectiviteit tot meer welvaart leidt. InterVistas (2015) onderzocht het belang van luchtvaart voor de economische groei aan de hand van een productiefunctie waarin, naast onderwijs, kapitaal en R&D, ook connectiviteit als aanbodfactor was opgenomen. Connectiviteit bleek significant, maar toch het minst van deze factoren bij te dragen aan economische groei. Zo gaat een stijging van tien procent van de directe connectiviteit gepaard met een half procent extra bbp-groei per hoofd van de bevolking. In de praktijk is de directe connectiviteit van Schiphol in 2019 met slechts 0,2 procent gegroeid ten opzichte van het jaar daarvoor (SEO, 2019). Er spelen dus andere factoren een rol dan connectiviteit. Zo lijkt vooral bevolkingstoename een belangrijke factor voor groei van de luchtvaart (Brueckner, 2003). De effecten van luchtvaart op de werkgelegenheid lijken ook niet erg groot te zijn (Bilotkach, 2015).

Omgekeerde causaliteit

Vaak wordt gesteld dat luchtvaart economische groei bevordert, maar met net zoveel recht kan gesteld worden dat economische groei de luchtvaart stimuleert. De extra economische groei in regio's met een luchthaven zou verklaard kunnen worden door de regionale bestedingen aan luchtvaart, omdat een groeiende regionale economie meer vraag naar en meer bestedingen aan luchtvaart oplevert. Als een regio welvarender is, neemt de vraag naar vakanties immers toe. Extra bestemmingen om aan de extra vraag te voldoen vergen extra inzet van arbeid.

Bekend was reeds dat economische groei niet alleen het gevolg is van infrastructuur, maar dat economische groei ook meer infrastructuur vereist én mogelijk ook leidt tot economische verplaatsingen. Een goed voorbeeld hiervan is de roep om extra rijstroken als de files toenemen tijdens hoogconjunctuur.

Bereikbaarheid is per definitie tweezijdig en kan regio's ook leegtrekken. Het voorbeeld van het tweede is het plan voor een hogesnelheidstrein tussen Groningen en Amsterdam. Het idee is dat de bereikbaarheid van Groningen vanuit de Randstad verbetert en daarmee het vestigingsklimaat in Groningen. Maar er kan ook bedrijvigheid van Groningen naar Amsterdam verschuiven. Op Europees niveau is het 'leegtrekken' van een regio waarneembaar bij de ruimtelijke concentratie van de internationale financiële dienstverlening en kunstmarkt in Londen (denk aan Sotheby's). De goede onderlinge bereikbaarheid van Amsterdam en Londen zorgt dat het gemakkelijk is voor marktpartijen om naar Londen te verhuizen. Voor het verband tussen economie en luchtvaart blijkt de context van economische activiteiten ook relevant.

Luchtvaart structureel minder rendabel

KADER 1

De Nederlandse luchtvaart heeft sinds midden jaren negentig, toen de luchtvaart door Europees beleid werd geliberaliseerd, last van vier factoren die de sector minder rendabel maken. Ten eerste groeit de sector, zeker de laatste tien jaar, hoofdzakelijk door het lowcosttoerisme. Het aandeel zakelijke reizigers loopt al jaren terug. Ten tweede wordt de sector steeds meer geconfronteerd met de negatieve externe effecten van vliegbewegingen. Ten derde wordt de rol van de Nederlandse overheid op de zeer concurrerende markt steeds belangrijker. En als laatste factor heeft Nederland een te kleine thuishmarkt, waardoor KLM de zeer concurrerende markt wordt opgeduwd.

Minder zakelijke reizigers

Het perspectief van de luchtvaart is echter sinds de ontwikkeling van dit mainportbeleid, in de late jaren tachtig van de vorige eeuw, 180 graden gedraaid. De groei van de Nederlandse luchtvaart in de afgelopen tien jaar is gestimuleerd door de opkomst van lowcosttoerisme. Absoluut gezien is het aantal passagiers dat voor zakelijke doeleinden reist, in het afgelopen decennium nauwelijks gestegen. Inmiddels gaat nog maar een derde van het aantal passagiers voor zaken of werk op reis. Het bestemmingsnetwerk komt zo hoofdzakelijk ten goede aan het niet-zakelijke verkeer voor vakantie en familie- en vriendenbezoek. Bovendien is twee derde van de reizigers woonachtig in het buitenland, van wie de helft transferverkeer betreft. Het overgrote deel van de financiële steun voor de luchtvaart komt dus ten goede aan het niet-zakelijke verkeer. De relatie met het vestigingsklimaat is hierdoor niet duidelijk.

Negatieve externe effecten

De luchtvaart veroorzaakt negatieve externe effecten in de vorm van ruimtebe-

slag, geluidsoverlast en luchtvervuiling. Er is steeds meer discussie over de mate waarin vliegen nu maatschappelijk ontmoedigd dient te worden, of belast moet worden om de negatieve externe effecten te kunnen beperken.

Nationale overheid vergroot aanbod

Voordat de coronacrisis uitbrak was, zelfs na een lang aanhoudende hoogconjunctuur, de financiële positie van AF-KLM al zwak. Verschillende factoren spelen daarbij een rol. De forse concurrentie van de internationale luchtvaart, ondersteuning door nationale en regionale overheden en het ontbreken van technologisch voordeel, hebben het aanbod vergroot en ertoe geleid dat er met luchtvaart nauwelijks overwinst gemaakt kan worden. Overheidsbemoediging op nationaal niveau leidt ertoe dat alle maatschappijen, ook de commerciële, met prijsdruk te maken hebben. Overheidssteun versterkt paradoxaal genoeg de prijsdruk, hetgeen weer meer overheidssteun uitlokt. De essentie van de paradox is echter dat de luchtvaartmarkt concurrerend genoeg is om in de vraag te voorzien. De vraag is in hoeverre de overheid onmisbaar is om de sector rendabel en concurrerend te houden.

Nederland te kleine thuishmarkt

KLM heeft een relatief grote schaal ten opzichte van haar thuishmarkt. KLM houdt de positie op de internationale markt vast door middel van een uitermate concurrerende marktstrategie, gericht op het aantrekken van passagiers voor intercontinentale vluchten die de marktvrage in Nederland ver overstijgt. Schiphol en KLM kunnen in zo'n markt deze transferfunctie slechts overeind houden door de garantie van Air France en de Franse staat. Dit is voor Nederland een kwetsbare positie.

Vraag overheerst in grootstedelijke regio's

Het verband tussen luchtvaart en economie blijkt te worden bepaald door de kenmerken van de regio. Evenals andere auteurs onderzochten Brueckner (2003), InterVistas (2015) en Bilotkach (2015) een relatie die werd afgeleid van het algehele samenstel van luchthavens en de bijbehorende regio's. De uitkomst is dan een gemiddelde voor alle luchthavens, met een impliciete aanname van een identieke relatie voor alle luchthavens.

Door rekening te houden met de kenmerken van regio's is op Europese schaal aangetoond dat in perifere regio's een luchthaven er zeker toe doet voor de regionale economie. Daar leidt de aanwezigheid van een luchthaven tot meer economische activiteit. In grootstedelijke gebieden ligt dat andersom. Daar vraagt economische activiteit om een luchthaven (Mukkala en Tervo, 2013). Deze conclusie stemt overeen met de uitkomsten van onderzoek in opdracht van de Europese Commissie (ESPON, 2013).

Deze uitkomsten worden bevestigd door Van De Vijver et al. (2016) die concluderen dat, in ontwikkelde grootstedelijke regio's, een verbeterde bereikbaarheid door de lucht slechts marginale winst qua werkgelegenheid oplevert. Ze vinden positieve effecten van luchthavens in Spaanse en Zuid-Franse regio's, en schrijven deze toe aan toerisme en de komst van de lowcostcarriers. Daarnaast concluderen de auteurs dat de invloed van de luchtvaart op de werkgelegenheid geprononceerder is dan de invloed van werkgelegenheid op luchtvaart, hoewel die laatste relatie wel voor sommige regio's is gevonden. Tot slot: de invloed van luchtvervoer lijkt sterker te zijn op de dienstensector dan op de industrie.

Deze bevindingen leiden ertoe dat het beleid gericht op de aanbodkant van de luchtvaart – waar traditioneel naar wordt gekeken – moet worden vervangen door een vraaggestuurd beleid.

Lessen voor vraaggestuurd beleid

Deze nieuwe inzichten kunnen resulteren in lessen voor het te voeren beleid.

Laissez-faire is overkomelijk

De eerste les is dat zowel de zeer concurrerende luchtvaartmarkt als de wetenschap dat in grootstedelijke regio's de vraagzijde domineert in de relatie tussen economie en luchtvaart, de mogelijkheid biedt tot een minder omvangrijke steunoperatie en een minder actieve nationale overheid.

Het verdwijnen van een flagcarrier of een hub kan weliswaar een negatieve schok geven in het daaropvolgende jaar, maar feit is dat daarna de economische groei in de regio rondom de luchthaven zal herstellen. De gevolgen zijn dus te overzien. De luchtvaart keert terug naar het niveau dat in overeenstemming is met de vraag. Grootstedelijke regio's kunnen de schok van het verlies als hub of flagcarrier absorberen. De aantrekkingskracht van Amsterdam, met haar Rijksmuseum en haar universiteiten, verdwijnt niet en net zo min zal de consumentenvraag om te reizen naar Amsterdam verdwijnen. Benadrukt moet worden dat Parijs en Londen – met hun belangrijke luchthavens – de werkelijke centra in Europa zijn van multinationale hoofdkantoren en hoogwaardige zakelijke diensten. Maar steden als Wenen,

Brussel en Genève laten zien dat je ook zonder mainport belangrijke internationale organisaties onderdak kan bieden. De markt voor luchtvaart bedient de vraag efficiënt en transparant.

Het transfer-netwerksysteem van KLM-Schiphol drijft op marginale kostenvoordelen om te ontsnappen aan de kleine thuismarkt. Indien de politiek desondanks aanneemt dat luchtvaart zo waardevol is voor de nationale economie, dan is het de vraag waarom de markt niet voor dat belang betaalt. De exploitatie en de balans van AF-KLM waren, na vijf economisch gunstige jaren, in 2019 nog altijd fragiel – waarschijnlijk mede als gevolg van overaanbod. Dat geeft te denken over de betaalbaarheid van het transfer-netwerksysteem. Het is veelzeggend dat rentabiliteit in de ontwerp-Luchtvaartnota *Verantwoord vliegen naar 2050* (IenW, 2020) geen enkele aandacht krijgt.

De stad is de welvaart

De tweede les is dat de werkelijke bron van welvaart ligt in het functioneren van de grote steden zelf. Dat gaat dan om agglomeratie- en urbanisatievoordelen, goed openbaar vervoer, vertrouwen, nabijheid, kennis, een betrouwbare overheid, geschoold personeel, leefbaarheid, kunst en cultuur, en allerlei spill-overs. Deze waardevolle factoren bepalen het herstellervermogen na schokken in de regionale economieën. Het fiscaal gunstige regime van Nederland en de omvang van de steun aan de luchtvaart doen dat niet.

Literatuur

- Bilotkach, V. (2015) Are airports engines of economic development? A dynamic panel data approach. *Urban Studies*, 52(9), 1577–1593.
- Brueckner, J.K. (2003) Airline traffic and urban economic development. *Urban Studies*, 40(8), 1455–1469.
- ESPON (2013) *Airports as drivers of economic success in peripheral regions*. ESPON, Final Report, 28 maart. Te vinden op www.espon.eu.
- Fernald, J.G. (1999) Roads to prosperity? Assessing the link between public capital and productivity. *American Economic Review*, 89(3), 619–638.
- IenW (2020) *Verantwoord vliegen naar 2050: ontwerp-Luchtvaartnota 2020–2050*. Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat. Te vinden op www.rijksoverheid.nl.
- InterVistas (2015) *Economic impact of European airports: a critical catalyst to economic growth*. InterVistas Consulting Ltd. Te vinden op www.intervistas.com.
- Lieshout, R. en T. Boonekamp (2019) *Het maatschappelijk belang van het Schipholnetwerk*. SEO-rapport, 2019-71.
- Manshanden, W.J.J. (2019) *Manna to heaven: oorzaak en gevolg in de relatie luchthaven en economie*. NEO, Working Paper, 3.
- Mukkala, K. en H. Tervo (2013) Air transportation and regional growth: which way does the causality run? *Environment and Planning, A*, 45(6), 1508–1520.
- Rijksoverheid (2020) *Steunmaatregelen KLM*. Kamerbrief, 2020-0000108071, 26 juni. Te vinden op www.rijksoverheid.nl.
- SEO (2019) *Airport industry connectivity report 2019*. SEO-rapport, in opdracht van ACI-Europe. Te vinden op www.aci-europe.org.
- Van De Vijver, E., B. Derudder en F. Witlox (2016) Air passenger transport and regional development: cause and effect in Europe. *Promet-Traffic & Transportation*, 28(2), 143–154.

Zelfregulering geschikt voor fintechs die midden- en kleinbedrijf financieren

Fintechs worden steeds belangrijker voor de financiering van het midden- en kleinbedrijf. Naast nieuwe kansen brengen hun nieuwe verdienmodellen ook nieuwe risico's met zich mee. Hoe kunnen toezichthouders hier verstandig mee omgaan?

IN HET KORT

- Al te snel ingrijpen smooit innovatie, maar *laissez-faire* kan via incidenten het vertrouwen in de financiële sector schaden.
- Toezichthouders en de Stichting MKB Financiering kiezen nu gelukkig voor intensieve monitoring samen met zelfregulering.

FRED HUIBERS

Hoofddocent aan de Hogeschool van Amsterdam (HvA)

FRANK JAN DE GRAAF

Lector aan de HvA en docent aan de Universiteit van Amsterdam

In Nederland verlenen fintechs steeds vaker kredieten aan het midden- en kleinbedrijf (mkb). Volgens de Stichting MKB Financiering werd er, in 2018, aan 12.839 bedrijven 873 miljoen euro verstrekt aan non-bancaire financiering. Ten opzichte van 2017 is dat een groei van 50 procent in volume en van 76 procent in het aantal bedrijven. Daarmee kwam in de kredietverlening aan bedrijven met een omzet tot vijf miljoen euro het marktaandeel van non-bancaire financieringen in 2018 op ruim acht procent (RaboResearch, 2019). De Stichting verwacht dat dit marktaandeel in 2022 zal stijgen naar circa 35 procent.

Deze nieuwe spelers, die vaak intensief gebruikmaken van big data en kunstmatige intelligentie, vervullen een maatschappelijk nuttige rol. Minder dan de helft van de 57.430 mkb-ondernemingen die behoefte hadden aan externe financiering, ontving in 2018 de gevraagde financiering (CBS, 2018). Het mkb doet steeds vaker een beroep op non-bancaire financiering door fintech, "onder meer door steeds verdergaande aanscherpingen van de acceptatiecriteria door banken, die vooral het mkb raakten" (CBS, 2018). Dit wordt bevestigd door het CPB (2019) en de ACM (2015).

Maar de opkomst van mkb-financiering via fintechs kent ook risico's. Hun vaak fundamenteel andere verdienmodellen brengen ook andere risico's en andere mogelijke incidenten met zich mee. Denk daarbij aan integriteit, cyberveiligheid en privacy.

Voor de toezichthouder vormt dit een dilemma: te strikt toezicht smooit de positieve effecten van innovatie en diversiteit in de kiem, en te licht toezicht vergroot de

kans op marktincidenten die het vertrouwen in de financiële sector kunnen schaden.

In dit artikel gaan wij in op dit dilemma, en betogen we dat op dit moment zelfregulering van fintechs die actief zijn in mkb-financiering de juiste keuze is.

Opties voor de toezichthouder

We gebruiken het conceptuele kader van Biber et al. (2017). Dit kader weegt de verwachte positieve effecten tegen de negatieve effecten van toetreding af, om te bepalen in hoeverre de bestaande, traditionele regulering moet worden aangepast. Daarbij wordt er erkend dat het opleggen van een bestaande, traditionele regulering de ontwikkeling van de toetredende partijen ernstig zou kunnen hinderen, maar ook dat alternatieve regimes tot marktincidenten kunnen leiden die maatschappelijk onaanvaardbaar worden geacht.

In dit model hebben toezichthouders vier keuzes. Als ze verwachten dat de innovatieve toetreders geringe positieve effecten (rendement) genereren, maar ook weinig nieuwe risico's introduceren, dan is er geen reden om de bestaande regelgeving aan te passen. Ze bevinden zich in het zuidwestelijke kwadrant van figuur 1 (*bestaande regulering*). Als het rendement van toetreding laag is maar het risico hoog, dienen ze de toetreding te blokkeren middels nieuwe een regelgeving (*blokkeren*). Is het rendement van toetreding hoog en het risico laag, dan zouden ze toetreding moeten bevorderen door deze in het voordeel van toetreders aan te passen (*uitzondering op de regels*). De situatie waarin toetreding positieve effecten heeft, maar ook risico's met zich meebrengt, vereist nieuwe regulering (*nieuwe regulering*). Het model is dynamisch: toezicht kan van kwadrant verschuiven als gevolg van ontwikkelingen die vragen om een ander toezichtregime (figuur 1).

Zelfregulering wenselijk

Omdat de markt in ontwikkeling is bij de toetreding van nieuwe spelers met nieuwe verdienmodellen, is zelfregulering die gekarakteriseerd wordt door een intensieve monitoring van de toetreders bij mkb-financiering door fintechs wenselijk. Zo krijgen nieuwe toetreders ruimte om te groeien, terwijl er tegelijkertijd in overleg minimumkwaliteitseisen gesteld worden aan een robuuste bedrijfsvoering, en aan een transparante en eerlijke klantbehandeling. Zo blijven de risico's van toetreding beperkt.

De toepassing van traditionele regulering, zoals bijvoorbeeld hoge kapitaaleisen of de plicht om gedetailleerde compliance-rapportage te leveren, zou de groei van de toetreders sterk afremmen.

Voorwaarden voor zelfregulering

Een voorwaarde voor de ontwikkeling van effectieve zelfregulering is een branchevereniging die actief in dialoog treedt met haar toezichthouders over de opstelling van de gedragscode en de bijbehorende standaarden. Alleen dan leidt zelfregulering tot vertrouwen in de sector. Dit leren de studies van Preda (2005) en Berkowitz en Souchaud (2019).

Preda (2005) bestudeert – middels de analytische reconstructie van de opkomst van effectenmakelaars in de Verenigde Staten – de doorslaggevende rol die brancheverenigingen spelen bij het verwerven van een legitieme marktpositie door de bedrijfstak. In de periode dat de verlening van financiële diensten door effectenmakelaars niet of nauwelijks was gereguleerd, hebben schandalen rond de effectenhandel geleid tot een uitgesproken negatieve publieke opinie over de sector, die zelfs zo ver ging als het beschuldigen van inherent immoreel en maatschappelijk schadelijk gedrag.

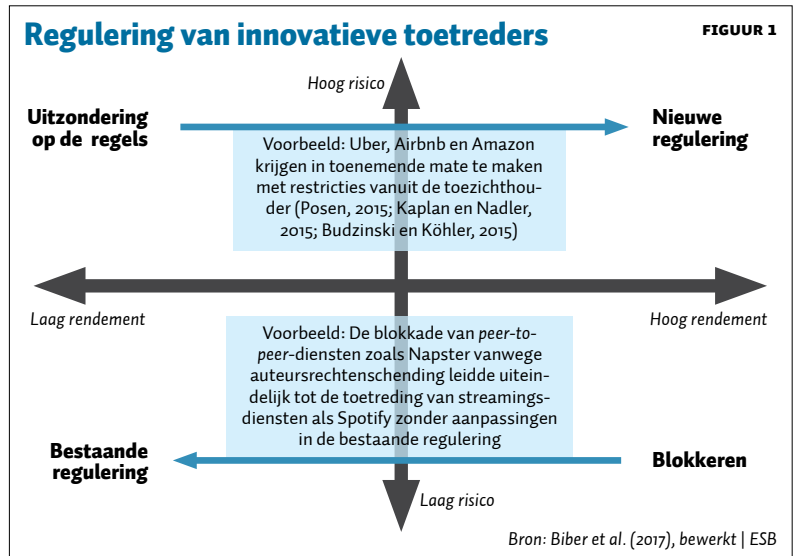
Als reactie op dit diepgewortelde publieke wantrouwen in de sector zijn de makelaars overgegaan tot een vorm van zelfregulering door het creëren van een branchevereniging die kwaliteitseisen stelt aan de deskundigheid en professionaliteit van hun leden via de toepassing van toelatingscriteria, het naleven van standaarden en de controle op gedrag, met bijbehorende sancties die tot uitsluiting kunnen leiden. In dialoog met toezichthouders heeft dit uiteindelijk – via de Buttonwood Agreement – geresulteerd in gereguleerde handelsplatformen zoals bijvoorbeeld de New York Stock Exchange.

Berkowitz en Souchaud (2019) bestuderen de oprichting van de Franse crowdfunding- branchevereniging FPF (*Financement Participatif France*), als een reactie op het gebrek aan vertrouwen in de alternatieve financiële dienstverleners. Ook crowdfunding had een slechte naam en werd gerelateerd aan consumentenrisico, witwassen, terrorisme en fraude – en de platformen zelf waren verder nauwelijks transparant en financieel controleerbaar.

In eerste instantie was de FPF niet effectief aangezien deze te informeel was georganiseerd. Pas nadat de branchevereniging zowel toetredingscriteria instelde als een gedragscode waaraan leden dienden te voldoen, werd ze tot een volwaardige gesprekspartner voor toezichthouders en klanten. Selectiviteit werd ook ingegeven door de zorg dat minder betrouwbare sectorgenoten het vertrouwen in de opkomende bedrijfstak zouden schaden: “FPF was set up to answer the need to develop platforms and new technologies, with the aim of building trust with regulators, and protecting the industry from black sheep.” (Berkowitz en Souchaud, 2019).

Maatwerk voor innovatie

In veel landen, waaronder Nederland, bevinden de fintech-ondernemingen zich in het stadium van beginnende zelfregulering. De Stichting MKB Financiering is de branchevereniging, opgericht door non-bancaire financiers van

het Nederlandse mkb om – in dialoog met toezichthouder en klanten – standaarden op te stellen. De minimumkwaliteitscriteria die nu worden geformuleerd, moeten leiden tot een voldoende robuuste en transparante bedrijfsvoering en klantenbehandeling, waardoor er een duurzaam vertrouwen in de sector ontstaat.

De AFM en DNB bieden de ruimte voor deze zelfregulering, en hebben samen de InnovationHub en Maatwerk voor Innovatie opgericht. “Waarbij het regulier toezicht is ingericht om de naleving van de huidige wet en regelgeving te toetsen, bestaan de InnovationHub en Maatwerk juist om informeel met partijen mee te denken en te onderzoeken hoe huidige wet en regelgeving aangepast kan worden om, waar nodig en mogelijk, belemmeringen weg te nemen” (DNB, 2019).

Daarom is het meest waarschijnlijke – en gewenste – scenario dat toezichthouders voor zelfregulering zullen kiezen, en dat ze daarnaast, door een intensieve monitoring van de toetreders, zullen trachten om de risico’s van toetreding zo veel mogelijk te beperken.

Literatuur

- ACM (2015) *Concurrentie op de markt voor MKB-financiering*. Monitor Financiële Sector, 2/59.
- Berkowitz, H. en A. Souchaud (2019) (Self-)Regulation of sharing economy platforms through partial meta-organizing. *Journal of Business Ethics*, 159(4), 961–976.
- Biber, E., S. Light, J. Ruhl en J. Salzman (2017) Regulating business innovation as policy disruption: from the model T to Airbnb. *Vanderbilt Law Review*, 70(5), 1561–1562.
- Budzinski, O. en K.H. Köhler (2015) Is Amazon the next Google? *ORDO*, 66(1), 263–288.
- CBS (2018) *Financieringsmonitor 2018*.
- CPB (2019) *Mkb-bankfinanciering in Europees perspectief*. CPB Policy Brief, juni.
- DNB (2019) *Continu in dialoog: lessons learned na drie jaar InnovationHub en Maatwerk voor Innovatie*, 28 augustus.
- Kaplan, R.A. en M.L. Nadler (2015) Airbnb: a case study in occupancy regulation and taxation. *The University of Chicago Law Review Dialogue*, 82, 103–115. Te vinden op chicagounbound.uchicago.edu.
- Posen, H.A. (2015) Ridesharing in the sharing economy: should regulators impose Uber regulations on Uber? *Iowa Law Review*, 101(1), 405–433.
- Preda, A. (2005) Legitimacy and status groups in financial markets. *The British Journal of Sociology*, 56(3), 451–471.
- RaboResearch (2019) *Alternatieve financieringsvormen voor het MKB blijven groeien*. Themabericht, 7 juni. Te vinden op economie.rabobank.com.
- Stichting MKB Financiering (2019) *Onderzoek non-bancaire financiering 2018*. Rapport, 11 juni.

Om lokaal eigenaarschap van wind- en zonneparken af te dwingen is wet nodig

Om de Nederlandse duurzaamheidsambities te kunnen realiseren, is er volgens het Klimaatakkoord vijftig procent lokaal eigenaarschap van wind- en zonneparken nodig. Gedetailleerd projectonderzoek geeft antwoord op de vraag hoe reëel dit streven eigenlijk is.

IN HET KORT

- Financiële participatie van omwonenden bij wind- en zonneparken komt maar beperkt van de grond.
- Een wetswijziging is nodig om decentrale overheden instrumenten te geven om financiële participatie af te dwingen.
- Het alternatief voor een wetswijziging is het misbruiken van ruimtelijke bevoegdheden door decentrale overheden.

KLAAS KWAKKEL

Onderzoeker
Noordelijke
Rekenkamer (NRK)

EDWIN DE JONG

Senior-onderzoeker
NRK

LINZE SCHAAP

Directeur-secretaris
NRK

Dit artikel is gebaseerd op onderzoek van de Noordelijke Rekenkamer (2020).

Om de energietransitie mogelijk te kunnen maken, wordt er veel verwacht van wind-op-zee, wind-op-land, en van zonnepanelen op daken en landbouwgronden. Deze vormen van duurzame energieproductie zijn echter alleen mogelijk als er voldoende maatschappelijk draagvlak voor is, want het opwekken van wind- en zonne-energie vergt veel fysieke ruimte en kan overlast met zich meebrengen in de vorm van uitzichtverlies, geluidshinder en schittering.

Steeds vaker wordt daarom de maatschappelijke wens geuit om omwonenden te compenseren voor de ontstane hinder van een zonne- of windpark. Ook wordt er steeds meer benadrukt dat men omwonenden in de gelegenheid moet stellen om mede-eigenaar van een wind- of zonnepark te worden – omdat dit zou bijdragen aan het draagvlak voor wind- en zonneparken.

Het Klimaatakkoord streeft daarom naar vijftig procent eigendom van de duurzame energieproductie in de lokale omgeving (Klimaatberaad, 2019). Om tot vijftig procent lokale financiële participatie te komen, hebben we ook met de Noordelijke Rekenkamer (2020) onderzoek gedaan naar de obstakels in de drie noordelijke provincies, Groningen, Fryslân en Drenthe. In dit artikel tonen wij aan hoe provincies proberen om tot die vijftig procent lokale financiële participatie te komen. Verder gaan we hier dieper in op de belangrijkste obstakels, en schetsen daarvoor enkele mogelijke oplossingen.

Methode en gegevensverzameling

Wij hebben per provincie drie casussen van duurzame energieopwekking uitgewerkt. Er is gekozen voor projecten die al in een vergevorderd stadium zijn, en die vele belangtegenstellingen te zien geven. Er is gestreefd naar een casusselectie met een zo groot mogelijke spreiding over zonne- en windenergie. Per casus zijn de projectdossiers bestudeerd. Deze projectdossiers bevatten de privaatrechtelijke overeenkomsten die zijn gesloten tussen provincie en initiatiefnemer(s). Voor vier van de negen onderzochte parken bestaan deze overeenkomsten uit afspraken met betrekking tot financiële participatie door de lokale omgeving. Onder financiële participatie door omwonenden verstaan wij dat een deel van de winst of het verlies van het park naar de lokale omgeving gaat, zie kader 1. Tevens zijn de initiatiefnemers, overheden en omwonenden van de parken geïnterviewd.

De afspraken met betrekking tot financiële compensatie zijn vervolgens geanalyseerd, en waar mogelijk omgezet naar dat deel (percentage) van het park waarop de afspraken betrekking hebben. Als er bijvoorbeeld een windpark wordt gebouwd dat bestaat uit tien windturbines, waarbij men overeen is gekomen dat één windturbine voor de lokale omgeving is, dan is de omvang van de financiële participatie tien procent. Dit is een maximumpercentage. Zoals uit kader 1 blijkt, kan dit percentage ook lager zijn, afhankelijk van de exacte constructie van de financiële participatie.

Resultaten en analyse

Tabel 1 toont enkele kenmerken van de onderzochte parken, en de resultaten met betrekking tot financiële participatie door omwonenden. Financiële participatie bij grootschalige wind- en zonneparken komt maar mondjesmaat van de grond. Bij een derde van de onderzochte parken is er helemaal geen sprake van financiële participatie. Bij vier van de negen parken vindt dat wel plaats, maar is de omvang daarvan bescheiden (maximaal elf procent). Bij één park hebben de initiatiefnemers aangegeven bereid te zijn om omwonenden financieel te laten deelnemen, maar er zijn nog geen verdere details bekend. Bij het enige coöperatieve park vloeit de volledige winst (of verlies) naar de lokale omgeving.

Er zijn twee belangrijke verklaringen voor het feit dat financiële participatie nog maar beperkt van de grond komt. In de praktijk worden grote wind- en zonneparken door commerciële bedrijven gerealiseerd. Winstmaxima-

lisatie is voor deze bedrijven een centrale drijfveer, en het aan de lokale omgeving afstaan van een deel van het park gaat rechtstreeks ten koste van hun rendement. Een tweede belangrijke verklaring is dat decentrale overheden geen juridische mogelijkheden hebben om initiatiefnemers te dwingen omwonenden financieel te laten participeren. Provincies en gemeenten zijn bij wind- en zonneparken weliswaar meestal het bevoegde gezag voor de ruimtelijke inpassing, maar als zodanig kunnen zij alleen ruimtelijk relevante eisen stellen. Eisen stellen op het gebied van financiële participatie in ruil voor ruimtelijke medewerking aan het park is niet rechtmatig (Tolsma, 2008).

Toch proberen decentrale overheden hierover tot afspraken met initiatiefnemers te komen. Zij voelen zich hierin gesterkt door de passage in het Klimaatakkoord over vijftig procent lokaal eigenaarschap, terwijl het Klimaatakkoord juridisch niet bindend is en de benodigde bevoegdheden ook niet creëert. Het gevolg van deze werkwijze is dat er een grote diversiteit is ontstaan aan afspraken over financiële participatie bij wind- en zonneparken. Aan de ene kant kan dat worden opgevat als maatwerk. Tegelijkertijd stellen wij vast dat de exacte afspraken en de hoogte van de financiële participatie afhangen van toevallige factoren, zoals de onderhandelingsvaardigheden van omwonenden, de manier waarop zij worden bijgestaan, de opstelling van de overheid, en de bereidheid van initiatiefnemers om met de eisen mee te gaan.

Uit tabel 1 blijkt ook dat acht van de negen onderzochte parken worden gerealiseerd door commerciële partijen. Van één daarvan (zonnepark Ubbena) lag het initia-

Kenmerken parken en financiële participatie

TABEL 1

Park	Opgesteld vermogen (in MW)	Type initiatiefnemer	Financiële participatie	Omvang financiële participatie (in %)
Provincie Groningen				
Windpark N33	149,0	Commercieel	Nee	n.v.t.
Windpark Oostpolder	94,5	Commercieel	Ja	10
Zonnepark Vlagtwedde	100,0	Commercieel	Ja	0 - 4
Provincie Drenthe				
Energiepark Pottendijk (wind+zon)	50,4 + 38,8	Commercieel	Ja	5
Zonnepark Ubbena	0,6	Commercieel	Nee	n.v.t.
Zonnepark Nieuw-Buinen	120,0	Commercieel	Mogelijk	n.n.b.
Provincie Fryslân				
Windpark Nij Hiddum-Houw	36,0	Commercieel	Ja	11
Zonnepark Garyp	6,0	Coöperatief	Ja	100
Zonnepark Appelscha-Hoog	11,4	Commercieel	Nee	n.v.t.

Bron: NRK (2020) | ESB

tief oorspronkelijk bij een lokale vereniging. Omdat het die aan specialistische kennis ontbrak, heeft men hier besloten om de realisatie van het park uit handen te geven aan een commerciële partij. Het enige project dat is gerealiseerd door een lokale coöperatie is zonnepark Garyp. Dit park is in 2014 gerealiseerd, en heeft een omvang van zes megawatt opgesteld vermogen. Het is nog altijd het grootste zonnepark van Nederland dat door een coöperatie is gerealiseerd. Een deel van de verklaring voor het succes van dit park is dat de voorzitter van de coöperatie ruim tien jaar directeur

Financiële participatie

KADER 1

Terwijl het Klimaatakkoord de term 'financiële participatie' niet expliciet invult, bedoelen wij met deze term het financieel participeren door omwonenden, die niet de lokale ondernemers omvatten (waaronder agrariërs). Bij financiële participatie door omwonenden gaat een deel van de winst of het verlies van het park naar de lokale omgeving. Financiële participatie is complex, en er bestaan vele vormen die variëren qua (financieel) risico en zeggenschap. Weinig zeggenschap gaat doorgaans gepaard met weinig risico. Bij participatie met zeggenschap zijn de deelnemers – vaak omwonenden – niet alleen financieel betrokken, maar ze organiseren zich dan in bijvoorbeeld een coöperatie. De coöperatie wordt dan eigenaar van (een deel van) het wind- of zonnepark, waarbij het rendement verdeeld wordt over de leden van die coö-

peratie. Bij volledige zeggenschap wordt de coöperatie niet alleen eigenaar van (een deel van) het wind- of zonnepark, ze wordt ook verantwoordelijk voor de exploitatie van (dat gedeelte van) het park, inclusief (kosten voor) onderhoud, schoonmaak en verzekeringen. In feite is er dan sprake van de coöperatie als initiatiefnemer. Vaak zit de coöperatie daar echter niet op te wachten. In sommige gevallen wordt er dan ook voor gekozen om de exploitatie bij de andere initiatiefnemer te leggen, en een deel van de opbrengsten van de initiatiefnemer naar de coöperatie te laten vloeien. De coöperatie brengt dan geld in voor de financiering van de windturbines of zonnepanelen, de initiatiefnemer neemt de exploitatie voor zijn rekening en de coöperatie ontvangt jaarlijks een vergoeding op haar investering.

De Deense aanpak

KADER 2

In Denemarken bestaat sinds 2009 wetgeving op nationaal niveau waarin de compensatie van een financiële participatie door omwonenden van windparken is geregeld (Anker en Jørgensen, 2015). Onderdeel daarvan is de regeling Gedeeld Eigenaarschap, wat inhoudt dat initiatiefnemers van windparken verplicht zijn

om minimaal twintig procent van het park, via aandelen, beschikbaar te maken voor financiële participatie door de lokale omgeving. De gedachte achter deze regeling is dat omwonenden zich hierdoor meer zullen concentreren op de financiële opbrengsten dan op de hinder die van het windpark wordt ondervonden.

is geweest van een lokale vestiging van een grote bank, en daardoor over de benodigde financiële kennis en een relevant netwerk beschikte.

Discussie

Het onderzoek roept wel enkele vragen op. Heeft de verscheidenheid aan regelingen geen negatieve effecten? Waarom moet de omgeving eigenlijk gecompenseerd worden? En hoe reëel is het streven naar lokaal eigenaarschap per saldo? Die vragen zullen we kort uitwerken.

De huidige praktijk werkt drempelverhogend bij de realisatie van wind- en zonneparken en indirect bij de energietransitie. Financiële participatie bij grootschalige wind- en zonneparken is divers. Omwonenden weten niet waar ze aan toe zijn als ze een windpark in hun omgeving krijgen. Waarom mag een omwonende van windpark X hierin met aandelen participeren, terwijl een omwonende van windpark Y langs de zijlijn moet toekijken hoe een grote commerciële partij de gehele, deels door subsidie mogelijk gemaakte, winst opstrijkt? Dat is lastig uit te leggen. Maar ook initiatiefnemers weten op voorhand niet wat er van hen gevraagd zal gaan worden, en hoe moeizaam het proces zal zijn om te komen tot een participatieregeling met het bevoegd gezag ten behoeve van de omwonenden. De transactiekosten worden daardoor hoog. Uit gesprekken met landelijk opererende initiatiefnemers van wind- en zonneparken blijkt dat dit niet alleen geldt voor de drie noordelijke provincies, maar voor heel Nederland.

Een cruciale vraag die hieraan voorafgaat – en die de door ons onderzochte provincies niet willen of kunnen

beantwoorden – is waarom er zo'n sterke behoefte is om omwonenden van wind- en zonneparken financieel te laten participeren, terwijl die behoefte veel minder sterk is bij andere, soms ingrijpendere, ruimtelijke projecten. Provincies, gesteund door het Klimaatakkoord, stellen dat wind- en zonneparken een dergelijke uitzonderingspositie verdienen. Maar dan dient die uitzonderingspositie wel wettelijk verankerd te worden én voorzien te worden van zinvolle instrumenten om die financiële participatie te bewerkstelligen. In dit verband kunnen we lessen trekken uit de Deense aanpak (kader 2).

Hoewel het streven naar meer lokaal eigenaarschap nobel is, is dit bij grote wind- en zonneparken voorlopig niet reëel. Het grootste *coöperatieve zonnepark* van Nederland een omvang heeft van zes megawatt, terwijl de grootste *commerciële zonneparken* in Nederland een factor twintig groter zijn. En het succes van dit coöperatieve zonnepark is vooral te danken aan de uitzonderlijke expertise en het netwerk van de voorzitter van de coöperatie. Een dergelijk coöperatief succes is echter meer uitzondering dan regel. De realisatie van grootschalige wind- en zonneparken is immers een niet geringe opgave. Er zijn miljoeneninvesteringen mee gemoeid, en er is vaak specialistische financiële, juridische en technische kennis nodig. Het ligt dan voor de hand dat dit door gespecialiseerde, professionele energiebedrijven wordt opgebracht, en niet door coöperaties die op vrijwillige basis worden bestuurd. Het proces rondom zonnepark Ubena, waarbij een lokale vereniging de realisatie uit handen gaf aan een commerciële partij, illustreert dit.

Conclusies

Samenvattend, er is dus nogal wat werk aan de winkel om vijftig procent lokaal eigenaarschap bij grootschalige wind- en zonneparken te realiseren. Dat vraagt om een proactieve houding van het (decentrale) bestuur. De Rijksoverheid zal het streven naar lokaal eigenaarschap moeten verankeren in wetgeving, bijvoorbeeld conform het Deense model, en/of lokaal eigenaarschap moeten opnemen in de subsidievoorwaarden van de Subsidie Duurzame Energieproductie (SDE++). Decentrale overheden kunnen omwonenden in plangebieden voor wind of zon stimuleren om zichzelf te organiseren en op te treden als (mede-)initiatiefnemer van een project. Zij zullen dan actief moeten worden bijgestaan met financiële, juridische en technische kennis. Uiteraard kunnen er vraagtekens worden geplaatst bij de doelmatigheid van deze werkwijze. Maar zonder deze proactieve houding en wettelijke verankering zal het streven van vijftig procent lokaal eigendom zeker niet worden gerealiseerd, en zal dit symboolpolitiek blijken te zijn.

Literatuur

Anker, H.T. en M.L. Jørgensen (2015) *Mapping of the legal framework for siting of wind turbines – Denmark*. IFRO Report, 239. Department of Food and Resource Economics, University of Copenhagen.

Klimaatberaad (2019) *Klimaatakkoord*. Te vinden op www.klimaatakkoord.nl.

Noordelijke Rekenkamer (2020) *Verdeling onder hoogspanning: een onderzoek naar de verdeling van kosten en baten rondom wind- en zonneparken*. Provincie Drenthe, Fryslân en Groningen. Assen: Noordelijke Rekenkamer.

Tolsma, H.D. (2008) *Bemiddelend bestuur: juridische aspecten van bemiddeling bij de bestuurlijke besluitvorming*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.

Minimumloners werken vaak in winstgevende bedrijfstak

Is er ruimte voor een fors hoger minimumloon, zoals de vakbond FNV bepleit? Wellicht. Bedrijfstakken met relatief veel minimumloners zijn bovengemiddeld winstgevend, en ze staan weinig bloot aan buitenlandse concurrentie.

ALEXANDER BEUNDER

Economisch onderzoeker en journalist, verbonden aan Platform Authentieke Journalistiek

Er woedt een debat over het minimumloon in Nederland. De vakbond FNV wenst een stijging van het minimum uurloon met zo'n veertig procent – van 9,82 naar 14 euro per uur – omdat minimumloners een 'eerlijk deel van de rijkdom in Nederland' moeten verdienen (FNV, 2019). Maar VNO-NCW en MKB-Nederland menen dat dit 'dramatisch' zou uitpakken voor de werkgelegenheid en koopkracht, juist onder kwetsbaren (VNO-NCW, 2019). Het Centraal Planbureau sloeg aan het rekenen en schatte in dat het effect op de banen veel kleiner is dan eerder gedacht (CPB, 2020).

Figuur 1 – op basis van CBS-cijfers tot en met 2018 – is bij deze discussie mogelijk relevant. In één oogopslag is het duidelijk dat bedrijfstakken waarin relatief veel minimumloners werken ook bovengemiddeld winstgevend zijn.

Wat zien we? Ten eerste, hoeveel de gemiddelde rentabiliteit (nettowinst gedeeld door het gemiddeld eigen vermogen) over 2015–2018 in procentpunten afweek van ditzelfde gemiddelde voor de hele commerciële sector over die periode (11,9 procent). Ten tweede, hoeveel het aandeel van minimumloners (als percentage van alle banen) in iedere bedrijfstak afweek van het gemiddelde aandeel in de hele commerciële sector (7,3 procent) in 2018. De publieke sector is hierbij uitgesloten (openbaar bestuur, onderwijs, gezondheidszorg, et cetera), aangezien deze niet op winst gericht is.

Rentabiliteit en minimumloners

Voorals de bedrijfstakken *verhuur en overige zakelijke diensten* (waaronder de uitzendbureaus vallen) en de *horeca* springen er op beide punten uit, met een bovengemiddeld aandeel minimumloners (13,50 respectievelijk 10,25 procent) en een bovengemiddelde rentabiliteit (19,45 respectievelijk 16,68 procent).

Als we kijken naar de absolute cijfers (CBS, 2019) blijkt dat 83,3 procent van de minimumloners in de commerciële sector werkt in een bedrijfstak die bovengemiddeld winstgevend is – het gros in *verhuur en de zakelijke dienstverlening* (38 procent), de *handel* (24,2 procent) en de *horeca* (11,1 procent).

De gezonde rentabiliteit van deze drie bedrijfstakken lijkt niet voort te komen uit een lage mate van eigen vermogen ten opzichte van schuld, noch uit een hoge mate van zzp'ers in het aantal werknemers; op beide vlakken zitten deze bedrijfstakken tegen of onder het gemiddelde van de hele commerciële sector in de periode 2015-2018.

Loonruimte

Duidt dit op loonruimte? Wellicht. Van deze drie bedrijfstakken constateerde De Nederlandsche Bank (DNB) al in 2016 dat er loonruimte was, gezien het feit dat in de voorgaande jaren de arbeidsinkomensquote daalde en de winstgevendheid steeg (DNB, 2016). DNB benadrukt hierbij dat deze *sheltered* bedrijfstakken overwegend gericht zijn op de binnenlandse markt en relatief weinig blootstaan aan buitenlandse concurrentie. Een stijging van de arbeidskosten in deze bedrijfstakken zou daarom de 'macro-economische prijsconcurrentiepositie' relatief weinig schaden.

De coronacrisis, die deze bedrijfstakken verschillend treft, maakt het een extra uitdagend vraagstuk (CBS, 2020b) – horeca en zakelijke dienstverlening lijden er onder, terwijl handel zoals Ahold Delhaize lijkt te profiteren (NOS, 2020).

Literatuur

CBS (2019) *Werkgelegenheid en minimumloon; kenmerken werknemer*, SBI2008. Dataset uit CBS Statline, te vinden op opendata.cbs.nl.

CBS (2020a) *Financiën alle ondernemingen; niet-financiële sector*, SBI 2008. Dataset uit CBS Statline, te vinden op opendata.cbs.nl.

CBS (2020b) *Wat zijn de economische gevolgen van corona? Overzicht van publicaties*.

CPB (2020) *Kansrijk arbeidsmarktbeleid: update minimumloonbeleid*. Centraal Planbureau Rapport, april.

DNB (2016) *Arbeidsinkomensruimte vooral in op het binnenland georiënteerde bedrijfstakken*. DNBulletin, 21 november.

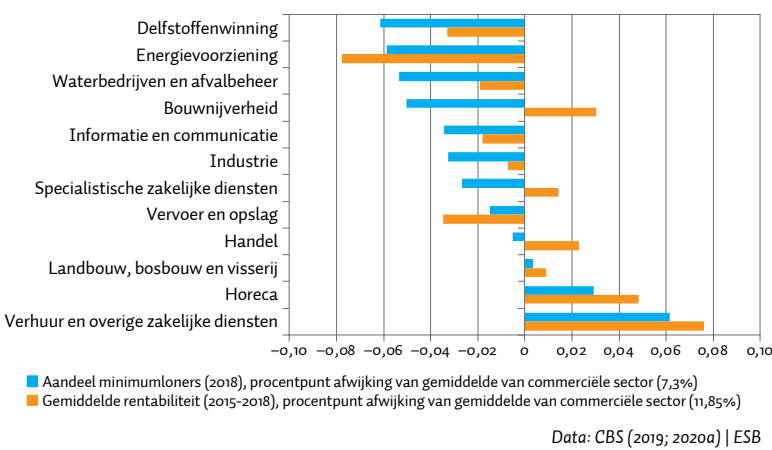
FNV (2019) *Verhoog het minimumloon naar €14 per uur*. Brandbrief, te vinden op www.voor14.nl.

NOS (2020) *Winst supermarktketen Ahold Delhaize verdubbeld door grote vraag*. NOS Nieuwsbericht, 5 augustus.

VNO-NCW (2019) *Verhoging minimumloon schaadt juist kwetsbare groep*. Te vinden op www.mkb.nl

Minimumloners en rentabiliteit

FIGUUR 1

Nederland verloor tijdens de vorige crisis koppositie inkomensmobiliteit

Recent onderzoek laat zien dat de inkomensmobiliteit in Nederland de laatste jaren is gedaald. Kinderen overtreffen het inkomen van hun ouders minder vaak. Maar hoe verhoudt de Nederlandse situatie zich tot andere Europese landen en de VS?

IN HET KORT

- Nederlandse kinderen geboren tussen 1970 en 1980 overstegen hun ouders vaker dan in andere Europese landen en in de VS.
- De crisis van 2008 verminderde de inkomensmobiliteit in Nederland, meer dan in andere Europese landen.
- Landen zoals Noorwegen en Finland hebben hun relatief hoge inkomensmobiliteit wel weten te handhaven.

ANNE GIELEN

Hoogleraar aan de
Erasmus Universiteit
Rotterdam (EUR)

HANS VAN KIPPERSLUIS

Hoogleraar aan de
EUR

Herrealiseren van kansengelijkheid staat in veel westerse landen momenteel hoog op de politieke agenda. Aanleiding hiertoe is recent onderzoek van Chetty et al. (2016; 2017) en van Chetty en Hendren (2018) dat aantoonde dat de mogelijkheden om hoger op de sociale ladder te klimmen in de Verenigde Staten – eens het land van de ‘American Dream’ – lijken af te nemen. Waar het gedurende een groot deel van de twintigste eeuw vanzelfsprekendheid was dat iedere generatie beter af was dan de vorige (dus een hoge absolute inkomensmobiliteit), blijkt in recentere jaren dat de absolute inkomensmobiliteit over de generaties sterk is afgenomen. Chetty et al. laten zien dat slechts de helft van de kinderen geboren in 1984 nog een hoger inkomen geniet dan hun ouders.

Ook in Nederland is de inkomensmobiliteit de laatste jaren afgenomen, zo laten Janssen et al. (2018) zien. Dit biedt reden tot zorg omdat een hoge inkomensmobiliteit tussen opeenvolgende generaties vaak beschouwd wordt als kenmerkend voor een rechtvaardige samenleving (Nissen et al., 2019). Deze zorg wordt nog verder versterkt omdat de mogelijkheden tot het behalen van een hoger inkomen sterk lijken af te hangen van de omgeving waarin een kind opgroeit (Muilwijk-Vriend et al., 2019).

In dit artikel, gebaseerd op Manduca et al. (2020), analyseren en vergelijken wij voor het eerst de trends in inkomensmobiliteit aangaande Nederland en zeven andere landen in Noord-Amerika en Europa. De focus ligt hierbij

op de *absolute* inkomensmobiliteit (hoeveel procent van de kinderen verdient als dertigjarige meer dan hun ouders op die leeftijd?), een zeer beleidsrelevante maatstaf die door beide kanten van het politieke spectrum zou kunnen worden omarmd.

In de eerdere studie van Janssen et al. (2018) worden dezelfde data gebruikt en wordt er gefocust op personen tussen de dertig en veertig jaar. Een belangrijk verschil met onze analyse is dat het inkomen van de kinderen in de studie van Janssen et al. doorgaans op jongere leeftijd is gemeten dan de leeftijd waarop het inkomen van de ouders is gemeten. Hoewel Janssen et al. in de regressieanalyses corrigeren voor leeftijd, kan het verschil in leeftijd waarop het inkomen van ouders en van kinderen wordt gemeten implicaties hebben voor de onderzoeksresultaten. Dit is omdat er juist in de eerste jaren van iemands arbeidsmarktaandeel grote sprongen worden gemaakt in carrière en inkomen, en de relatie tussen inkomen, leeftijd en opleidingsniveau in de laatste decennia drastisch is veranderd (Lemieux, 2006).

Daarnaast gebruiken Janssen et al. (2018) besteedbaar huishoudinkomen als inkomensmaatstaf, die door de herziening van de inkomensstatistiek in 2011 niet volledig vergelijkbaar is tussen ouders en kinderen. Daarom baseren wij ons op de inkomensmobiliteit in het bruto-huishoudensinkomen, waarbij het inkomen van kinderen en ouders op precies dezelfde leeftijd gemeten wordt. Bovendien zijn onze data en onze methode hetzelfde als in de overige landen in onze studie, wat het mogelijk maakt om de Nederlandse resultaten te kunnen vergelijken met die in zeven andere landen over dezelfde periode.

Data en methode

Voor de analyse gebruiken we inkomensinformatie die beschikbaar is gesteld door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Het inkomen van kinderen en hun ouders bepalen we op de leeftijd van dertig jaar. Vervolgens bepalen we de fractie van de kinderen van wie het bruto-huishoudensinkomen (gecorrigeerd voor inflatie) hoger is dan dat van hun ouders.

De focus in onze analyse ligt op kinderen geboren in Nederland tussen 1973 en 1984, en op hun ouders. Het inkomen van de ouders op dertigjarige leeftijd is helaas niet integraal beschikbaar, aangezien de populatie-registers pas rond 2003 zijn ingevoerd. Daarom maken we gebruik van een steekproef van ouders en hun kinderen van wie het ouderlijk

Dit artikel is gebaseerd op Manduca et al. (2020)

inkomen gemeten is in het Inkomenspanelonderzoek (IPO) dat in 1981, 1985 en jaarlijks vanaf 1989 is uitgevoerd.

Gegeven het steekproefkarakter van het IPO observeren we een representatieve deelgroep van de ouders van ongeveer drie- tot vijfduizend kinderen per cohort, geboren tussen 1973 en 1984. Indien er geen ouderlijk inkomen op dertigjarige leeftijd beschikbaar is, bepalen we het inkomen op de dichtstbijzijnde leeftijd (tussen 25–35 jaar) waarvoor er wel inkomen beschikbaar is. In dit geval wordt ook het inkomen voor het kind op dezelfde alternatieve leeftijd tussen 25–35 jaar gemeten.

De inkomensmaatstaf die we in onze analyse gebruiken, is de som van het individuele bruto-inkomen van een persoon en zijn/haar eventuele partner. Het bruto-inkomen is de som van inkomen uit arbeid en uit de eigen onderneming, vermeerderd met inkomen uit inkomensverzekeringen, uitkeringen sociale verzekeringen, uitkeringen uit sociale voorzieningen, en verminderd met premies voor sociale verzekeringen. Inkomensitems die niet makkelijk toe te schrijven zijn aan één persoon, zoals bijvoorbeeld vermogensinkomsten of kindertoeslag, zijn in de analyse niet meegenomen. Dit maakt de inkomensmaatstaf het meest vergelijkbaar tussen alleenstaanden en gezinnen.

Het mediaan inkomen van ouders rond hun dertigste is relatief stabiel over cohorten waarvan de kinderen geboren zijn tussen 1973 tot 1984, en ligt iets boven de 35.000 euro (in prijzen van 2015). Dit ligt zo'n 20.000 à 25.000 euro lager dan dat van hun kinderen, die op hun dertigste tussen de 50.000 en 60.000 euro konden verwachten.

Inkomensmobiliteit in Nederland

Tabel 1 (linkerkolom) laat ons belangrijkste resultaat zien wat betreft de absolute inkomensmobiliteit rond de leeftijd van dertig jaar in Nederland voor de cohorten van kinderen geboren tussen 1973 tot 1984. Bijna tachtig procent van de kinderen verdiende toen meer dan hun ouders. Dit percentage bleef relatief stabiel tot ongeveer het cohort dat geboren werd in 1980, maar kelderde daarna tot ongeveer 69 procent voor het cohort geboren in 1984. Deze daling heeft waarschijnlijk te maken met de financiële crisis in 2008, waarvan de effecten echt voelbaar werden rond 2010, het moment waarop het in 1980 geboren cohort de leeftijd van dertig jaar bereikte. Het lijkt er dus op dat de crisis van 2008 een negatief effect had op de absolute inkomensmobiliteit in Nederland. We kunnen echter nog niet bepalen of dit effect tijdelijk was.

Deze mobiliteitscijfers zijn hoger dan de cijfers gerapporteerd door Janssen et al. (2018). Naast het verschil in inkomensmaatstaf (bruto versus netto), kan een mogelijke verklaring hiervoor zijn dat in de studie van Janssen et al. het inkomen van kinderen veelal op jongere leeftijd gemeten werd dan dat voor ouders. Dat betekent dat veel kinderen nog hun carrière aan het opbouwen zijn, en nog niet de leeftijd hebben bereikt waarop het inkomen representatief is voor de langdurige inkomenspositie. Hierdoor wordt de absolute inkomensmobiliteit in de studie van Janssen et al. mogelijk onderschat.

Omdat de kinderen op hun dertigste minder vaak al een partner hadden dan hun ouders op die leeftijd, onderschat de linkerkolom van tabel 1 de mobiliteit. In de rech-

Absolute inkomensmobiliteit rond de leeftijd van dertig jaar

TABEL 1

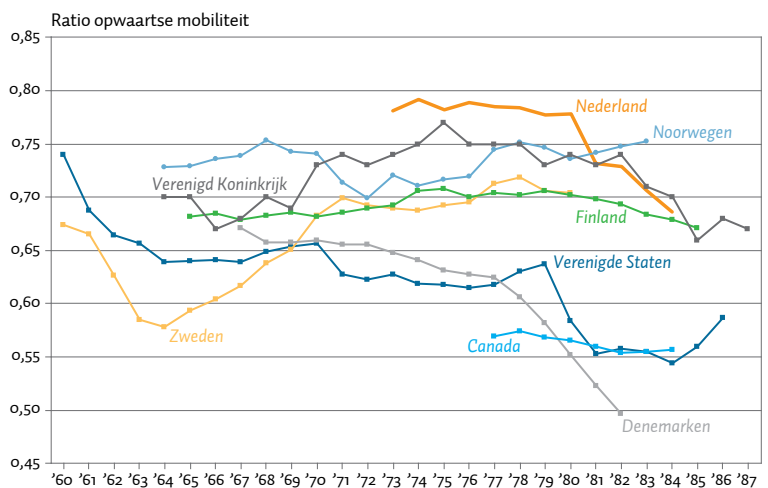
Cohort	Absolute inkomensmobiliteit, bruto-huishoudensinkomen	Absolute inkomensmobiliteit, gestandaardiseerd inkomen ¹
1973	0,781	0,844
1974	0,792	0,856
1975	0,782	0,855
1976	0,789	0,865
1977	0,785	0,871
1978	0,784	0,874
1979	0,777	0,874
1980	0,778	0,875
1981	0,732	0,842
1982	0,729	0,830
1983	0,707	0,812
1984	0,686	0,806

¹ Het gestandaardiseerd inkomen is het bruto-huishoudensinkomen gedeeld door het aantal volwassenen in het huishouden

Data: CBS | ESB

Schattingen voor opwaartse inkomensmobiliteit per land en per geboortecohort

FIGUUR 1

¹ De opwaartse mobiliteit is berekend als het percentage kinderen in een cohort dat op dertigjarige leeftijd een hoger inkomen (gecorrigeerd voor inflatie) heeft dan hun ouders op die leeftijd

Bron: Manduca et al. (2020) | ESB

terkolom delen we daarom het huishoudensinkomen door het aantal volwassenen in het huishouden. Hiermee loopt de inkomensmobiliteit inderdaad nog iets verder op, tot boven de 85 procent, hoewel de dalende trend na 1980 ook hier duidelijk te zien is.

Internationaal perspectief

Hoe doet Nederland het in vergelijking met andere Europese landen, Noord-Amerika en Canada? Figuur 1 laat zien dat, voor de cohorten 1973 tot 1980, Nederland de koploper was wat betreft de mate van absolute inkomensmobiliteit, zelfs boven de Scandinavische landen. Dit betekent dat in ons land kinderen een grotere kans hadden om het inkomen van hun ouders te overtreffen dan in de andere landen uit de vergelijking.

Absolute inkomensmobiliteit¹ voor verschillende groepen kinderen

TABEL 2

Cohort	Alleenstaande kinderen	Kinderen met partner	Vader-zoon
1973	0,572	0,853	0,638
1974	0,599	0,860	0,619
1975	0,579	0,860	0,647
1976	0,578	0,873	0,630
1977	0,549	0,875	0,638
1978	0,543	0,878	0,627
1979	0,512	0,877	0,603
1980	0,501	0,885	0,623
1981	0,450	0,863	0,602
1982	0,465	0,846	0,592
1983	0,467	0,814	0,577
1984	0,422	0,810	0,576

¹ Absolute inkomensmobiliteit in deze tabel geeft het aandeel van de kinderen in een gegeven cohort weer dat een hoger inkomen geniet dan hun ouders.

Data: CBS | ESB

Wel valt op dat Nederland voor de cohorten geboren na 1980 is gezakt naar de middenmoot in onze steekproef, met een mobiliteit rond de 68–69 procent. De dalende trend in inkomensmobiliteit na 1980 is ook te zien in andere landen zoals Denemarken, de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk, maar niet in alle landen. Noorwegen en Finland hebben ondanks een redelijk vergelijkbare economische trend over de periode 2010–2014 de inkomensmobiliteit wel weten te handhaven op of boven de 70 procent.

Verklaringen voor positie van Nederland

Hoe is de positie van Nederland te verklaren? Tabel 2 laat de inkomensmobiliteit zien voor (1) alleenstaande kinderen, (2) kinderen met een partner, en (3) mobiliteit op basis van alleen vader-zoon-relaties. Het is duidelijk dat de mobiliteit voor alleenstaande kinderen een stuk lager ligt dan voor de kinderen met een partner. Zo heeft van de in 1984 geboren alleenstaande kinderen slechts 42,2 procent een hoger inkomen dan hun ouders. Dit is een logisch gevolg van het feit dat absolute mobiliteit is bepaald met het huishoudinkomen.

Daarnaast is de inkomensmobiliteit bij het vergelijken van alleen vader en zoons ook een stuk lager dan de absolute mobiliteit voor het cohort als geheel. Deze resultaten duiden erop dat de samenstelling van gezinnen, en met name de arbeidspositie van vrouwen, een belangrijke rol heeft gespeeld. Sinds de jaren tachtig is de arbeidsparticipatie van vrouwen sterk toegenomen in Nederland, en dit heeft ertoe geleid dat er vaker sprake is van tweeverdieners in een huishouden (Tijdens, 2006). De stijging van de arbeidsparticipatie van vrouwen was in Nederland veel groter dan in veel andere landen in onze analyse (Olivetti en Petrongolo, 2017), en dat verklaart mogelijk de koploperpositie van Nederland voor cohorten tot 1980 (figuur 1).

De reden van de sterke daling voor de cohorten na 1980 ten opzichte van landen zoals Noorwegen en Finland

is minder duidelijk, en een interessant aanknopingspunt voor vervolgonderzoek: welke factoren kunnen de negatieve impact van een crisis op de inkomensmobiliteit dempen (Nissen et al., 2019)?

Conclusie

De kansen om een hoger inkomen te behalen dan je ouders is in Nederland de laatste jaren sterk teruggelopen, zoals eerder ook is besproken in Janssen et al. (2018) en Nissen et al. (2019). Ook in internationaal perspectief zien we dat de positie van Nederland is veranderd. De absolute inkomensmobiliteit in Nederland was voor kinderen geboren tussen 1970 en 1980 veel groter dan in veel andere Europese landen en in Noord-Amerika. Mede als gevolg van de financiële crisis van 2008 zakt de absolute mobiliteit terug. Deze daling was niet onvermijdelijk, aangezien landen als Finland en Noorwegen in staat waren de mobiliteit stabiel te houden rond de 70 à 75 procent, en maakte Nederland tot een middenmoter in Europa voor de cohorten geboren na 1980.

De verslechterde inkomensmobiliteit in Nederland na de crisis van 2008 biedt reden tot zorg, met name met het oog op de huidige coronacrisis die ook grote economische consequenties met zich meebrengt en met name jongeren hard raakt. Zal ook deze economische crisis ertoe leiden dat het voor de huidige generatie jongeren minder makkelijk wordt om een hoger inkomen te behalen dan hun ouders? Het is nog te vroeg om daar de effecten van te zien, maar mogelijk heeft de huidige coronacrisis dus nog lang gevolgen voor de opwaartse mobiliteit in ons land.

Literatuur

- Chetty, R. en N. Hendren (2018) The impacts of neighborhoods on intergenerational mobility I: childhood exposure effects. *The Quarterly Journal of Economics*, 133(3), 1107–1162.
- Chetty, R., D. Grusky, M. Hell et al. (2017) The fading American dream: trends in absolute income mobility since 1940. *Science*, 356(6336), 398–406.
- Chetty, R., N. Hendren en L.F. Katz (2016) The effects of exposure to better neighborhoods on children: new evidence from the Moving to Opportunity Experiment. *American Economic Review*, 106(4), 855–902.
- Janssen, P., R. Schulten, D. van Vuuren en M. Buitenhuis (2018) Kinderen overtreffen hun ouders minder vaak in inkomen. *ESB*, 103(4765), 392–395.
- Lemieux, T. (2006) The 'Mincer equation' thirty years after *Schooling, experience, and earnings*. In: S. Grossbard (red.), *Jacob Mincer: a pioneer of modern labor economics*. Boston, MA: Springer, p. 127–145.
- Manduca, R.M., A. Gielen, H. van Kippersluis et al. (2020) *Trends in absolute income mobility in North America and Europe*. IZA Discussion Paper, 13456.
- Muilwijk-Vriend, S., D. Webbink en B. ter Weel (2019) Economische kansen hangen af van de regio waarin kinderen opgroeien. *ESB*, 104(4780), 564–567.
- Nissen, R., W. Hogervorst, S. Maatoug en V. Ziesemer (2019) Kansenongelijkheid vraagt om aandacht bij beleid en wetenschap. *ESB*, 104(4780), 568–571.
- Olivetti, C. en B. Petrongolo (2017) The economic consequences of family policies: lessons from a century of legislation in high-income countries. *Journal of Economic Perspectives*, 31(1), 205–230.
- Tijdens, K. (2006) *Een wereld van verschil: arbeidsparticipatie van vrouwen 1945–2005*. Oratie Erasmus Universiteit Rotterdam, 3 maart. Te vinden op repub.eur.nl

Passief beleggen vergroot volatiliteit op financiële markten

Sinds tien jaar groeit het passieve vermogensbeheer snel. Hierdoor wordt een steeds kleiner deel op de financiële markten actief belegd. Dit kan negatieve effecten hebben voor de stabiliteit van het financiële stelsel in crisistijden.

IN HET KORT

- De groei van passief beleggen vergroot de volatiliteit op de financiële markten, en zo ook de instabiliteit.
- De volatiliteit kan de prijsvorming van indexfondsen zoals Exchange Traded Funds op de financiële markten verstoren.
- De COVID-19-crisis is een belangrijke testcase voor de prijsvorming en liquiditeit in passieve indexfondsen.

LAURA ARTS

Beleidsmedewerker bij De Nederlandse Bank (DNB)

DIRK

BROEDERS

Hoogleraar aan de Universiteit Maastricht en senior risk manager bij DNB

HERWIN LOMAN

Senior beleidsmedewerker bij DNB

Passief beleggen wint aan populariteit. Het wereldwijde aandeel van indexfondsen in de markt voor beleggingsfondsen steeg van 9,0 procent in 2005 tot 38,0 procent in 2019 (Investment Company Institute, 2020). Passief beleggen is niet alleen populair, maar wordt ook steeds meer als een relatief veilige beleggingsoptie gezien. Dat komt omdat passief beleggen een brede diversificatie biedt, in tegenstelling tot het beleggen in individuele aandelen. Indexfondsen volgen een beursindex passief, en dit maakt het voor particuliere en institutionele beleggers mogelijk om eenvoudig en tegen lage kosten een breed gediversifieerde beleggingsportefeuille op te bouwen. Een bijkomend voordeel is dat de liquiditeit in de indexfondsen hoog is, waarbij beleggers zonder fricties in- en uitstappen.

De sterke opkomst van passief beleggen leidt echter wel tot een concentratie van het eigendom van effecten (kader 1). Dat leidt mogelijk tot nieuwe risico's. In dit artikel onderzoeken we de effecten van passief beleggen op de volatiliteit en de stabiliteit van de financiële markten.

Fysieke en synthetische replicatie

Passief beleggen gebeurt door een index van een markt of van een deelmarkt te repliceren. Het volgen of repliceren van een index kan op twee manieren. Bij *fysieke replicatie* belegt het indexfonds, in een representatieve verhouding, in de effecten die deel uitmaken van de index. Bij *synthetische replicatie* belegt het indexfonds niet in de effecten zelf,

maar maakt het gebruik van derivaten, zoals swaps. Bij een swap sluit het indexfonds een contract met een tegenpartij, waarin staat dat het indexfonds het rendement op de index ontvangt, en in ruil daarvoor een vaste vergoeding aan de tegenpartij betaalt.

Een populaire vorm van indexfondsen zijn Exchange Traded Funds (ETF's), ook wel bekend onder de term 'indextrackers', waarvan een beperkt deel gebruikmaakt van synthetische replicatie.

Passief beleggen en volatiliteitsrisico

De sterke groei van het passief beleggen leidt mogelijk tot een toename van de instabiliteit van het financiële systeem. Op macroniveau kan het passief beleggen op meerdere manieren leiden tot een hogere volatiliteit.

Ten eerste kan een dominante positie van passieve beleggers de efficiënte prijsvorming verminderen (Pooters en Bekooij, 2017). Financiële markten vervullen een essentiële rol in de economie, omdat vraag en aanbod ervoor zorgen dat de prijzen van effecten alle beschikbare informatie weerspiegelen. Dit draagt bij aan een optimale allocatie van kapitaal in de economie.

De groei van passieve beleggers vermindert het percentage beleggers dat actief handelt op basis van nieuws. Een passieve belegger volgt immers slechts mechanisch een index. Qin en Singal (2015) vinden dat indexbeleggen de efficiëntie van het prijsvormingsproces aantast. Het gevolg hiervan is dat de prijzen van effecten meer en ook langduriger afwijken van hun fundamentele waarde. Omdat dit vroeg of laat wordt gecorrigeerd, treedt een meer schoksgewijze aanpassing van prijzen op en ontstaat een hogere volatiliteit.

Een tweede oorzaak van de hogere volatiliteit is dat kortetermijnbeleggers ETF's gebruiken om te speculeren op een stijging of daling van een markt. Zo hebben aandelen waarvan een groot gedeelte in het bezit is van ETF's, een hogere volatiliteit (Ben-David et al., 2018).

Ten derde verhoogt passief beleggen de volatiliteit aangezien de correlatie tussen de rendementen van verschillende effecten erdoor toenemen. Hoge correlaties vergroten de kans dat beleggers gelijktijdig grote verliezen lijden. Da en Shive (2018) vinden bewijs voor een relatie tussen de groei van ETF's en een toenemende correlatie. Dit bewijs wordt versterkt door de bevinding dat effecten, bij opname in een index, sterker gecorreleerd raken met de andere effecten in

Passief beleggen en de concentratie van eigendom KADER 1

Op systeemniveau heeft passief beleggen implicaties voor de concentratie van eigendom. De markt voor 'passief' is zeer geconcentreerd. De drie grote, veelal, passieve vermogensbeheerders BlackRock, Vanguard en StateStreet hebben samen ongeveer zestig procent van de wereldwijde vermogensbeheermarkt in handen. Samen behoren zij dan ook tot de allergrootste effectenbezitters. Via deze con-

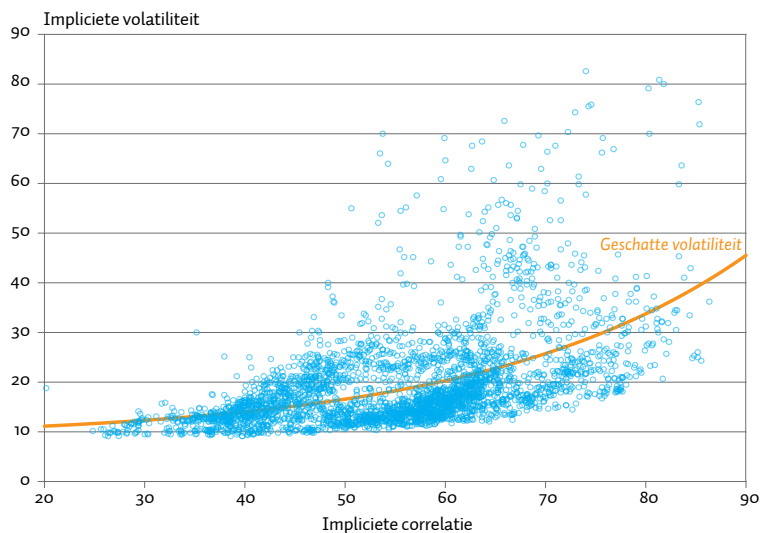
centratie van eigendom hebben passieve vermogensbeheerders – volgens Fichtner et al. (2017) – *hidden powers*. Onttrokken aan het zicht van het grote publiek zijn zij in de gelegenheid om hun machtspositie te gebruiken om de top van bedrijven direct te beïnvloeden via *private engagement*. Soms wordt er juist ook invloed uitgeoefend via publieke uitingen, zoals Fink, CEO van BlackRock, doet via openbare brieven.

Een voorbeeld van instabiliteit door correlatie: de 'volpocalypse' KADER 2

Een voorbeeld van de impact die correlatie kan hebben, is de 'volpocalypse' die op 5 februari 2018 plaatsvond (Sushko en Turner, 2018). De VIX-index nam die ochtend sterk toe. Marktparticipanten wisten dat hierdoor Exchange Traded Products, die met een hefboom werken (leveraged ETP's), later op die dag op grote schaal VIX-futures moesten kopen. Die marktparticipanten anticipeerden hierop door alvast zelf VIX-futures te kopen. Zo ontstond een *feedback loop*: die aankopen leidden weer tot een verdere stijging van de

VIX-index, die de leveraged ETP's dwong om nog meer VIX-futures te kopen. Uiteindelijk steeg de VIX-index die dag van tien tot dertig procent. Daarbij bleef de aandelenmarkt niet ongedeerd. De S&P 500-index daalde met 4,2 procent. Opvallend is hierbij dat de leveraged ETP's, met een nettovermogen van iets minder dan 50 miljard dollar in 2018, maar een klein aandeel binnen het totale passief belegde vermogen omvatten. Niettemin veroorzaakte dit grootschalige instabiliteit in de financiële markten.

Relatie tussen volatiliteit en onderlinge correlatie van aandelen FIGUUR 1

Noot: Data van 2 januari 2007 tot en met 20 maart 2020. De VIX-index drukt de verwachting van beleggers uit aangaande de bewegelijkheid van de S&P 500-index in de komende tijd en wordt afgeleid van prijzen van optiecontracten op de index met een resterende looptijd van een maand

Data: CBOE (2020) | ESB

Impact van marktvolatiliteit op prijsvorming in een belangrijke ETF op de S&P 500- index TABEL 1

	Afwijking NAV (absoluut)	t-waarde
VIX	-0,22	-4,31
VIX ²	0,01	16,34
R ²		0,69

Noot: gebaseerd op 3.330 dagelijkse waarnemingen van 1 januari 2007 tot en met 25 maart 2020

Data: Bloomberg, SPDR S&P 500 ETF Trust | ESB

de index (Barberis et al., 2005). Omdat indexfondsen op een dagelijkse basis de indexbewegingen volgen, zijn de prijzen sterker afhankelijk van deze beweging, en minder van de veranderende onderliggende economische variabelen. Verder vergemakkelijken ETF's de toegang van beleggers tot andere, minder liquide markten – zoals opkomende markten, grondstoffenmarkten en kredietmarkten. Hierdoor raken ook die markten onderling meer gecorreleerd.

Tussen hoge correlaties en hoge volatiliteit bestaat een directe relatie. Figuur 1 toont de relatie tussen de volatiliteit en de onderlinge correlatie van de aandelen in de S&P 500-index. De figuur laat zien dat een hogere gemiddelde correlatie tussen aandelen gepaard gaat met een exponentiële toename van de volatiliteit van de Amerikaanse aandelenmarkt. Het gaat hier om de impliciete volatiliteit en om de impliciete correlaties zoals die zijn ingeprijsd in de optiecontracten op de S&P 500.

Effecten op prijsvorming en liquiditeit

Correlatie kan leiden tot instabiliteit (zie kader 2 voor een voorbeeld). We onderzoeken daarom de consequenties van correlatie en volatiliteit op de prijsvorming en liquiditeit in ETF's. Goede prijsvorming en voldoende liquiditeit zijn belangrijk voor beleggers in ETF's, omdat zij verzekerd willen zijn van een goede prijs wanneer ze in een ETF handelen, en omdat ze, ook in moeilijke tijden, gemakkelijk een positie in ETF's willen op- of afbouwen.

Effect op prijsvorming

Het is onzeker of de doorgaans goede prijsvorming van ETF's standhouden in tijden van stress op de financiële markten. Zogenaamde *authorized participants* spelen hierin een belangrijke rol. Zij maken liquiditeit mogelijk door aandelen in de ETF te creëren bij meer vraag, en deze weg te halen bij afnemende vraag. Hiertoe kopen respectievelijk verkopen de *authorized participants* de onderliggende effecten, of ze passen de omvang van de derivatenpositie aan. Door dit proces loopt de waarde van ETF-aandelen in principe in de pas met de waarde van de onderliggende effecten, de Net Asset Value (NAV). Niettemin bestaat er een kleine afwijking tussen de waarde van aandelen in de ETF en de NAV. Dit verschil kan zowel negatief (ETF-discount) als positief (ETF-premium) zijn.

Een belangrijke vraag is hoe deze afwijking zich ontwikkelt bij stress op de financiële markten. Bij een grote negatieve afwijking verkopen beleggers tegen een ongunstig lage prijs, en bij een grote positieve afwijking kopen beleggers tegen een relatief hoge prijs. Hogere afwijkingen zijn dus een indicatie voor een verstoorde prijsvorming.

Tabel 1 toont de impact van marktvolatiliteit, gemeten aan de hand van de VIX-index, op de prijsvorming van de grootste ETF ter wereld, die de S&P 500-index volgt. We kijken in eerste instantie naar de absolute omvang van de afwijking van de NAV. Omdat dit verband niet-lineair is, nemen we zowel de VIX-index als het kwadraat van de VIX-index op als verklarende variabelen in de regressie. We zien dat de afwijking van de NAV progressief stijgt in de VIX-index gedurende de periode van 2007 tot nu. Dit betekent dat in volatiele markten een groter verschil bestaat tussen de waarde van een ETF-aandeel en de NAV.

Beleggers handelen dus, afhankelijk van de afwijkingsrichting, tegen relatief ongunstige prijzen en lijden een economisch verlies ten opzichte van de onderliggende waarde van de effecten.

Vaker ETF-discounts in volatiele markten

We bespreken hier de richting van de afwijking tussen de ETF-prijs en de NAV. Het blijkt dat bij hoge marktvolatiliteit iets vaker een ETF-discount optreedt dan een ETF-premium. Tabel 2 toont het aantal handelsdagen met een hoge volatiliteit vanaf begin 2007 tot en met maart 2020. We nemen aan dat een handelsdag een hoge volatiliteit heeft als de VIX-index meer dan twee standaarddeviaties boven zijn gemiddelde ligt. Dit komt neer op 179 handelsdagen met een VIX-index groter dan 37 procent. Op 100 van deze volatiele dagen kende de betreffende ETF een discount. De gemiddelde discount over die 100 dagen bedroeg 24 basispunten. Een ETF-discount is ongunstig voor beleggers die hun ETF-positie willen afbouwen, omdat ze dan minder geld krijgen in verhouding tot wat de onderliggende effecten waard zijn.

De tabel laat ook de vergelijkbare informatie zien voor de maand maart van 2020. Die maand stond in het teken van sterk schommelende beurskoersen als gevolg van de coronacrisis. In die maand lag de VIX-index op dertien handelsdagen boven de 37 procent. Op tien van die dagen trad een ETF-discount op van gemiddeld 26 basispunten. Daarnaast noteerde de ETF op drie handelsdagen een gemiddelde premium van 11 basispunten. Ook in andere marktsegmenten treden afwijkingen op in de prijsvorming. Zo laten Aramonte en Avalos (2020) zien dat, in maart van dit jaar, de prijzen van de meeste ETF's die bedrijfsobligaties volgen ver onder hun NAV lagen. Medio maart behaalden enkele van de grootste ETF's in zowel het *investment grade*-segment als in het *high yield*-segment ETF-discounts van meer dan vijf procent. Dat bevestigt dat de volatiele financiële markten in maart hand in hand gingen met hoge ETF-discounts.

Effecten op liquiditeit

ETF's zijn doorgaans zeer liquide omdat ze in de regel op ieder moment op een beurs verhandelbaar zijn. Het is echter niet zeker of ETF's ook in stresstijden hun hoge liquiditeit voor beleggers behouden. Mogelijke overschatting van liquiditeit in crisistijden is een risico voor institutionele beleggers, aangezien zij in toenemende mate ETF's gebruiken voor hun liquiditeitsbeheer (Grill et al., 2018).

Tabel 3 laat zien wat de relatie is tussen marktvolatiliteit en het verhandelde volume in de eerder genoemde ETF op de S&P 500. De mate waarin het volume stijgt bij oplopende volatiliteit is niet-lineair: bij een steeds grotere toename van de VIX vlakt nam de toename in het volume af. Dit is een indicatie dat de liquiditeit vermindert in vergelijking met tijden met normale volatiliteit.

Grill et al. (2018) zien bijvoorbeeld dat arbitrageactiviteiten door *authorized participants* in dagen met een hoge volatiliteit afnemen voor obligatie-ETF's. Deze volume-effecten kunnen leiden tot tegenpartijrisico's. Fysieke ETF's lenen effecten vaak uit aan andere marktpartijen, en synthetische ETF's maken gebruik van derivaten. In beide gevallen ontstaan tegenpartijrisico's. Volgens Grill et al.

ETF-discount in een belangrijke ETF op de S&P 500-index

TABEL 2

	Hele periode		Maart 2020	
	ETF-discount	ETF-premium	ETF-discount	ETF-premium
VIX groter dan 37 ¹				
Aantal dagen	100	79	10	3
Basispunten afwijking	-24	21	-26	11

Noot: gebaseerd op 3.330 dagelijkse waarnemingen van 1 januari 2007 tot en met 25 maart 2020
¹Een VIX-index groter dan 37 komt overeen met een afwijking van twee of meer standaarddeviaties
 Data: Bloomberg, SPDR S&P 500 ETF Trust | ESB

Impact van marktvolatiliteit op liquiditeit in een belangrijke ETF op de S&P 500-index

TABEL 3

	ETF volume	t-waarde
VIX	141,27	40,69
VIX ²	-0,88	-16,98
R ²		0,34

Noot: gebaseerd op 3.330 dagelijkse waarnemingen van 1 januari 2007 tot en met 25 maart 2020
 Data: Bloomberg, SPDR S&P 500 ETF Trust | ESB

(2018) maken ETF's vaak slechts gebruik van één tegenpartij. Bovendien zijn zowel de ETF's als die tegenpartij vaak een dochter van een en dezelfde moederonderneming. Deze concentratie van tegenpartijrisico leidt bij stress in het financiële systeem tot feedback loops.

Aandacht voor de effecten van passief beheer

De opkomst van passief beleggen draagt bij aan een mogelijke instabiliteit binnen het financiële systeem. Marktpartijen en beleidsmakers dienen daarom rekening te houden met een veranderende dynamiek op de financiële markten, die vooral optreedt in extreme marktomstandigheden zoals de COVID-19-crisis. Een voorbeeld van concrete actie is de Federal Reserve die eind maart begonnen is met het opkopen van ETF's in het high yield-segment, zoals de Japanse centrale bank al jaren voor aandelen ETF's doet. Hiermee beoogt de Fed te vermijden dat deze ETF's noodgedwongen hun onderliggende obligatieportefeuilles op een illiquide markt moeten verkopen om aan de uitstroom van beleggers te voldoen.

Literatuur

- Aramonte, S. en F. Avalos (2020) *The recent distress in corporate bond markets: cues from ETFs*. BIS Bulletin, 6.
- Barberis, N., A. Shleifer en J. Wurgler (2005) *Comovement*. *Journal of Financial Economics*, 75(2), 283–317.
- Ben-David, I., F. Franzoni en R. Moussawi (2018) *Do ETFs increase volatility?* *The Journal of Finance*, 73(6), 2471–2535.
- CBOE (2020) *Cboe S&P 500 Implied Correlation Index Jan 2021*. Te vinden op www.cboe.com.
- Da, Z. en S. Shive (2018) *Exchange traded funds and asset return correlations*. *European Financial Management*, 24(1), 136–168.
- Fichtner, J., E.M. Heemskerk en J. Garcia-Bernardo (2017) *Hidden power of the Big Three? Passive index funds, re-concentration of corporate ownership, and new financial risk*. *Business and Politics*, 19(2), 298–326.
- Grill, M., C. Lambert, P. Marquardt et al. (2018) *Counterparty and liquidity risks in exchange-traded funds*. ECB, Financial Stability Review, november.
- Investment Company Institute (2020), *Investment Company Fact Book*, te vinden op www.ici.org
- Pooters, M. en S. Bekooij (2017) *De consequenties voor marktefficiëntie van passief beleggen*. *VBA Journaal*, 33(131), 30–35.
- Qin, N. en V. Singal (2015) *Indexing and stock price efficiency*. *Financial Management*, 44(4), 875–904.
- Sushko, V. en G. Turner (2018) *The equity market turbulence of 5 February: the role of exchange-traded volatility products*. *BIS Quarterly Review*, 2018 (maart), 4–6.

Belegger accepteert meer risico en lager rendement voor duurzame belegging

De maatschappelijke roep om duurzaam te beleggen wordt steeds luider. In hoeverre heeft het aspect duurzaamheid effect op de risico- en rendementsvoorkeuren van de particuliere belegger? Een analyse aan de hand van digitale experimenten.

IN HET KORT

- Als beleggingen duurzaam zijn, nemen particuliere beleggers genoegen met lagere rendementen en meer risico.
- Juist omdat duurzaamheid verkoopt, is het toezicht op duurzaam beleggen en op duurzaamheidsclaims in marketing belangrijk.

**GUY
PUYLAERT**

Medewerker
toezicht bij de
Autoriteit Financiële
Markten (AFM)

**WILTE
ZIJLSTRA**

Onderzoeker bij de
AFM

In de financiële markten is de transitie naar een duurzame samenleving en economie goed zichtbaar. Voor consumenten van beleggingsproducten en -diensten met een duurzaam karakter is het aanbod sterk toegenomen. Hierdoor is het ook voor niet-professionele beleggers mogelijk om met hun investeringen een positieve en duurzame impact te hebben. Duurzaam beleggen kan bijvoorbeeld door principes te hanteren op het gebied van milieu, sociaal beleid en goed ondernemingsbestuur.

De omvang van duurzaam sparen en beleggen voor particulieren is nog beperkt, maar groeit in relatie tot de totale Nederlandse particuliere spaar- en beleggingsmarkten (Scholtens, 2018). Bij het financiële beslissingsproces lijkt het aspect duurzaamheid aan belang te winnen. Amerikaans onderzoek laat zien dat beleggingsfondsen, na het krijgen van de hoogste duurzaamheidsrating van *Morningstar*, in elf maanden tijd een netto-instroom kregen van meer dan 24 miljard dollar aan belegd vermogen (Hartzmark en Sussman, 2019). In dezelfde periode na publicatie van de scores zagen fondsen met de laagste score voor duurzaamheid juist een netto-uitstroom van 12 miljard dollar. De onderzoekers concluderen dat beleggers in de Verenigde Staten duurzaamheid positief waarderen.

Beleggers zijn vooral intrinsiek gemotiveerd om duurzaam te investeren, concluderen Riedl en Smeets (2017) op basis van onderzoek onder particuliere beleggers bij Robeco. Hun sociale preferenties en maatschappelijke betrokkenheid, lijken mede hun voorkeur voor duurzame producten te bepalen. Financiële motieven spelen daarentegen bij deze beleggers minder een rol. Zo waren de kosten, uitgedrukt

als *total expense ratio*, van de maatschappelijk verantwoorde aandelenfondsen in dit onderzoek met 2,2 procent significant hoger dan van de reguliere fondsen (1,5 procent).

De onderzoeken wijzen erop dat duurzame aspecten invloed hebben op beleggingskeuzes. De Autoriteit Financiële Markten (AFM) wil daarom zicht hebben op hoe de informatie over duurzaamheid wordt vormgegeven, en wat de marketing van duurzame producten voor effect heeft op het beleggingsgedrag van consumenten. Een van de uitgangspunten in het toezicht van de AFM op duurzaamheid is dat consumenten en andere afnemers goed worden geïnformeerd en geadviseerd over duurzaamheidsfactoren, ter ondersteuning van hun financiële beslissingen. Ze krijgen dan een product dat past bij hun behoefte (AFM, 2020).

Twee experimenten

In de twee experimenten met particuliere beleggers onderzochten we wat het (relatieve) economische belang is van het generieke kenmerk 'duurzaam' in relatie tot bijvoorbeeld het risico of het verwachte rendement van de belegging. De experimenten zijn in online panels uitgevoerd en hadden betrekking op intenties, niet op het daadwerkelijke handelsgedrag. In 2015 is een niet-representatieve steekproef uit het AFM Consumentenpanel gebruikt; in 2018 bestond de representatieve steekproef uit particuliere beleggers afkomstig uit het panel van marktonderzoeksbureau GfK.

Respondenten kregen in beide experimenten een gefingeerde, gestileerde advertentie te zien; de ene helft met meer nadruk op duurzaamheid ("Beleggen voor een duurzame wereld"), de andere helft zonder die specifieke aandacht ("Beleggen over de hele wereld"). De niet-duurzame conditie benadrukt zelfs nog het positieve aspect van spreiding. Daarnaast varieerde het verwachte rendement of de risicoklasse.

Respondenten geven hun voorkeur weer door 10.000 euro te verdelen over deze twee beleggingen. Wanneer alle andere kenmerken verder identiek zijn, is er een significante voorkeur voor duurzaam beleggen. Voor de vier groepen waarbij risico en rendement verder gelijk zijn, wijzen beleggers gemiddeld genomen tussen de 6.283 en 6.973 euro toe aan de duurzame variant (de vier donkere balken in figuur 1).

In het experiment dat in 2015 met het AFM ConsumentenPanel is uitgevoerd, is ook getest hoe deze preferentie voor duurzaam zich verhoudt tot het verwachte rendement. Wanneer de niet-duurzame aanbieding een verwacht rendement van zes procent heeft en de duurzame vier pro-

cent, dan verschuift de verdeling en is de gemiddelde investering in de duurzame aanbieding 4.458 euro.

In de AFM Consumentenmonitor van najaar 2018 is een vergelijkbaar experiment gedaan, waarbij er met de risicocategorie van de belegging gevarieerd is. Deze kan variëren van 1 tot en met 7, waarbij obligatiefondsen vaak in categorie 4 vallen en aandelen(fondsen) vaak in hogere categorieën zoals 5 of 6 terechtkomen. Hoe hoger het getal van de risicocategorie, hoe hoger het risico. De risicometer met de zeven risico-categorieën is wettelijk verplicht en gestandaardiseerd. Wanneer de risico-classificatie voor de duurzame belegging één categorie hoger – en dus riskanter – is, beweegt de verdeling van de 10.000 euro naar een half-en-half-verdeling. Bij een duurzame aanbieding met risico-categorie 5 en een niet-duurzame aanbieding met risicoklasse 4, investeert men gemiddeld genomen 4.900 euro (= 49 procent) in de duurzame variant.

Voor de twee groepen met een gelijk risicoprofiel tussen de duurzame en niet-duurzame variant kiest ongeveer veertig procent ervoor om alles in de duurzame variant te investeren, en rond de tien procent kiest ervoor om niets in de duurzame variant te investeren. Wanneer de duurzame belegging één risicocategorie hoger zit dan de niet-duurzame belegging, dan belegt 23 procent de volledige 10.000 euro in de niet-duurzame variant.

Conclusies en beleidsimplicaties

Concluderend: klanten zijn over de gehele linie gezien bereid iets op te geven om duurzaam te kunnen beleggen. Het duurzame aspect van een belegging lijkt ervoor te zorgen dat zo'n belegging gemiddeld genomen ongeveer net zo attractief is als een reguliere belegging die een verwacht rendement heeft dat enkele procentpunten hoger ligt. Hetzelfde geldt voor risico: afgezet op de wettelijk verplichte risicocategorisatie met zeven categorieën, blijkt een belegging zonder nadruk op duurzaamheid die één risicocategorie lager is ingeschaald ongeveer net zo aantrekkelijk als de riskantere duurzame belegging. Of kort gezegd: *sustainability sells*.

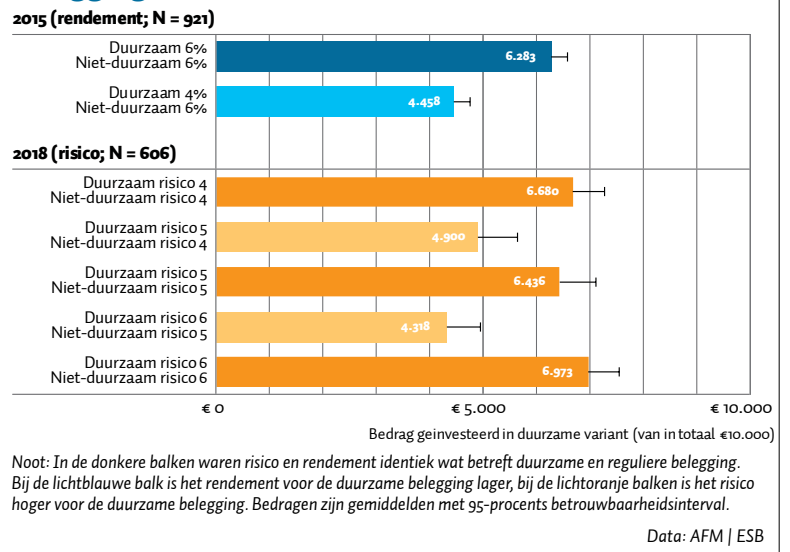
Welk aspect van duurzaamheid precies zorgde voor de aantrekking, is hier niet vast te stellen omdat alleen het generieke, abstracte concept 'duurzaam' is gebruikt. De belegger kon hier zijn eigen invulling aan geven. Een alternatieve verklaring die we ook niet kunnen uitsluiten, is dat respondenten juist niet internationaal ("over de hele wereld") willen beleggen en daarom voor de duurzame versie kozen.

Gezien het feit dat klanten bereid lijken iets op te geven om duurzaam te kunnen beleggen, is het belangrijk dat de producten en diensten met het label 'duurzaam' ook daadwerkelijk een duurzame impact hebben. *Greenwashing* moet voorkomen worden, waarbij partijen niet-duurzame producten door gelikte marketing als duurzaam aanprijzen om meer te verkopen. Dat doet namelijk afbreuk aan het belang van de klant en misbruik holt op de lange termijn de toegevoegde waarde van de duurzame kenmerken uit.

Financiële ondernemingen moeten er dus voor zorgen dat de duurzame producten die ze aanbieden daadwerkelijk duurzaam zijn. Ze hebben de verantwoordelijkheid om eerlijk en evenwichtig te communiceren over de voordelen van

Duurzame versus niet-duurzame ('reguliere') belegging

FIGUUR 1

hun product, waaronder duurzaamheid. De positieve kanten van een product of dienst mogen ook niet afleiden van de mogelijke nadelen van een product, zoals de kosten of de risico's die eraan verbonden zijn. Al met al moeten klanten een al dan niet duurzame keus goed geïnformeerd kunnen maken, en erop kunnen vertrouwen dat de informatie en marketing van financiële ondernemingen over deze aspecten correct, duidelijk en niet-misleitend is.

De AFM houdt toezicht op de naleving van de wettelijke normen voor informatieverstrekking. Ook voor informatie over duurzame kenmerken staat er voorop dat de informatie niet misleidend of dat beleggers een te rooskleurig beeld geven van de duurzame prestaties.

De ontwikkeling van wetgeving met een gedeelde definitie van wat duurzaam is, zal bijdragen aan meer transparantie en betere informatie in de markt voor duurzaam beleggen. Zo werken Europese beleidsmakers samen met de markt aan een taxonomie met daarin een classificatie van welke economische activiteiten als ecologisch duurzaam kunnen worden aangemerkt (Europese Commissie, 2020).

Duurzaamheid is een onderwerp dat zowel voor consumenten als voor financiële ondernemingen steeds prominenter op de agenda staat. Het vertrouwen van beleggers in duurzame producten en diensten is belangrijk voor de korte en ook voor de lange termijn. *Sustainability sells* is dan ook iets waar marktpartijen, de wetgever en toezichhouders rekening mee moeten houden om de ontwikkelende markt voor duurzaam beleggen goed te laten functioneren.

Literatuur

- AFM (2020) *AFM en duurzaamheid*. Position Paper, juni.
- Europese Commissie (2020) *EU taxonomy for sustainable activities*. Te vinden op ec.europa.eu.
- Hartzmark, S.M. en A.B. Sussman (2019) *Do investors value sustainability? A natural experiment examining ranking and fund flows*. ECGI, Finance Working Paper, 565/2018. Te vinden op ecgi.global.
- Riedl, A. en P. Smeets (2017) *Why do investors hold socially responsible mutual funds?* *The Journal of Finance*, 72(6), 2505–2550.
- Scholten, B. (2018) *Maak effecten van duurzaam sparen en beleggen inzichtelijk*. ESB, 103(4766S), 83–85.

Klein aantal professionals presteert uitzonderlijk en krijgt veel media-aandacht

Managers gaan er veelal van uit dat prestaties van professionals normaal zijn verdeeld, waarbij de meeste gemiddeld presteren. Maar klopt dat wel? Een verkenning van de prestaties van financiële adviseurs en advocaten op basis van publiek beschikbare informatie.

IN HET KORT

- De prestaties zijn verdeeld volgens de machtsfunctie: een klein gedeelte presteert uitzonderlijk goed, en de meesten redelijk.
- De best presterende advocaten krijgen veel aandacht in de media en winnen veel prijzen.

JOB TASCHÉ

Commercieel Manager bij Klarna

WILLEM VERBEKE

Emeritus hoogleraar aan de Erasmus Universiteit Rotterdam

Vaak wordt er gedacht dat de prestaties van professionals normaal verdeeld zijn, waarbij de meeste gemiddeld presteren, maar een slinkend deel het beter doet of het slechter doet dan gemiddeld (figuur 1a). Dit idee is populair gemaakt door Jack Welch, de ex-CEO van General Electric, die op basis hiervan concludeerde dat zijn bedrijf, om tot betere prestaties te komen, jaarlijks de circa tien procent minst presterende werknemers moest vervangen (Welch en Welch, 2015).

Het is echter de vraag of prestaties inderdaad normaal verdeeld zijn (Bernardin et al., 1984). Zo constateren O'Boyle en Aguinis (2012) dat er een kleine groep van professionals is die boven het maaiveld uitsteekt: binnen bedrijfstakken springen er vaak een paar excellente presteerders (*hyper performers of stars*) uit – denk bijvoorbeeld aan CEO's als Elon Musk en Jeff Bezos. Die constatering duidt meer op een verdeling volgens de machtsfunctie (*power law*) (figuur 1b), waarbij er sprake is van een dikke staart van gemiddeld presterende werknemers (Anderson, 2004).

Diverse onderzoekers stellen dat de prestaties van professionals meer overeenkomen met een machtsfunctie dan met de normale verdeling (Jacobs, 1974; Schmidt en Hunter, 1983). De meeste werknemers presteren redelijk tot goed, en zonder hen zou een professionele onderneming niet kunnen overleven. Daarnaast is er een klein aantal professionals dat excellent presteert: zij produceren een enorme output en trekken veel aandacht – volgens sommigen hebben professionele organisaties deze *stars* nodig voor een grotere naamsbekendheid en om collega's te motiveren hun prestaties te evenaren (Groysberg et al., 2004).

In dit artikel analyseren we de verdeling van de prestaties van Nederlandse financiële adviseurs en advocaten betrokken bij overnames: hoe zijn de prestaties verdeeld binnen deze kennisintensieve bedrijfstak? En hoe hangen deze prestaties samen met hun opleiding, de onderneming waarin zij werken, en de mate van aandacht die zij genereren in de media of via het winnen van prijzen?

Data

Op basis van websites zoals van M&A (mena.nl) hebben we een database samengesteld bestaande uit 4.543 advocaten die, van januari 2014 tot december 2018, 21.443 overnamedeals met een totale waarde van 7.181,9 miljard euro sloten, en 1.876 financiële adviseurs die 6.403 deals sloten met een totale waarde 1.659,1 miljard. De deals zijn per professional gealloceerd. We meten de prestaties per professional door het aantal deals waarbij hij/zij betrokken was te vermenigvuldigen met de waarde ervan. Een professional die veel kleine deals sluit, kan dus een even hoge score hebben als een professional die één grote deal sluit.

De figuren 2a en 2b laten zien dat er, zowel bij de advocaten als de financiële adviseurs, erg weinig professionals zijn met hoge prestatiecijfers. De prestatieverdeling vertoont geen normale uitsplitsing, maar lijkt op een machtsfunctieverdeling. Dit wordt bevestigd door de veel lagere chi-kwadraatscore die we voor de machtsfunctieverdeling vinden, dan voor de normale verdeling.

Verband prestaties met andere kenmerken

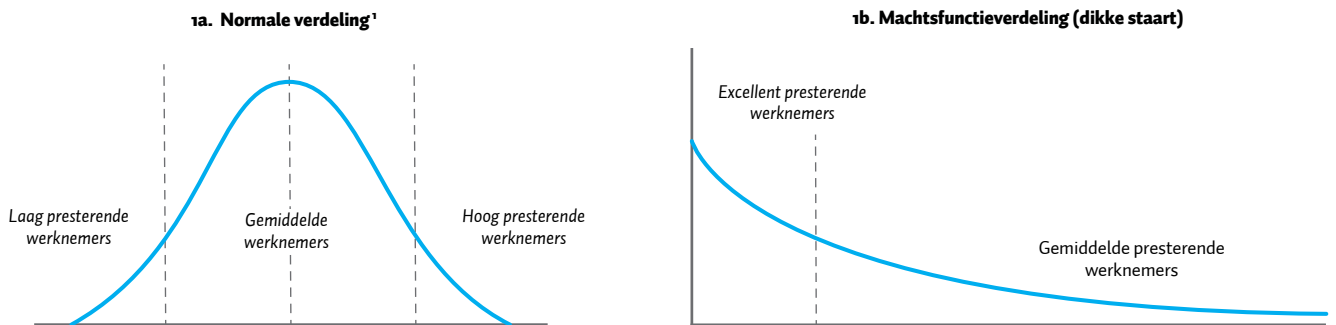
Hoe verschillen de echte stars van de overige goed presterende professionals? Om dat te verkennen, verdelen we de prestaties van de tweehonderd best presterende advocaten in drie categorieën: laag, middel en hoog. Via deze groepering beperken we de mogelijke miskwalificaties die kunnen ontstaan doordat we, met de waarde van de overnamedeals waarbij professionals betrokken zijn, een vrije grove maatstaf voor prestaties gebruiken.

Door middel van *discriminantanalyse* onderzoeken we het verband tussen prestaties en opleidingskenmerken (prestige universiteit, aan meerdere universiteiten gestudeerd, MBA gehaald, en gestudeerd in de Verenigde Staten), ondernemingskenmerken (prestige onderneming, aantal jaren bij onderneming, en ervaring bij verschillende ondernemingen) en zichtbaarheidskenmerken (aantal keren genoemd op fd.nl; aantal nominaties voor M&A-

Dit artikel is gebaseerd op de masterscriptie van Job Tasché

Verdeling van prestaties

FIGUUR 1

¹Voor de visuele ondersteuning staan de x- en y-as in figuur 1a andersom dan in de overige figuren

ESB

awards, ranking op mena.nl, en aantal gepubliceerde wetenschappelijke artikelen). Deze informatie konden we voor 143 advocaten verzamelen.

Tabel 1 toont de resultaten. Opvallend is dat alleen de zichtbaarheidskenmerken significant zijn: de prestaties van advocaten hangen significant samen met het aantal vermeldingen op fd.nl, het aantal nominaties voor M&A-awards en de gemiddelde ranking op mena.nl.

Conclusie en discussie

De prestaties van bij overnames betrokken financiële adviseurs en advocaten vertonen geen nominale maar een machtsfunctieverdeling: een klein aantal steekt boven het redelijk presterende maaiveld uit. Bij advocaten hangt een hoge positie op de dikke staart samen met media-aandacht en het winnen van prijzen. Opvallend is dat noch de opleidingsachtergrond van de advocaten, noch de reputatie van de universiteit of bekendheid van de onderneming lijkt samen te hangen met de prestatie van de professionals. Dit suggereert dat een professional vooral zelf aan de weg dient te blijven timmeren.

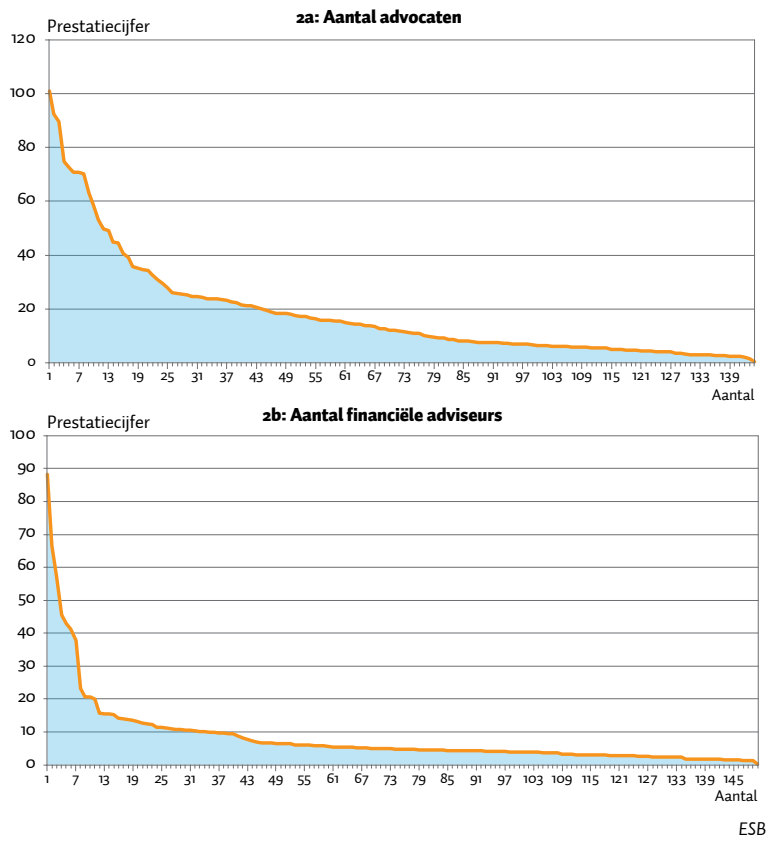
Op basis van de huidige resultaten kunnen we niets zeggen over causale verbanden. Het kan zo zijn dat de best presterende professionals meer aandacht trekken, of dat media-aandacht de prestaties verhoogt. Ook kan het zijn dat beide effecten elkaar versterken: een goed presterende professional krijgt veel aandacht, waardoor hij/zij ook weer beter presteert. Vervolgonderzoek, bijvoorbeeld aan de hand van tijdreeksen, kan dit verduidelijken. Ook moet er onderzocht worden in hoeverre de machtsfunctieverdeling ook opgaat voor andere kennisintensieve beroepen, zoals architectuur of engineering.

Literatuur

- Anderson, C. (2004) *The long tail*. New York: Random House.
- Bernardin, H.J. en R.W. Beatty (1984) *Performance appraisal: Assessing human behavior at work*. Boston: Kent.
- Groysberg, B., A. Nanda en N. Nohria (2004) The risky business of hiring stars. *Harvard Business Review*, 82(5), 92–100.
- Jacobs, D. (1974) Dependency and vulnerability: an exchange approach to the control of organizations. *Administrative Science Quarterly*, (19)1, 45–59.
- Schmidt, F.L. en J.E. Hunter (1983) Individual differences in productivity: an empirical test of estimates derived from studies of selection procedure utility. *Journal of Applied Psychology*, 68(3), 407–414.
- Welch, J. en S. Welch (2015) *The real-life MBA*. New York: HarperCollins.

Verdeling prestaties

FIGUUR 2

ESB

Verband prestaties met andere kenmerken

TABEL 1

	Discriminantenfunctie
Prestige universiteit	-0,06
Aan verschillende universiteiten gestudeerd	0,11
MBA behaald	-0,08
Gestudeerd in de Verenigde Staten	0,10
Prestige onderneming	0,17
Aantal jaren bij onderneming	0,18
Ervaring bij verschillende ondernemingen	0,19
Aantal keren genoemd op fd.nl	0,41
Aantal nominaties voor M&A-awards	0,79***
Gemiddelde ranking op mena.nl	0,37***
Aantal wetenschappelijke artikelen	0,05***

*** Significant op eenprocentniveau

ESB

Een beter Pensioenakkoord met risicodeling via premies

In het Pensioenakkoord komen beleggingsrisico's louter voor rekening van de koopkracht in de pensioenfase van de levensloop, omdat alleen de pensioenen worden aangepast en niet de premies. Met een bredere risicotoedeling over de gehele levensloop, inclusief variabele premies, zijn alle generaties beter af.

IN HET KORT

- Brede risicodeling maakt een halvering van de premies en een zekerder pensioen voor jongeren mogelijk.
- Zonder brede risicodeling wordt het rendement op het pensioenvermogen zo laag dat de overgang naar een omslagstelsel loont.
- Bij het huidige Pensioenakkoord is het 'invaren' van bestaande rechten te duur, bij een brede risicodeling niet.

ARNOUD BOOT

Hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam (UvA) en Raadslid WRR

COEN TEULINGS

Universiteits-hoogleraar aan de Universiteit Utrecht

PAUL DE BEER

Hoogleraar aan de UvA

De auteurs waren lid van het Wetenschappelijk Beraad van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2019–2020), ter ondersteuning van de Stuurgroep voor het Pensioenakkoord

Op 12 juni 2020 heeft het kabinet met de sociale partners het Pensioenakkoord gesloten. Dat akkoord onderkent het belang van een goede toedeling van risico's, maar toch schiet het juist op dit punt tekort. Zoals wij in dit artikel laten zien, kan met een bredere spreiding van risico's een aanzienlijke welvaartswinst worden behaald. Dit is ook noodzakelijk omdat het pensioenstelsel anders te duur wordt, waardoor het onder druk zou kunnen blijven staan.

Ons artikel opent met een bespreking van het economische risicodelingscriterium dat impliciet wordt gehanteerd in de onderbouwing van het Pensioenakkoord: het Musgrave-criterium. Vervolgens laten we zien hoe een bredere toepassing van dit criterium, door ook de premies van werkenden bij risicodeling te betrekken, leidt tot een betere afweging tussen risico en rendement, aanzienlijk lagere pensioenpremies en minder onzekerheid over het verwachte pensioen.

Verder laten we zien dat alleen bij een bredere risicodeling kapitaaldekking aantrekkelijk blijft. Enige verschuiving richting omslag ligt echter voor de hand.

Dit artikel is gebaseerd op notities die we eerder hebben gemaakt voor het Wetenschappelijk Beraad van de Stuurgroep voor het Pensioenakkoord, zie Boot et al. (2020). Voor details verwijzen we naar die notities inclusief het Excel-bestand met de berekeningen.

Musgrave-criterium

Het Musgrave-criterium helpt om na te denken over een rechtvaardige verdeling van mee- en tegenvallers tussen generaties. Dit criterium komt uit *public economics* waar het

verwijst naar een gelijk netto-profijs van overheidshandelen voor alle generaties. De toepassing op het pensioenstelsel (Schokkaert et al., 2017; Vandenbroucke, 2020; Frijns en Mensonides, 2020) impliceert dat bij een mee- of tegenvaller in een bepaald jaar de toekomstige koopkracht van iedere generatie procentueel evenveel moet worden aangepast – voor werkenden door een premieverandering, en voor gepensioneerden door een pensioenaanpassing.

Binnen een generatie kan, naar analogie van het Musgrave-criterium, een verdeling van mee- en tegenvallers worden gekozen, zodat het effect op de koopkracht voor iedere deelnemer gelijk is, ongeacht de levensfase. In de werkende fase gaat dit via een zodanige aanpassing van zowel de pensioenpremie als de toekomstige pensioenaanspraken dat de (procentuele) koopkrachteffecten per jaar identiek zijn. In de gepensioneerde fase wordt het pensioen over de resterende levensloop met hetzelfde percentage aangepast. Geredeneerd binnen een generatie, impliceert het criterium dat er relatief veel risico genomen wordt aan het begin van de levensloop.

Geredeneerd tussen generaties, impliceert dit dat er relatief veel risico genomen moet worden door jongere generaties. De gecumuleerde koopkracht over de resterende levensloop is voor hen immers hoger, en zij kunnen dus meer risico dragen (Teulings en De Vries, 2006). Jongeren worden voor dat hogere risico beloond, omdat zij over een langere periode kunnen profiteren van een hoger verwacht rendement.

Het Pensioenakkoord kiest voor een beperktere spreiding van risico's dan het Musgrave-criterium. Alleen de pensioentoezeggingen worden aangepast in het geval van mee- en tegenvallers. Premies, en daarmee de koopkracht, in de werkende fase veranderen in beginsel niet. Dit leidt tot een veel beperktere risicodeling en een slechtere afweging tussen risico en rendement dan wanneer, via aanpassingen van de pensioenpremies, ook de koopkracht tijdens de arbeidzame fase in de risicodeling betrokken wordt.

Toedeling beleggingsrisico's

In het Pensioenakkoord worden onverwachte mee- en tegenvallers in het beleggingsresultaat proportioneel verdeeld over het al opgebouwde en nog op te bouwen pensioen van de *huidige* deelnemers (zowel werkenden als gepensioneerden) van het pensioenfonds. Deze pensioenen moeten worden gefinancierd uit het tot nog toe opgebouwde vermogen in het pensioenfonds, en het vermogen dat nog zal worden opgebouwd door de premies van de deelnemers die nog aan het werk zijn (de Contante Waarde (CW) van de toekomstige premie-inleg van de werkende huidige

deelnemers). De noodzakelijke procentuele aanpassing bij een onverwachte beleggingstegenvaller wordt in het plan van de Stuurgroep voor het Pensioenakkoord uitgerekend met de volgende formule:

$$\frac{\text{koopkrachtverlies (in \%)} = \frac{\text{beleggingsverlies}}{\text{pensioenvermogen} + \text{CW toekomstige pensioenpremies}} \% \quad (1)$$

Dit is een elegante oplossing. De noodzakelijke aanpassing van de koopkracht van de huidige en toekomstige pensioenen van de huidige deelnemers wordt bepaald door het beleggingsverlies te delen door het totale vermogen dat voor de betaling van die pensioenen beschikbaar komt.

Als men in de formule rekening houdt met de CW van de toekomstige pensioenpremies dan wordt er meer risicodeling mogelijk dan wanneer er alleen naar het al opgebouwde pensioenvermogen wordt gekeken. De bijdrage van beide termen in de noemer verhouden zich als ongeveer één (het reeds opgebouwde pensioenvermogen) tot een half (nog in te brengen vermogen = CW-premies): het procentuele koopkrachteffect van een beleggingsverlies is dus ongeveer een derde kleiner door met de toekomstige premies rekening te houden.

Uitbreiding

Formule (1) beperkt de toepassing van het Musgrave-criterium tot de koopkracht tijdens de pensioenfase. Ons voorstel voor een brede risicodeling breidt de werking van die formule uit, door niet alleen de pensioenfase van de levensloop maar ook de arbeidzame fase erbij te betrekken. Dan hoeven beleggingsverliezen niet louter door een lager pensioen te worden opgevangen, maar worden dat ook door hogere pensioenpremies. Op die manier wordt de meest evenwichtige verdeling van risico over de levensloop gerealiseerd. Dit impliceert de volgende formule:

$$\frac{\text{koopkrachtverlies (in \%)} = \frac{\text{beleggingsverlies}}{\text{pensioenvermogen} + \text{CW looninkomen}} \% \quad (2)$$

Het idee achter formule (2) is dat er een bredere risicodeling wordt gerealiseerd als ook de koopkracht gedurende de werkende fase van het leven meedeelt in de risico's. Bij de berekening van het procentuele koopkrachtverlies moet dan niet alleen rekening gehouden worden met de CW van de toekomstige premies, maar ook met het toekomstig looninkomen dat na aftrek van die premies resteert voor de consumptie tijdens de arbeidzame fase. De som van beide is het looninkomen, zoals tot uiting komt in formule (2). Omdat premies ruwweg een vijfde van de loonsom zijn, verhouden beide termen zich nu als één (pensioenvermogen) staat tot tweeënehalf (nog te verdienen looninkomen = CW looninkomen) in plaats van als één staat tot een half bij een beperkte risicodeling. Het procentuele koopkrachtverlies wordt hierdoor meer dan gehalveerd.

De formules zijn beide symmetrisch wat betreft mee- en tegenvallers. Deze symmetrische aanpassing is een belangrijke verbetering ten opzichte van het bestaande pensioenstelsel. Vroeger werden meevallers opgespaard om toekomstige tegenvallers op te vangen, en was er altijd de verleiding om na een tegenvaller te hopen op een toe-

komstige meevaller. In het nieuwe stelsel worden mee- en tegenvallers via deze formule meteen afgerekend. In de uitwerking van het Pensioenakkoord heeft men er echter voor gekozen om die aanpassing meer geleidelijk te laten plaatsvinden, door het totale koopkrachteffect in gelijke stappen over een periode van tien jaar te verdelen. In dit artikel volgen wij die afspraak voor alle besproken varianten, waarbij voor de eenvoud steeds de kosten van deze afspraak buiten beschouwing gelaten worden. Voor de onderlinge vergelijking van de varianten maakt dit niet wezenlijk uit.

Premie als extra stuurinstrument

De reden dat er in het Pensioenakkoord gerekend wordt met de premie-inleg en niet met toekomstig looninkomen, is omdat het premiepercentage in het Pensioenakkoord niet gebruikt wordt om mee- en tegenvallers op te vangen. Werkgevers zien weinig heil in een verdere verhoging van de pensioenpremies. Maar zoals wij in de berekening in tabel 1 laten zien, maakt het betrekken van de koopkracht tijdens de arbeidzame fase van de levensloop bij de risicodeling juist een forse verlaging van de *verwachte* premie mogelijk, zodat de feitelijke premie alleen in uitzonderlijke omstandigheden boven het huidige niveau uit zal komen. Bovendien zijn in ons voorstel deze premiefluctuaties in principe voor rekening van de werknemers, en niet van de werkgevers. Wij komen op dit punt terug in onze conclusies.

Onze berekeningen zijn gebaseerd op een pensioenfonds in een stabiele situatie, waarbij alle cohorten een gelijke omvang hebben. In werkelijkheid verschillen cohorten in omvang, maar dit heeft geen wezenlijk effect voor de vergelijking van de varianten. Verder gaan we uit van een arbeidscarrière van 45 jaar, een pensioenduur van 17 jaar, een rente van 0% en een inflatie van 2%. Voor de rendementen gaan we uit van de parameters van de commissie-Dijsselbloem, daarmee komen we uit op een risicopremie van 5,6%. Voor de jaarlijkse standaarddeviatie van de aandelenkoersen (13%) nemen we een gebruikelijke waarde in de literatuur, zie bijvoorbeeld Kocherlakota (1996).

De twee besproken varianten van risicodeling (beperkte risicodeling conform de huidige uitwerking van het Pensioenakkoord; brede risicodeling conform ons voorstel) worden nu vergeleken wat betreft twee beleidsmatige scenario's. In het eerste scenario beleggen pensioenfondsen veertig procent van hun vermogen in zakelijke waarden (met name aandelen) en de rest in risicovrije obligaties, in het tweede scenario beleggen pensioenfondsen tachtig procent in zakelijke waarden. De reden waarom wij juist deze twee scenario's beschouwen zal later in het artikel duidelijk worden. De resultaten van onze berekeningen zijn weergegeven in tabel 1.

Resultaten

In het eerste blok van tabel 1 staan drie kengetallen die voor beide vormen van risicodeling gelden. Het reële projectierendement is gelijk aan de rente plus de fractie belegd in zakelijke waarden maal de risicopremie, en dat verminderd met de inflatie. De uitgangspositie is dus dat pensioenen jaarlijks worden geïndexeerd met de inflatie. Hoe hoger het percentage belegd in zakelijke waarden, des te hoger is het projectierendement vanwege de extra risicopremie die

wordt geïncasseerd, en des te lager dus de kostendeekkende premie en het benodigde pensioenvermogen. Het premieverschil bij tachtig procent vergeleken met veertig procent belegd in zakelijke waarden is ruim tien procent van het loon, bijna een halvering van de premie.

Het tweede en derde blok van de tabel geven inzicht in de effecten van respectievelijk beperkte en brede risicodeling voor het risico dat deelnemers lopen. Om het risico voor deelnemers van beide scenario's en beide vormen van risicodeling te vergelijken, beschouwen we de gevolgen van een beurscrisis waarbij aandelen veertig procent van hun waarde verliezen, zoals bijvoorbeeld gebeurd is in november 2008 tijdens de grote financiële crisis. Een goed stelsel moet tegen een dergelijke klap bestand zijn.

Beperkte risicodeling

We bespreken eerst de gevolgen van een beurscrisis bij beperkte risicodeling. Het resulterende koopkrachtverlies van pensioenen staat op de eerste regel van het tweede blok. In het scenario met veertig procent belegd in zakelijke waarden, moeten de pensioenen met ruim tien procent worden verlaagd. In het alternatieve scenario, waarbij tachtig procent is belegd in zakelijke waarden, is de verlaging ruim het dubbele. Door de noodzakelijke aanpassing over tien jaar uit te smeren, is het koopkrachtverlies in het eerste jaar een

tiende daarvan; zie de tweede regel. De koopkracht van werkenden blijft in deze variant per definitie onaangestast.

Daarnaast is van belang wat de onzekerheid is over het verwachte pensioen op de pensioendatum 45 jaar later, op het moment dat een deelnemer toetreedt tot het pensioenfonds. We meten dit risico af aan de standaarddeviatie van de vervangingsratio 45 jaar later. Zelfs als pensioenfonds slechts veertig procent van hun vermogen in zakelijke waarden beleggen, is deze onzekerheid groot, namelijk 19,9 procent van de koopkracht. En in het alternatieve scenario is die onzekerheid vanzelfsprekend nog groter (41,8 procent).

Brede risicodeling

Het derde blok in de tabel geeft de overeenkomstige kengedaten in geval van brede risicodeling. Het koopkrachtverlies bij een daling van de beurs met veertig procent (4,4 of 9,3 procent, afhankelijk van het percentage belegd in zakelijke waarden) is dan een factor tweeëneenhalf kleiner dan bij beperkte risicodeling (waarbij het koopkrachtverlies respectievelijk 10,2 en 24,8 procent bedraagt).

Het effect van een bredere risicodeling op de onzekerheid over het verwachte pensioen op het moment van toetreding is zelfs nog groter: meer dan een factor drie lager dan bij beperkte risicodeling. Vanzelfsprekend moet het risico ergens blijven. Waar bij beperkte risicodeling de koopkracht gedurende het arbeidzame deel van de levensloop buiten schot blijft, deelt die koopkracht bij brede risicodeling proportioneel mee in de mee- en tegenvallers.

Brede risicodeling maakt lagere premie mogelijk

Dit brengt ons bij een vergelijking van beide scenario's. Laat zien dat zelfs indien bij brede risicodeling tachtig procent in zakelijke waarden wordt belegd, er voor jongeren minder onzekerheid is over het verwachte pensioen dan bij beperkte risicodeling met slechts veertig procent belegd in zakelijke waarden, namelijk 12,7 versus 19,9 procent. Ook het koopkrachtverlies bij een beurscrisis komt bij een brede risicodeling met tachtig procent belegd in zakelijke waarden beter uit dan bij een beperkte risicodeling met veertig procent in zakelijke waarden.

Zoals we gezien hebben, leidt een verdubbeling van het percentage belegd in zakelijke waarden tot een halvering van de verwachte premie. Als tegelijkertijd de risico's breder worden gedeeld, kan dit zonder dat de pensioenaanspraken riskanter worden. Wel zorgt de brede risicodeling ervoor dat de koopkracht van het looninkomen proportioneel meebeweegt, als we ervan uitgaan dat veranderingen in de premie niet worden afgewenteld op de werkgevers.

Brede risicodeling maakt pensioenen dus goedkoper en zekerder, maar dit betekent wel dat in de arbeidzame fase van de levensloop de premies gemiddeld genomen weliswaar lager zijn, maar wel meebewegen met de beleggingsresultaten.

Bij beperkte risicodeling zoals in het Pensioenakkoord kunnen pensioenfonds slechts een kleiner deel van hun vermogen in zakelijke waarden beleggen. Veertig procent lijkt dan het maximaal haalbare. Bij een hoger percentage worden pensioenen te onzeker. Frijs en Mensonides (2020) komen op basis van CPB-cijfers tot dezelfde con-

Resultaten voor de onderzochte scenario's

TABEL 1

Scenario: aandeel belegd in zakelijke waarden	40%	80%
Kengetallen voor beide vormen van risicodeling		
reëel projectierendement	0,2%	2,5%
kostendeekkende premie	21,9%	11,8%
benodigd pensioenvermogen (mld.)	1504	1178
Beperkte risicodeling: louter over pensioenen		
koopkrachtverlies pensioenen bij beurscrisis	10,2%	24,8%
koopkrachtverlies eerste jaar na beurscrisis	1,0%	2,5%
standaarddeviatie verwacht pensioen bij toetreding	19,9%	41,8%
standaarddeviatie pensioenpremie	0,0%	0,0%
Brede risicodeling: over pensioenen én lonen		
koopkrachtverlies allen bij beurscrisis	4,4%	9,3%
koopkrachtverlies eerste jaar na beurscrisis	0,4%	0,9%
standaarddeviatie verwacht pensioen bij toetreding	5,6%	12,7%
standaarddeviatie pensioenpremie	4,3%	11,2%

ESB

Enige versterking van omslag mogelijk

KADER 1

Met een omslag-gefinancierde AOW en een kapitaal-gedekte tweede pijler heeft Nederland een mengvorm. Gegeven de lage risicovrije rente zou enige verschuiving richting meer omslag wenselijk zijn. Onze voorstellen bieden daartoe enige ruimte. De lagere premies die mogelijk worden omdat er bij brede risicodeling een hoger percentage van het pensioenvermogen in zakelijke waarden wordt belegd, verlagen ook structureel de fiscale subsidie op pensioenpremies. Dit 'wisselgeld'

kan ingezet worden voor bijvoorbeeld een hogere AOW, om daarmee een verlaging van de vervangingsratio mogelijk te maken. In Boot et al. (2020) laten wij zien dat de besparing op de fiscale subsidie een verhoging van de AOW met ongeveer tien procent mogelijk maakt. Deze verhoging kan worden gebruikt voor een verlaging van de ambitie aangaande de vervangingsratio van tachtig naar zeventig procent van het middenloos.

clusie. Bij brede risicodeling wordt het mogelijk om tachtig procent in zakelijke waarden te beleggen. Vandaar dat we deze variant vergelijken met de veertig procent bij beperkte risicodeling. Onze analyse wijst dus op een groot voordeel bij brede risicodeling.

Dit voordeel wordt nog versterkt doordat met een brede risicodeling met tachtig procent belegd in zakelijke waarden het benodigde pensioenvermogen ongeveer een derde kleiner is dan bij een beperkte risicodeling met veertig procent belegd in zakelijke waarden. In dat laatste geval is er een vermogen van 1.504 miljard euro nodig, zie tabel 1. Dit is meer dan pensioenfondsen nu in kas hebben (1.443 miljard volgens DNB). Het 'invaren' van bestaande aanspraken die zijn opgebouwd onder het oude stelsel is dus lastig. Bij brede risicodeling met tachtig procent in zakelijke waarden lost het probleem zich vanzelf op omdat het benodigde pensioenvermogen (1.178 miljard) aanzienlijk kleiner is dan wat er nu in kas zit.

Kapitaaldekking bij brede risicodeling

Er is nog een andere fundamentele reden om voor brede risicodeling te kiezen. Dit betreft de wenselijkheid van kapitaaldekking. Net als in het Pensioenakkoord zijn wij als vanzelfsprekend uitgegaan van het huidige kapitaaldekkingstelsel waarbij fondsen worden opgebouwd voor latere pensioenuitkeringen. Dit in tegenstelling tot een omslagstelsel waarbij de dekking uit belastingen komt. Er geldt echter dat kapitaaldekking alleen voordelig is ten opzichte van omslag als het reële projectierendement groter is dan de reële economische groei. Dit is de bekende Aaron-conditie. Uit de empirie blijkt echter dat de reële risicovrije rente nagenoeg altijd lager is dan de reële economische groei, zie Blanchard (2019). Dit betekent dat kapitaaldekking niet voordelig is als er (voornamelijk) risicovrij wordt belegd, en pas zin heeft als er voldoende risicodragend wordt belegd. Alleen dan kan het projectierendement uitkomen boven de reële groei.

In tabel 1 valt te lezen dat het reële projectierendement, bij veertig procent belegd in zakelijke waarden, ligt op 0,2 procent en dus onvoldoende is. Bij tachtig procent in zakelijke waarden komt het projectierendement op 2,5 procent, dus groter dan de groeivoet. De conclusie is dat met een bredere risicodeling – die het mogelijk maakt om meer te beleggen in zakelijke waarden – kapitaaldekking maatschappelijk gezien aantrekkelijk is.

Tot slot

Met een bredere risicodeling dan vooralsnog is voorzien in het Pensioenakkoord is veel te winnen. Pensioenfondsen kunnen daarmee een groter deel van het vermogen in zakelijke waarden beleggen, waardoor bij een gelijke ambitie voor de vervangingsratio de kostendekkende premie en het noodzakelijke pensioenvermogen sterk omlaag kunnen, terwijl het verwachte pensioen voor jongeren minder onzeker wordt. Ook blijkt uit onze analyse dat de grotere allocatie naar zakelijke waarden nodig is om kapitaaldekking aantrekkelijk te houden ten opzichte van een omslagstelsel.

Een belangrijk extra voordeel van brede risicodeling is dat het huidige pensioenvermogen voldoende is voor de beoogde pensioenopbouw; er is dus geen tekort. Bij beperkte risicodeling geldt dit niet. Het 'invaren' van de

bestaande rechten die zijn opgebouwd onder het oude stelsel zal dan problematisch zijn.

Een verder voordeel is dat ons voorstel geen buffervermogen vergt. Mee- en tegenvallers worden meteen in de huidige en toekomstige premies en pensioenuitkeringen verwerkt, zodat een kostbare buffer overbodig wordt. Ook is er een voordeel dat door lagere premies er enige fiscale ruimte ontstaat voor een (kleine) verschuiving richting omslagfinanciering. Gezien de lage rentes is dit gunstig (kader 1).

Wij hebben aangenomen dat variaties in de pensioenpremies voor rekening komen van de koopkracht van werknemers, en niet worden verwerkt in de loonkosten van werkgevers. Omdat normaliter twee derde van de pensioenpremie voor rekening komt van de werkgever en een derde voor de werknemer, kan dat bij de huidige vormgeving van de loononderhandelingen anders uitpakken. In beginsel is dit niet de bedoeling. De werkenden zouden bij brede risicodeling de fluctuaties in premies moeten opvangen. Tegelijkertijd ligt het voor de hand dat zij profiteren van de aanzienlijke verlaging van de verwachte pensioenpremie.

De communicatie richting de deelnemer over de stand van zijn of haar pensioenopbouw kan in een stelsel met brede risicodeling worden vormgegeven op basis van twee kengetallen: de door de deelnemer ingelegde premie en de huidige vervangingsratio die het pensioenfonds hanteert. Die vervangingsratio reflecteert het effect van mee- en tegenvallers in de beleggingsresultaten uit het verleden.

In Boot et al. (2020) hebben wij een aantal details nader uitgewerkt, zoals verschillen tussen carrière- en niet-carrièremakers en het bestaan van pech- en gelukgeneraties (bij beperkte risicodeling), en de waardering van de rechten van overstappers.

Tot slot: in de maatschappelijke discussie van de afgelopen jaren is het pensioendebat vooral geïnterpreteerd als een verdelingsconflict tussen generaties. Ons artikel laat zien dat dit niet zo scherp ligt. Door brede risicodeling is er namelijk een betere en meer doelmatige afweging tussen risico en rendement haalbaar, waar alle generaties wel bij varen.

Literatuur

Blanchard, O. (2019) Public debt and low interest rates. *American Economic Review*, 109(4), 1197–1229.

Boot, A., C. Teulings en P. de Beer (2020) *Notities voor het Wetenschappelijk Beraad*, 25 mei (Overwegingen over het pensioenakkoord), en 8 juni (Doorrekening variant pensioenakkoord). Te vinden op [esb.nu/pensioennotities](https://www.esb.nu/pensioennotities).

Frijns, J. en J. Menonides (2020) *Pensioenakkoord is in deze vorm beslist niet toekomstvast*. Artikel op www.mejudice.nl, 6 augustus.

Kocherlakota, N.R. (1996) The equity premium: it's still a puzzle. *Journal of Economic Literature*, 34(1), 42–71.

Schokkaert, E., P. Devolder, J. Hindriks en F. Vandenbroucke (2017) *Towards an equitable and sustainable points system: a proposal for pension reform in Belgium*. CORE Discussion Paper, 6. <Op researchgate.net vind ik een versie van deze paper, maar niet van CORE. Graag correcte link opgeven>

Teulings, C. en C. de Vries (2006) Generational accounting, solidarity and pension losses. *De Economist*, 154(1), 63–83.

Vandenbroucke, F. (2020) *Collectiviteit, solidariteit en zekerheid in het pensioenakkoord: een kwalitatieve analyse van de uitgangspunten van het Nederlandse pensioenakkoord, in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid*, 8 juni. Publicatie te vinden op www.rijksoverheid.nl.

Zorgberoepen ervaren grootste psychische belasting

ARBEID

Psychische arbeidsbelasting, waaronder emotionele belasting, hoge werkdruk en ongewenst gedrag, zoals pesten, geweld en seksuele intimidatie, krijgt veel maatschappelijke aandacht. Psychisch belastend werk kan leiden tot gezondheidsklachten, verzuim en voortijdige beëindiging van de beroepsloopbaan. Zo verzuimden werknemers met emotioneel veeleisend werk in 2019 bijna twee keer zo veel dagen door ziekte als werknemers met emotioneel minder veeleisend werk. Ook werknemers die extra hard moesten werken of de dupe waren van ongewenst gedrag verzuimden meer.

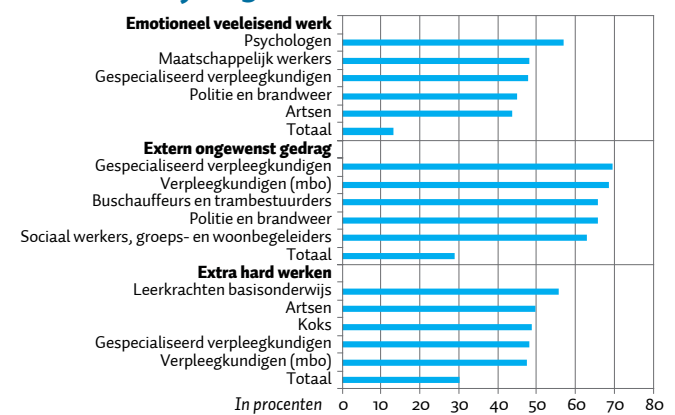
Werknemers met zorg- en welzijnsberoepen scoren naar verhouding hoog op zowel emotionele belasting, ongewenst gedrag als extra hard werken. Zo ervoeren ruim vier op de tien artsen in 2019 hun werk vaak of altijd als emotioneel veeleisend en hadden ze meer dan gemiddeld te maken met intimidatie, ongewenste seksuele aandacht en lichamelijk geweld door patiënten (extern ongewenst gedrag). Ook gaf bijna de helft van de artsen aan veelvuldig extra hard te moeten werken.

Hetzelfde geldt voor gespecialiseerde verpleegkundigen. Van hen vond bijna de helft het werk emotioneel veeleisend, en moest eveneens bijna de helft vaak extra hard werken. Bovendien had deze beroepsgroep het hoogste percentage werknemers dat extern ongewenst gedrag ondervond (zeventig procent). Dat is ruim twee keer zo veel als gemiddeld voor alle beroepsgroepen. De zorgberoepen staan wat betreft psychische belasting dus vaak aan de top, al voor de coronacrisis.

Van politiepersoneel en brandweerblieden vond een relatief groot deel (bijna de helft) het werk emotioneel veeleisend. Bovendien hebben zij veelvuldig

te maken met extern ongewenst gedrag en met intern ongewenst gedrag van collega's. Ook docenten – vooral leerkrachten in het basisonderwijs – ervoeren een hoge emotionele betrokkenheid, en zij behoren tot de beroepsgroep met het hoogste aandeel werknemers die extra hard moesten werken. Andere beroepsgroepen vallen op, omdat ze relatief hoog scoren op één aspect van psychische belasting, zoals beveiligingspersoneel, procesoperators, buschauffeurs en trambestuurders en psychologen. ■ **Astrid Pleijers** (CBS)

Top 5 beroepsgroepen psychische belasting werknemers, 2019

Data: CBS/TNO | ESB

Kostendelersnorm zorgt voor meer dakloze jongeren

SOCIALE ZEKERHEID

Sinds de invoering van de kostendelersnorm op 1 januari 2015 daalt de bijstandsuitkering, zodra thuiswonende kinderen 21 jaar worden. De gedachte achter de kostendelersnorm is dat bijstandsontvangers de woonkosten kunnen delen met hun volwassen kinderen, en daardoor lagere vaste lasten hebben.

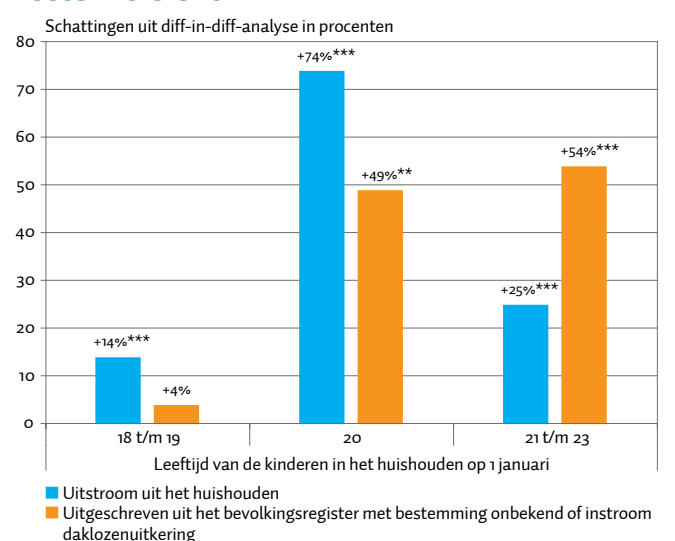
De invoering van de kostendelersnorm creëert echter ook een prikkel om het ouderlijk huis te verlaten. Dat toont een vergelijking van de uitstroom van volwassen kinderen voor en na 1 januari 2015 en in gezinnen met en zonder bijstandsuitkering. In deze vergelijking is gecorrigeerd voor verschillen in kenmerken van de huishoudens zoals het besteedbaar inkomen.

In huishoudens waar de kinderen 21 worden, zien we de grootste toename in de uitstroom: dan verlaten naar schatting 74 procent meer gezinsleden het huishouden (met bijstandsuitkering). Ook in huishoudens waar kinderen aan het begin van het jaar 18 of 19 jaar zijn, zien we al een toename (+14 procent), mogelijk door het vooruitzicht van de lagere bijstandsuitkering. Ook in huishoudens waar de jongeren al 21, 22 of 23 jaar zijn, zien we nog een toename van de uitstroom (+25 procent). In totaal waren er in 2018 ongeveer 12.000 huishoudens met een bijstandsuitkering waarbij ten minste één jongere is uitgestroomd.

Kinderen die het huis verlaten kunnen op zichzelf gaan wonen, maar ook vertrekken met onbekende bestemming of een daklozenuitkering krijgen. In de huishoudens met kinderen van 20 t/m 23 jaar zien we dat de uitstroom met bestemming onbekend of instroom in een daklozenuitkering met ongeveer de helft toeneemt door de kostendelersnorm.

■ **Maartje Gielen** (Significant APE)

Uitstroom uit het huishouden neemt toe door kostendelersnorm

/ Significant op respectievelijk vijf- en eenprocentniveau

Bron: Significant APE (2020). Samen onder dak. Belemmeringen voor bijstandsgerechtigden om woonruimte te delen. Onderzoek in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. | ESB

Al langer minder woningen in het stedelijk gebied verkocht

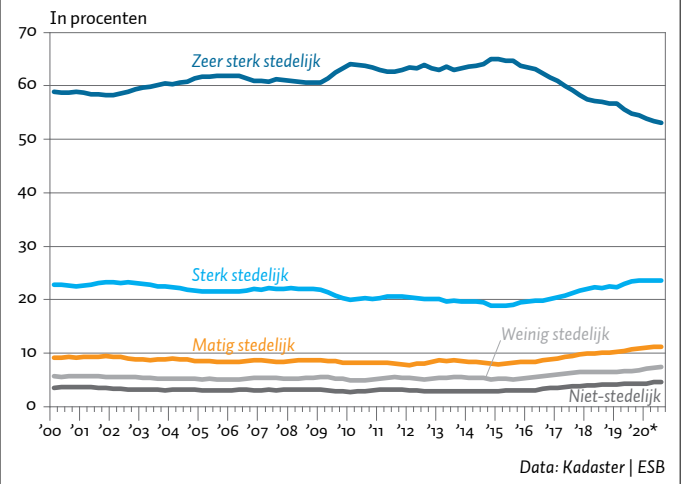
WONEN

In de coronatijd ontstond al snel het beeld dat woningkopers interesse hebben om te verhuizen naar minder stedelijke woningmarktgebieden. Veel mensen gingen thuiswerken, waardoor de woon-werkafstand ook als minder belangrijk werd ervaren. Vooral inwoners van zeer stedelijke gebieden, zoals stadscentra, zouden rondkijken in een groene omgeving. Stedelingen trekken echter al langer vaker naar een minder stedelijk gebied, zo zien we in de actuele woningtransacties, en er was in 2020 geen versnelling van de trend te zien. Deze trend is sinds 2015 ingezet, en lijkt in 2020 niet te zijn versneld (figuur). Na 2015 verkassen steeds meer bewoners naar minder stedelijke gebieden. Tien jaar geleden koos bijvoorbeeld 70 procent van de Amsterdamse verhuizers voor een koopwoning in de eigen stad, in 2020 nog maar 53 procent. Ook in Rotterdam en Utrecht blijft nog maar 53 procent na de verhuizing in de eigen stad. Inwoners uit Den Haag zijn hun stad het meest trouw, maar het aandeel interne kopers daalde ook hier van 79 procent in 2000 naar 64 procent in 2020. Een versnelling van de trend door een corona-effect was ook niet te verwachten want de woningmarkt is een niet-efficiënte werkende markt waar exogene ontwikkelingen vertraagd doorwerken naar reacties van woonconsumenten. Of corona een extra effect heeft, weten we dus pas halverwege 2021.

Dat potentiële kopers zich meer en meer buiten de grote steden oriënteren, blijkt wel uit de betaalde aanvragen voor woningprijninformatie bij het Kadaster. Deze cijfers tonen aan dat er na de top van de eerste coronagolf veel interesse was voor woningen buiten de grote steden. Oriënteren leidt op de koopwoningmarkt echter niet onmiddellijk tot actie – dat is van

oudsher al zo. Verhuizen kost tijd en geld, en dus worden er keuzes overwogen. Uit de vele woonwensonderzoeken blijkt telkens dat het overgrote deel van de mensen met verhuisplannen niet binnen twee jaar verhuist, en van degenen die zeggen de stad te willen verlaten, kiest meer dan de helft toch opnieuw voor de stad. Op de woningmarkt is er dus een groot verschil tussen wens en werkelijkheid. ■ Paul de Vries (Kadaster)

Gebieden waar kopers uit zeer stedelijke gebieden hun volgende woning kopen

Kind van lageropgeleide ouders loopt al vroeg achter

ONDERWIJS

De ontwikkeling van verschillende vaardigheden in de vroege jeugd is mede bepalend voor iemands latere arbeidsmarktkansen. Al voordat kinderen naar de basisschool gaan, blijken er meetbare en aanhoudende verschillen in vaardigheden tussen de verschillende sociaal-economische groepen in Nederland. Kinderen van ouders met een lager opleidingsniveau of een lager inkomen presteren minder goed op het gebied van taal en rekenen dan kinderen van ouders met een hoger opleidingsniveau of hoger inkomen. Deze verschillen verdwijnen niet gedurende hun jeugd en schooltijd.

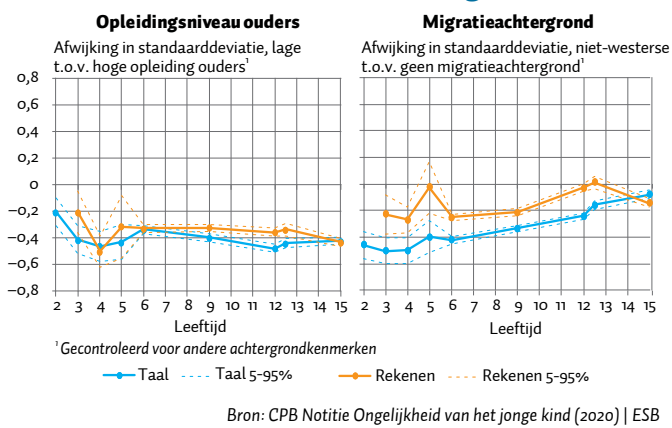
De linker figuur toont de verschillen in taal- en rekenvaardigheid van twee- tot vijftienjarigen naar het opleidingsniveau van de ouders. De scores zijn gecontroleerd voor andere achtergrondkenmerken. De lijnen laten zien hoe de scores van kinderen van ouders met een laag opleidingsniveau (maximaal mbo2) verschillen ten opzichte van de scores van kinderen met hoogopgeleide ouders (hbo en universitair), uitgedrukt in standaardafwijkingen. Kinderen met middelbaar opgeleide ouders (mbo3, mbo4) of ouders van wie de opleiding niet bekend is, staan niet in deze figuur. Alle in de figuur getoonde cijfers zijn gebaseerd op data vanuit de COOL en pre-COOL-cohortstudies, aangevuld met microdata van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

Ook kinderen met een migratieachtergrond beginnen gemiddeld met een achterstand in taal en rekenen, maar deze achterstand neemt met de leeftijd af (rechter figuur). Vooral gedurende de basisschool maken zij een inhaalslag. Omdat kinderen met een migratieachtergrond relatief vaak ook ouders met een lager inkomen hebben (waarvoor in de rechter figuur is gecorrigeerd), zal voor veel van deze kinderen nog wel gelden dat ze achterblijven bij het landelijke gemiddelde. Hierin wijken ze uiteindelijk weinig af van kinderen met eenzelfde sociaal-economische positie, maar zonder migratieachtergrond.

Overigens zijn er ook verschillen in vaardigheden tussen jongens en meisjes. Deze zijn vaak even groot of groter dan de verschillen weergegeven in de figuur. Zo scoren meisjes gemiddeld duidelijk beter op taal en jongens juist beter op rekenen.

■ Maria Zumbuehl en Rik Dillingh (CPB)

Verschillen in taal en rekenvaardigheid

Afscheid Van Zanten

De afgelopen tien jaar leverde onze vaste striptekenaar Roger Klaassen commentaar op het economisch debat via de strip over het leven van meneer van Zanten.

Steevast paste de strip bij het thema of een artikel van die uitgave. De wereldwijde financiële crisis, de klimaatproblematiek en de digitalisering en platformisering van de economie die steeds beter in beeld kwamen en het laatste jaar uiteraard de coronacrisis, alle thema's van de jaren tien kwamen voorbij.

En steevast maakte Roger Klaassen de complexe materie persoonlijk. Slechte Zuid-Europese betaalmoraal? Van Zanten neemt een extra gebakje. Discussie over kansengelijkheid? Van Zanten koopt een staatslot. Gebrek aan maatschappelijke urgentie? Van Zanten valt in slaap.

Van Zanten was kortom het commentaar dat je als redacteur vaak graag zou willen geven, maar niet gaf. We zullen hem missen. Dank je wel, Roger!

JASPER LUKKEZEN

Hoofdredacteur

VAN ZANTEN

Roger Klaassen

Colofon

Economisch Statistische Berichten (ESB) signaleert nieuwe ontwikkelingen in de economische wetenschap. Daarnaast worden in ESB economische inzichten toegepast om beleidsrelevante aanbevelingen te doen voor de overheid, maatschappelijke instellingen en bedrijven. Ook analyseert ESB de belangrijkste ontwikkelingen in de Nederlandse economie. Artikelen in ESB verschijnen op persoonlijke titel.

Redactie

Jasper Lukkezen (hoofdredacteur), Robert Kleinknecht, Yrla van de Ven en Elisa de Weerd
Redactiemedewerkers:
Thijs Busschots en Erik van de Winkel
Tekstredactie: De Twee Hanen v.o.f.
Vormgeving: Jacques van Schie
Uitgever: Mariska van der Westen

Commissie van redactie

H.G. van Dissel (voorzitter), P.H.B.F. Franses, E. de Jong, H.J. de Jong, A. van Witteloostuijn, A.C. Meijdam, H.P. Møllgaard en J. Plantenga

Rechten

ESB is een uitgave van FD Mediagroep De Koninklijke Vereniging voor de Staatshuishoudkunde is houder van de merknaam ESB
Afbeldingen: iStock / Lekkyjustdoit, Redlinevector, Nuthawut Somsuk, kasto80, pinstock, alvarez, AleksandarNakic, Sasha_Suzi, kievith, pidjoe.
Strip Van Zanten: Roger Klaassen.

Publiceren

Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij vindt u op www.esb.nu/service/publiceren

Abonneren

U kunt een abonnement online afsluiten op www.esb.nu/service/abonneren

Nieuwe tarieven 2021 (inclusief btw)

Type	Per jaar	Per kwartaal
ESB Professional	€ 595,00	€ 184,99
ESB Totaal	€ 215,80	€ 99,50
ESB Digitaal	€ 143,00	€ 43,00
ESB Light	€ 66,50	N.v.t.

Adverteren

Neem contact op met Thomas Timmermans, thomas.timmermans@fdmediagroep.nl of 020 592 8636

Contact

Telefoon redactie: 020 592 87 77
Email redactie: redactie@esb.nu
Telefoon klantenservice: 0800 333 33 34
Email klantenservice: klantenservice@esb.nu
Postadres: Postbus 216, 1000 AE Amsterdam
Bezoekadres: Prins Bernhardplein 173, 1097 BL Amsterdam
Webadres: www.esb.nu
ISSN: 0013-0583

Verschijningsdata ESB:

18 feb., 18 mrt., 15 apr., 14 mei, 10 jun., 15 jul., 12 aug., 16 sept., 14 okt., 18 nov., 23 dec.

4595 - 15 oktober 2010

4706 - 26 maart 2015

VAN ZANTEN

Roger Klaassen

4765 - 13 september 2018

VAN ZANTEN

Roger Klaassen

4777 - 26 september 2019

Meer dan 11.000 economen
ontvangen onze wekelijkse nieuwsbrief
www.esb.nu/aanmelden